يۇسۇپبەگ مۇخلىسى

شرقی ترکستان
موجزه
گلستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا ـ 1979

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تونۇلغان ئەدىپلىرىنىڭ بىرى يۇسۇپبەگ مۇخلىسوۋ 60 ياشقا توشتى. ئۇ 1920- يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان بولۇپ، 1941- يىلى ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىنى تاماملىدى. 1950- 1960- يىللاردا شىنجاڭ مەدەنىيەت ئازارىتىنىڭ ئارخولوگىيە جەمىيىتىدە ۋە يازغۇچىلار ئىتتىپاقىدا مەسئۇل خىزمەتلەردە بولدى.

ي. مۇخلىسوۋ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىم، يازغۇچى، دراماتورگ. خۇسۇسەن ئۇنىڭ ئىجادىي ئىشلىرىغا سوۋېت دىيارىغا چىققاندىن كېيىن داغدام يول ئېچىلدى. «قەشقەر دەپتىرى»، «سادىر پالۋان»، ئەسەرلىرى، «ئەسىردىن ئەپەندى قەشقەردە» پىيېسسىسى، «ئەسىرلەر ۋە ئەسەرلەر» ناملىق ئىلمىي ئىشى ئوخشاش ئونلىغان ئەمگەكلەر ئەدىبنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپتۇر.

FROM THE LIBRARY OF GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC

يۈسۈپبەگ مۇخلىسى

شرقی ترکستان
موجزه
گلستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا-1979

يۈسۈپبەك مۇخلىسى

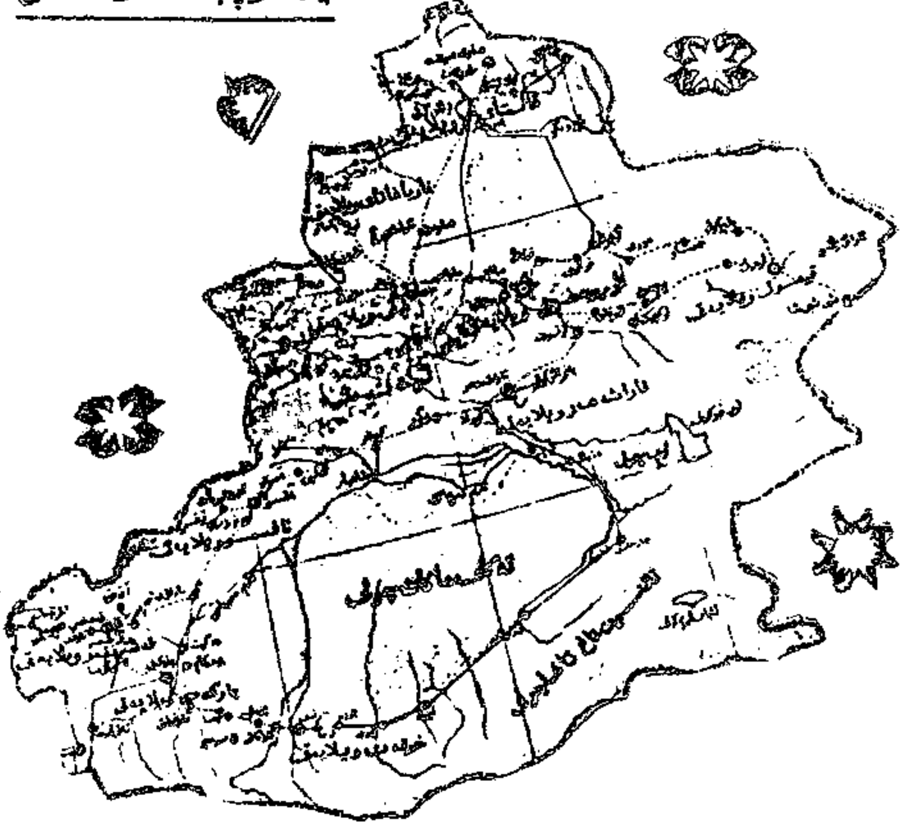

شەرقىي تۈركىستان
موجىزە
گۈلۈستان

(ساياھەتنامە)

ئالمۇتا 1979

مۇندەرىجە

1. شەرقىي تۈركىستان مىڭلىغ ئۆزتوتنم	1
2. ئانام ئىللىق دىيارغا سەپەر	11
3. «خان زوھرا باغرىدىكى» ئىسسىق پىلا	25
4. «مىڭ ئۆي» بويلاپ	38
5. قەشقەر خوجىنلىرى	58
6. ھۆرشاكى خوتەنگە	76
7. تۇرپان - ئىپتىقۇت زىيارىتى	90
8. ھون شاھىنىڭ بېشى	100
9. تارىم سىرلىرى	104
10. «غازىيانە» قۇمۇلدا	116
11. خۇلاسە	130

شەرقى تۈركىستان مېنىڭ ئۆتمۈشۈم.
(ئەسلىمە)

ھازىر، بىزنىڭ ھەممىمىزنىڭ تۇرمۇشىمىز ئۆزگەرمىگەن ئەمەس. ئاتام بىلەن ئانام
يەتتە مىڭ ئۈچ يۈز ئون ئۈچ يىللىق جۇدالىقتىن كېيىن ئۆتكەن ئۆمرىمىزنى ئەسلىمەكتە. تۇرمۇش ئا-
رىسى ئانام كۆپلىگەن قېتىم بىلەن بىزنىڭ ئۈچۈن كۆپ نەرسىنى قۇربان قىلدى. ئۇلار ئۈستىدە
تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئولتۇرۇپ قالغان ئىدى. ئاتام شۇ كۈنلەردە ئەمگەك قىلىپ ھايات كەچۈرگەن
چاغدا، ئۆزىنىڭ جاپالىق تۇرمۇشىنى بىر ئىزدا تۇرغۇزدى. خاتىرىمدە
قالغان ئىشلار ئاز ئەمەس، بۇ ئەسلىمىنى يېزىشقا ئۇنىڭ تەسىرى ئاز بولمىدى
خوتەن، ياركەند، قەشقەر، ئاقسۇ، ياشقا ئوخشاش جايلاردىن چىقىپ، قاتار
جايلاشقان. يالپۇ يېشىل قارىغايلار بىلەن قاپلانغان تاغلار كۆز ئالدىمدا تۇر-
غان ئىدى. شۇ تۈرگە ئاغرىق بولسا ئۆزىمىزگە تەسىر قىلدى. شۇنداق
بولسا، شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخىنى چۈشەنگەن ئەھمىيەتلىك ئىش ئىدى.

مەن باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىمدا ئەدەبىيات ھەۋەسكارلىرىغا
كۆرۈنۈپ، دەرس قىلاتتىم. كۆزىتىش نەتىجىسىدە چۈشەنگەن ئانا ۋەتىنىمنىڭ تە-
رەققىياتىنى ئويلايتتىم. ئانام ئۆلۈپ خىيال سۈرۈپ، ئۆزۈمنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىمنى
يېزىپ بەردىم. ھەر قېتىم ئاز-تولا توختاتتىم. ئويلىغانلىرىمنى مۇشۇنداق چۈشەن-
دۈرگەنلىرىم يەنە نېمە ئۈچۈن؟ ئەگەر ئۇنى ئاڭلاپ يېزىپ كۆر
گەنلەر بىلەن كۆرۈشەلمەيمەن، يېزىشنى بىلمەيمەن!..

بۇ ئەسەرنى يېزىشقا مەن ئەلۋەتتە ئۇنىڭغا ئالاھىدە يېقىنلىقىم بار
ئىدى. بىرىنچى قېتىم 1934-يىلى قەشقەرگە كەلگەنمىز، ئىككىنچى قېتىم ئۆتتە
قېتىم قالغان ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ ئىش ئۈچ قېتىم ئوقۇپ چىقتىم. ئۇنىڭدىن
ھەمىشە ئەسكە ئالىدىغان ئىدىم. مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ ياشايمەن. ئاتا-
لىق نەسىھەتلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلارنى ئەڭ ياخشى ساقلاپ كەلدىم. ھەرقانداق ئەھ-
ۋالدا بۇ ئۆتمۈشنى ئۇنتۇپ قالمىدىم. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ
چىقىپ، ئۆزۈم كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىمنى ئېيتىپ بېرىشنى لايىق تاپتىم.

ئالدى بىلەن ئېيتىدىغىنىم، شەرقى تۈركىستان دېگەن - ئۇيغۇرلار بىر
كىشىلىك بولۇپ ياشىغان ئۇرۇقلارنىڭ ئىسمىدۇر. چۈنكى ئۇيغۇرلار
تۈركلەرنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى ئەۋلادى. «تارىخىي جەدۋەل»-
دە مۇنداق يېزىلغان: قۇربان ئەلى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلەيدۇ، ئۇلار
كىچىك ۋاقىتلىرىدىن ئۇيغۇرچە سۆزلەپ كەلگەن.[2] بۇ سۆزنى ئۇيغۇرچە، ئۇرۇقلار (كولىيە)

1) شەرقى تۈركىستان ئاتالغۇسى ئەدەبىياتلاردا ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۆرسىتىلگەن.
2) قۇربان ئەلى ئاياغۇزى - «تارىخىي جەرىدەئى جەدىدە» قازان، 1886، 7-بەت.

سوزىنى كېلىپ چىققان، دېگۈچىلەرمۇ بار.[1] تۇرپان خەلق ئېتنولوگىيەسىدە
ئۈزۈملۈك، ئۈرۈمچى دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ.
ئۇ مۇنداق بوپتۇ: قاچانكى ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى كۆللەردە قو-
مۇشلار ناھايىتى كۆپ بوپتۇ. تۇرپاننىڭ بىر تۇركۈم بورىچىلار بۇ يەرگە كو-
چۈپ كېلىپ، مەزكۇر قومۇشلاردىن بورا توقۇپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى
بىلەن قومۇل تەرەپلىرىگە ئەكېلىپ ساتىدىكەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇجاينىڭ ئىسمى
ئاۋال «بورىچىلار» ئاندىن «بورىچى» ۋە «ئۈرۈمچى» بولۇپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.
بۇ ئىسمنى موڭغۇلچە (موھىمى قالماقچە) «ئورۇقچە» («قورۇق تۇرۇش-
دىغان جاي») دېگەن ئاتالمىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدىغانلارمۇ يوق
ئەمەس. 1953-يىلى ئۈرۈمچى تارىخى مۇزېيى بۇ ئېتنولوگىيەنى ئۈگەنگەن:
«بۇ خىتايچە «ئۈ-چىڭ» يەنى بەش شەھەر دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان
بولسا كېرەك. ئېھتىمال ئۇ سۆز قەدىمى ئۇيغۇر سۆزى «بەش بالىق» دېگەن
سۆزنىڭ خىتايچە تەرجىمىسى بولىشى مۇمكىن» دېگەن مۇلاھىزىلەرمۇ بولغان
ئىدى. بىز بۇ بەش چۈشەنچىنىڭ دورۇسراغى تۇرپان ئېتنولوگىيەسى بولۇشى
مۇمكىن دەپ ئويلايمىز. سەۋەب XIX-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھەتتا ئۈرۈمچى
ئەتراپىدا بورىچىلىق قول ھۈنەرى زور قۇۋۋەتكە سوزۇلۇپ تەرەققىي قىلغان ئىدى. ئۈرۈمچىنىڭ
ھولى 1763-يىلى قۇرۇلغان. 1959-يىلى بۇ شەھەردە 800 مىڭ كىشى ياشىغان.[2]
شەھەر ئۈلكە پايتەختى بولۇپ ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ ھەم مەركىزىدۇر. بۇنىڭغا ئۈ-
رۈمچىنىڭ ئۆزى، تۇرپان، پىچان، توقسۇن، كوچۇلۇق، جىمسار، فۇكاڭ، سانجى،
قۇتۇبى، مورى، ماناسلاردىن ئىبارەت ئون بىر ناھىيە كىرىدۇ. ئۈرۈمچى بو ۋىلا-
يەت بويىچە بىر يېرىم مىلليون كىشى ياشايدۇ.[3]
ئاندىن كۆزلىرىم ئەنتىيا رەسمىي ھالدا ئۇزۇن تۇرغۇلۇپ تۇرسىكەن قەشقەر، ۋادىسىغا
چۈشەنتى. قەشقەر— ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ماكانى. كونا شەھەر، يېڭى شەھەر
يېڭىسار، ياركەنت، پەيزىۋات، مەكىت، پوسكام، قارغىلىق، مارالبېشى، ئاتۇش قۇر-
غانلاردىن ئىبارەت ئون تۆت ناھىيە بويىچە ئۈچ مىلليون[4] ئاھالىسى ئۇيغۇرلاردىن
كېلىپ يالقان بوشدەريا، ئىسلام قارا خانىلار دەۋلىتى پايتەختى (قىبلىلى [illegible]

[1] ھ.م.خورازىي، «ئۇيغۇرچە تۈركىي تىل لۇغىتى» مەسكاۋ 1974، 399-بەت.
[2] جە، ژۇرنىل 1 ئاي. (ئاخىر ۋىلايىتى).
[3] شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمى نوپۇسى [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] [4] جە، ژۇرنىل 1 ئاي.

ئەسىردىن بىزنىڭ III ئەسىر ئىككىنچى يېرىمىدا) «ئوردا كەنت» دەپ ئاتىلىدۇ.[1] بۇ بايانغا دېگەن سۆز ئىدى. ئەمەلىيەتتە قەشقەرنىڭ چېچەكلىك X ئەسىردە تۈركىي قاغانلىرىنىڭ ئوردىسى بولغان. شۇڭلاشقا ئۇچۇنچى بولۇپ ياردا ئاتالغانلىقى ئۇرخۇن تىپىدىكى ۋە ئەنزىرنىڭ داۋامىدا ئۇتتۇرىدىكى ئوخشاشلىق ئىدى. ئەزىزانە قەشقەر دەپ ئاتالغان چاغلىرىغا كەلگەن.

بەزى ئالىملارنىڭ بۇ شەھەرنى «كېچىك بۇخارا» ياكى «ئىسلام ھۆرمەتى يۇرتسى» دەپ ئاتىشى تۈرلۈكچە تاپىلغان، چۈنكى قەشقەرنىڭ تارىختىكى تۈرلۈك بۇخارادىن ئالاھىدىلىك چوڭ ۋە نوپۇزلۇق ئىدى. شۇڭلاشقا بەزىلەر «كاشغەر» دېگەن سۆز «كاش» + «غار» (قەدىمىي ئاتالغۇ) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان[2] دېگەن پىكىرگە ئەمما بىز قوشۇلمايمىز. قەشقەرنىڭ ئەسلى ئاتالغۇسى قاشقىسى مەسىلىسىگە قەشقەرنىڭ قاشقىسى دېگەن سۆزدىن ئەسلى بولغان، دېگەن ھەقىقەتلىك بىر ئوخشىمايدۇ. بۇ ھەققىدە تۈرلۈك تەكشۈرۈش، سەۋەبىيە بولسا بىرلىكتە تېپىلغان شائىرانە سۆزلەر ئىدى.

قەشقەر تېپىمولوگىيىسى ھەققىدە خېلى مۇبەسسەل ئىلمىي ئىش ئېلىپ بارغان ئالىم-رىنىڭ بىرسى بەلگىلىك سوۋېت جۇغراپىيە شۇناسى ي. م. مۇرزايېۋ[3] بولۇپ، ئۇنىڭ خۇلاسىسى بىلەن قەدىمكى جۇغراپىيە ئالىم پېتولومېي ئارقىلىق، يا. بىچۇرىنغىچە بولغان مەنبەلەرنىڭ بىرىنچە ئالىملارنىڭ دېگەنلىرىنى نەقىل قىلىپ كېلىپ، خۇلاسىسى: «بوسۇز «كاش» (تاش)، «غار» (تاغ ياكى تۇراق جاي) دېگەن سۆزلەردىن ھاسىل بولغان» دېگەن پىكىرگە توختىلىدۇ. بىز بۇ خۇلاسىنى تۈزەتكۈچ رەشىلەرنى تۇۋەندە زىكىر قىلىمىز.

دەسلەپ بىز بۇ كەسمىنىڭ توغرىلىقىغا ئۈزىمىزنىڭ توختىلىپ ئۆتەيلى. بەزى مەنبەلەردە (تولۇق ئەرەب مەنبەلىرىدە) بۇ ئىسىم «كاشغەر» دەپ يېزىلسا، بارلىق كىتابچىلار ئۇنى «كاشقەر» دەپ «غ» ھەرپىنى «ق» غا ئايلاندۇرۇپ يېزىشىدۇ. خەلق ئاغزىدا قەشقەر بولۇپ كېلىدۇ. مۇشۇ تۈرلۈك ھەرپىنىڭ تۈرلۈك ئېلىشتۈرۈلۈشى ئۆزىگە خاس ھەرخىل شەرھىلەشكە ئېلىپ كەلگەن. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە ئۇ قوزغىلىش تەلەپ-پۇزىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەرگە بولۇپ، ئۇ: «كاش» - «قورغان» دېگەن ئىبارەتتىكى سۆزدىن قۇرۇلغان. قەشقەر تارىخچىلىرى قوتلۇق شەۋقى، ئىمىر ھۈسەيىن غازى، موللا ھاجى ھاپىز ئەھمەتخان كىتابچى قاتارلىقلار

[1] م. قەشقەرى. «دىۋان». تاشكەنت، 1960. 1-توم، 329-بەت.
[2] س. مۇقانوۋ. «ئالپىسنىڭ ئاتا مارى». ئالمۇتا، 1959. 370-بەت.
[3] ي. م. مۇرزايېۋ. «قىرغىزىستانلىق تۈركچىلىك». مۇسكۋا، 1977. 289-290-بەت.

لگەن كىشىلەر بولسا قەتئىي مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ. «قەشقەر شاھى ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا خان) ئۆز دۆلىتىنى ئالەمگە تونۇتۇش ئۈچۈن ئوردىسىنىڭ سېپىلىنى پۈتۈنلەي كاھىش (ئۈزۈللۈك كېسەك) بىلەن ياساتتى. بۇ مەھەل مۇشۇنچە كەڭ پارىشا خەلق تېجىدى، كاھىش قورغان دەپ ئاتالدى. بەزىلەر كېيىنرەك قورغان سۆزىنى ئەرەبچە قەلئە سۆزى بىلەن ئالماشتۇرۇپ «كاھىش قەلئە» دەپ ئاتاپ كەلگەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى نەتىجىسىدە بۇ ئىسىم ئۆزگىرىپ «قەشقەر» دېگەن سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. بىز مۇشۇ ئېھتىماللىققا قارىغاندا بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز. مەن «تارىخى ئەمىنىيە»دە قەشقەرنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا خاننىڭ (ئافراسىياپنىڭ) مەركىزى بولغىنىنى، قەشقەرنىڭ بىنا قىلىنىشى[2] تىل ئەمىنىيىنىڭ ئۆزگەرگەن ئاھاز بىرنەچچە ھەممە نەقىشلىك ئۆگەن خىشتىن كاھىش، دەپ مەلۇم ئاتاپ كەلگەن ئېيتىشىچە قورغان (قەلئە) بولسا ھازىر قورغان ئاتالغۇ مەھەللە بېرىشقا ئايلىنىپ كەتكەن.

يېقىنقى يىللاردا مەن بېشىمنى ئاستا كۆتۈرۈپ كۆرگىنىم قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئالتاي، تارباغاتاي قاتارلىق جايلارنى تىلىغا ئالدىم. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئالتۇن تاغ (ئالتاي)، سۇغۇرلۇق تاغ (تارباغاتاي) سۆزلىرىدىن كېلىپ چىققان.

بۇنىڭدىن قارىغاندا شەرقىي تۈركىستان بويىچە مەھسۇلاتى ئۇلار ئىچىدىكى ئەڭ كەڭ (600 مىڭ م.ك) بولسىمۇ، ئۇيغۇرچە ئاز ئۇچرايدىغان يەر ناملىرى بار. ماسلەن، سارى سۆمبە، بورچۇن، بوغدۇلتوقاي، كوكتوقاي، چىڭگىل، جىمىلەي (ياكى جىمىنەي)، قاتارلىق يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي ۋىلايىتىدە 40 مىڭ كىشى ياشايدۇ[2]، چۆچەك، دوربىلجىن، قوبۇق (ياكى قوبۇقتويغاي)، شىخو، سايۇەن، تولى، چاغانتوغاي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارباغاتاي ۋىلايىتىدە 150 مىڭ كىشى ياشىغان ئىدى[3]. ھازىر بولسا دېھقانلار ئارىغا خىتاي تائىپىلىرى كۆپلەپ كېلىپ ئورۇنلاشماقتا.

خەرىتە تۈزۈشتىكى ئەگرى ئاغلارنى بويلاپ كۆزلىرىم شەرققە قاراپ سىلجىغانسىرى مەن ئېغىر ھاياجانلىنىپ كەتتىم. چۈنكى مەن 1988-يىلى يازدا ئانام رەھمەتلىك بىلەن بوتاغنىڭ ھاناسى تۈزىتىشتىكى، قورغاس ئارىسىدا دېگەن يېرىدە كېلىپ بىر مۇددەت ئاماشا قىلغان ئىدىم. ئۇ يەردىكى ئەللەر مەسىلىق پەرقى. ئاتىنىڭ قانىغى ئاسمان يەللە كۆتۈرۈلگەن، يايلاپ-يېشىل ئاتالغان ئۆلتۈرۈشتىكى سايەدىن ئاجايىپ كۆزەللىك ئۆگۈنلەر، قورغاس ئاتلىق

1) م. قەشقەرى. «دىۋان». 1-توم. 111-بەت.
2) جەدۋەل 1 ۋە.
3) شۇ جەدۋەل.

سوزۇلاتتى . ئارىلىشالىق موشۇ سوزنىڭ ئۇلۇغ قىلىنىدىكى كىچىكلىكتە ئىچىنىڭ جىرا-
سىدا بولمىغان . ئۇ ئىنگىزغا كەلگەن ئاھالىنى ئۇ . غۇن ئاتا ھەلە رەھە زكۈنى كەچكە
يېقىن سو بويىغا چۈشۈپ قاتار ئولتۇرۇشاتتى . يەردە بىر خىرى مولا بار ئىدى .
كىشلەر جەم بولغانلىقىنى كېيىن ئۇ ھاسىسىغا [illegible] كېلىپ ئىنگىز بىر قارا ئاشىنىڭ
ئۈستىگە چىقاتتى . قولىدىكى ھاسىسىغا [illegible] چېكىپ سول قاتتىق ئاغىنىڭ
ئۇچىغا قاراپ يۇلاتخىلىتاتتى . قىزىق ئاماشا [illegible] موشۇ چاغدا باشلىناتتى . ئاغىنىڭ
ئىنگىزغا داقا تىلىرىنى غارالسىپ ، ئەسەبىيلىشىپ ، ھەر بىر نەچچە يۈز ياغا
تاغ ئۇششاقلىرى بىلەن ھارال ، غۇلچىلار [illegible] يىغا چۈشۈپ سۇ ئىچىشەتتى . بۇ
ياغاچ ئاخىرلىرىغا قارىشى قاراپ تۇرغان سۇرلۇق ئادەم كۆزلىرىنى زادى
ھېيىقماتتى . ئەكسىچە ، سۇ ئىچىپ بولغاندىن كېيىن قوشقارلىرى بىر - بىرى بىلەن
ئۈسۈشۈپ ، چىشلىرى بىر - بىرىنى قوغلاپ ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرسەتكەندىن
كېيىن ئاستا - ئاستا قاراپ ئۆز ماكانلىرىغا كېتىشەتتى . بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئالدىدا
مولىنىڭ روھى بىر ئىلمىنى كۆتۈرۈلۈپ ، ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن
ئىگە بولاتتى .

بۇ يەردىكى ئىككىنچى كارامەت ، ئارىلىشاخنىڭ ئۈستىدە ئىنگىز ئاچا قارىغاي
بولمىغان . ئۇ قارىغاينىڭ چوخلىغىدا ئوچ كىشىنىڭ غۇلىچى يەتمەيتتى . ئىككى
ئادەم بويى كېلىدىغان ئاچىسىدا ئېغىرلىقى تەخمىنەن بەش توننا كېلىدىغان بىر
پىشىل تاش بولۇپ ، ئۇنى ھېلىقى مولا ئىلاھىنىڭ كارامىتى ، دەپ تەشۋىق قىلسا ،
يەرلىك قازاقلار بىر چاغدا بۇ تاغ يارلاردا بۇر باتۇر دېگەن بىر باتۇر ئۆتكەن ئىكەن .
شۇ باتۇر تونياپ ئولتۇرۇپ ئۇنى بىر قولى بىلەن ئەشۇ ئاچىغا ئېلىپ قويۇپتىكەن ،
دەپ رىۋايەت قىلىشىدىغان .

1947 - يىلى مەن دەل موشۇ ناھىيىگە ھاكىم بولۇپ بارغىنىمدا بۇ ئىككى كارا-
مەتنىڭ سىرىنى بىلگەن ئىدىم . ياغاچ ئارچار ئۇششاقلارنىڭ ئارىلىشالىق ئالدىغا ئېلىپ
سۇ ئىچىشنى ، ھېلىقى مولا ئۇزۇن يەر زادى ئالغۇ ئورلاتماي ئىكەن . باشقا چاغلاردا ئوچار-
دەستىنى يوقۇرلىقى زېمىن بولۇپ كەتكەن ئېقىللىق مەخلۇقلار بوچاغىغا ئاستا - ئاستا
ئۆزلىرىنى كۆنەتۈرۈشۈلگەن ئىكەن . دەرەخ ئاچىسىدىكى سىرلىق تاش بولسا
مۇنداق بوپتۇ . ئاچا ئۆرموشۇسى ئىچىدە بولغان بىر قوزغالىڭ سوتاشنى
توزنى زوقۇلۇپ كېلىپ ئەشۇ ئاچىغا [illegible] قويۇپتۇ . بۇنى بىلمىگەن
ئادەملەر نۇقتىغا سىغىنىپتۇ .

ئۇ مەھمەن ئەتولى [illegible] خوجىدى [illegible] قاناق چولغى [illegible] چېرايلىق
[illegible] بولسا ، [illegible] بوپىچە خوجىدى [illegible]
[illegible]

ئاتالغان. ئۇزۇن يىللىق ئىلمىي [illegible] مەلۇم [illegible]. [illegible] ئەتراپىدا "بۇغرا" –
ئىلى ئەتراپىدا، خان تەڭرى ۋە ئالىملار [illegible] چوققىسى بولۇپ، "بۇغرا"
چوققىسىنىڭ قەدىمكى ئىسمى "بۇغرا" ئىدى. سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە XV-
ئەسىردە قەشقەرلىك [illegible] رايونىدا ئۇزۇن [illegible] بىر [illegible] مەلۇ-
ماتقا قارىغاندا، [illegible] تەزكىرىلەردە سەلەپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلغاندا سۇتۇق بۇغراخان بويىچە [illegible] چوققىسىنىڭ قېشىدىكى
كۆل بويىدا بىر ياز ياتقان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ چوققىنىڭ نامى "سۇتۇق
بۇغراخان چوققىسى" دەپ ئاتىلىپ كەتكەن، بارا-بارا "بۇغرا چوققىسى"
بولۇپ كەتكەن. قاچانكى [illegible] بۇ ئاتىشى [illegible]
قىلىنىپ [illegible] مانجۇرچە "بۇغرا" (خانلىق ئىسمى) دېگەن ئىسمىگە
ئايلىنىپ قالغان.

"خان تەڭرى" دېگەن ئىسىملىك "تەڭرى تېغىنىڭ شاھى" دېگەن
سۆز [illegible] ھەممىسى [illegible] بۇ ئىسىمنى ئەينى [illegible]
قاراخانىيلار دەۋرىدە پەيدا بولغان. بۇ [illegible] خىتاي [illegible] باشقۇرغۇچى-
لارنىڭ [illegible] قىلىنىپ كەلگەن.

مانا مۇشۇ تەڭرى تېغىنى XVIII ئەسىردىن باشلاپ خىتاي جۇغراپىيە-
شۇناسلىرى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، "تەن"، (تەڭرى) "شەن" (تاغ)
دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇنىڭ نەتىجىسىدە "تەڭرى تېغى" دېگەن قەدىمى
ئاتالغۇ [illegible] ئۇنتۇلۇپ كەتمەكتە.

تەڭرى تېغىنىڭ غەربى شىمالىدىكى [illegible] قەدىمدىن
مۇنبەت [illegible] ئۇزۇنلۇقى 384 كىلو-
مېتىرلىق [illegible] بۇ دەريا بويىدا [illegible]
غۇلجا، سۈيدۈڭ، قورغاس، قىزىل [illegible]، مۇڭغۇلكۈرە، [illegible]، قاغا،
قاش [illegible] بۇ ناھىيەلەردە [illegible]
كىشى ماكانلاشقان.

ئاتاقلىق ئىلى تارىخچىسى [illegible] شەرقى تۈركىستان تارىخى –
ئابدۇللا [illegible] "ئىلى تاران تارىخى"، [illegible] بالا [illegible]
"ئىلى تارىخى" [illegible] قىلىشچە ئىلى [illegible]
ئىلى [illegible] چىققان. [illegible] بۇ دېگەنلەرنى
[illegible] چىققان [illegible]
خان [illegible] ئىلى [illegible] بولۇپ [illegible]
[illegible] ئىلى بولۇپ كەتكەن.

«تەزكىرەئى چالالىسنىڭ كەتەكى» ناملىق ئەسەردە يېزىلىشىچە، «ئاقسۇ» سۆزى، «ئۆلۈپ قاتاش» سۆزىدىن كېلىپ چىققان ئىمىش. «تۇغلۇق تۆمۈرخان (XIV ئەسىر) مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن» — دەپ يېزىلىدۇ ئۇ ئەسەردە، — «70 مىڭ قالماق بىر كۈندە مۇسۇلمان بولۇپ، باشلىرىدىكى بۆركلىرىنى سۇغا تاشلىدى. سۇ توسۇلۇپ قالدى. بۇنى كۆرگەن ئەرشىدىن ۋەلى: «ئۇنى ئېلىۋېتىڭلار» دېدى. بۆركلەر ئېلىنىپ تاشلانغاندىن كېيىن سۇ شىلدىراپ ئېقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ سۇنىڭ ئىسمى «ئاقسۇ» بولۇپ كەتتى». بۇ پىكىرگە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى «ئاقسۇ» سۆزى تۇغلۇق تۆمۈردىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن بار بولۇپ، م. قەشقەرى ئۇنى «ئاقسۇ» دەپ يازغان.

يەرلىك خەلق ئىچىدە ئاقسۇ ئاتالغۇسى قانداق قىلىنغانلىقى توغرىسىدا بىر تەمسىل سۆزمۇ بار② ۋ. ۋ. بارتولد مۇشۇ تەمسىلگە ئاساسلىنىپ ئۇنى «ئاقسۇن» سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك دەيدۇ. بۇ دۇرۇس ئەمەس. چۈنكى يۇقىرىقى تەمسىل ئىلىنى ئاتاشقان ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭغا قوشۇپ ئاتالغان كىشىلەرنىڭ ئاتىلىشى ئار-قىلىق كېلىپ چىققان.

ئىلى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىسىدىكى مۇزارت يولى ئىلىم خەرىتىسىدە سېرىق رەڭ بىلەن بېرىلگەن ئىدى. مېنىڭ كۆزلىرىم ئەنە شۇ يول بويلاپ ئاقسۇغا چۈشەتتى. ئاقسۇ دەرياسىنىڭ لىۋىدە جايلاشقان بۇقە دېگەن شەھەر تارىخلاردا «ئوردا بىل» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ كىچىك پايتەخت دېگەن سۆز ئىدى. زوردۇرقى «تەزكىرەئى چالالىسنىڭ كەتەكى»نىڭ ئىزاھلىنىشىچە، «ئاقسۇ» سۆزى «ئاقسۇن» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققانمىش. ئۇ مۇنداق بوپتۇ. مۇسۇلمانلار ھۇجۇم قىلىپ چىققان بىر بۇددىست ئۇلارنى دەرياغا ئاتتى. كىشىلەر ئۇنى ئۇ تۇتال-ماقچى بولغاندا ئەرشىدىن ۋەلى: «ئۇ ئىماندار، ئاقسۇن» دەپتۇ. بۇددىست ئېقىپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھېلىقى دەريانىڭ ئىسمى «ئاقسۇن»، كېيىن «ئاقسۇ» بولۇپ كېتىپتۇ.

لېكىن بىز بۇ يەردە شۇ بىر نەرسىنى ئېنىق ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، «ئاقسۇ» سۆزى ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامغا قاراپ چىققان سۆز ئەمەس. بۇ ھەقتە ئە. مۇرزايېۋ، «سۇنىڭ ئىسلامغا قاراپ چىققانلىقى دېگەن سۆزلەر توغرا ئەمەس. ئۇ لايىقىسىز ۋە تەرغىپچى ئاقسۇ» دەپ توغرا جاۋاپ بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۈركى

① قۇربانغەلى خالىدى، «تارىخ ئەمسەھ»، قازان، 1910، 80-بەت.
② ي. مۇخلىسوۋ، «ساددىر پالۋان»، ئالمۇتا، 1967، 58-بەت.

تىلسىلىكى ئاق ، (ئېقىن) سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى تەخمىن قىلىمىز.[1] بىز بۇ
پىكىرگىمۇ بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. چۈنكى ھەرقانداق دەريانىڭ ئېقىنى بولىدۇ.
تۈركى تىللاردا ، ئاق ، سۆزىنىڭ ، ئاقىن ، مەناسىنى بىرىشلىرى مۇۋاپىق ئۇرۇن تۇتىدۇ.
ھازىرغىچە ئاقسۇنىڭ ئىسمى توغرىسىدا مۇشۇنىڭدىن باشقا مەلۇمات يوق.
كۇچار، شايار، توقسۇ، ئۈچتۇرپان ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
بۇ ۋىلايەتتە 1953 - يىلى 650 مىڭ كىشى ياشىغان.

ئاقسۇ دەرياسى ئۆتە كۆلىمى بويىغا كەلگەندە ياركەنت دەرياسى بىلەن
قوشۇلۇپ، تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. تارىم! بۇ ئەجايىب مۆجىزە
دەريا. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تارىم دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى نامى
، ئىچىلىق سۈيى ، دەپ ئاتالغانكەن. ئەمما ئۇ نېمە دېگەن سۆز ھېچكىم بىلـ-
مەيدۇ. بۇ ئىسىمنى ، دىخانچىلىقتىكى ، تېرىم ، سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، دېگۈ-
چىلەرمۇ بار. چۈنكى بىر كونا لۇغەتلەردە ئۇنىڭ ياريشىچە ، ئاسمان ئېگىزلىكى
يېتىشلىك ، دېگەن سۆز ئىكەنلىكى يېزىلمىدۇ. بىز بۇ توغرا ئېتىمولوگىيەنىڭ
ئىككىنچىسى دۇرۇسراق بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز. چۈنكى تارىم قەدىمـ-
رىيە بويىچە دىخانچىلىق ئىلىنى بۇرۇنقى ئۆتكەن كۆچتە زەرقىم قىلغان بىرجاي.

شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا خوتەن ، قومۇل سۆزلىرىنىڭ ئېتىمولو-
گىيىسى ھازىرغىچە ئېنىقلانغىنى يوق. بەزى كىتابلاردا ئۇيغۇرچە سەرلىرى؟
قومۇلنى ، قامۇل ، دەپ يازىدۇ ئۇنىڭ مەناسى ھەم مەلۇم بولمىدى. بىز
بەزىبىر يەرلىك كىشىلەر ، بۇ سۆز ، قۇم - مول ، يەنى ، قۇملۇق ، دېگەن
سۆزدىن ھاسىل بولغان بولسا كېرەك ، دېگەن پىكىرلەرگە قوشۇلمايمىز. سە-
ۋەب قومۇل قەدىمدىن زىراەتلىق رايون بولغىنى بىلەن قۇم مول قۇملۇق
كۆرمەيدۇ. ھازىر بۇ ۋىلايەتتە قومۇلنىڭ ئۆزى ، بارىكۆل ، ئاراتام تۈرك-
لەرنى ئىبارەت ئۈچ ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە 160 مىڭغا يېقىن كىشى ياشايدۇ.

قومۇل ۋىلايىتىگە قوشنا [illegible] ناھىيەلىك ئارىلىقتا تۈرپاننىڭ
ئاساسى خەلقى تاغ [illegible] ياشايدۇ. بۇ [illegible]
[illegible] قىلىپ ، بىز [illegible] دەپ [illegible]
[illegible]
[illegible] دەپ
ئاتالغانكەن.

[illegible]
[illegible]
ناھىيە بار. بۇ ناھىيەلەردە 700 مىڭدىن [illegible] كىشى ياشايدۇ.

1) ئە. م. [illegible] ، موسكۋا ، 1949 ، [illegible]

شەرقىي تۈركىستاننىڭ نەق ئوتتۇرىسىغا قاراشەھەر ۋىلايىتى جايلاشقان. بۇ شەھەرنىڭ قەدىمىي ئىسمى «كەڭ قەنت» دەپ ئاتالسىمۇ، ئىلگىكىنى بىر مەنبەلەردە ئۆز سەل ئۆزگۈرۈپ «كەنت» بولۇپ يېزىلىپ كەلگەن. بۇ شەھەر ھەققىدە خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار. كورلىنى ئۆزىگە ماكان تۇتقان ئاقخان ۋاقتىدا كەڭ قەنت شەھىرىدە قاراخان پادىشاھتۇ. ئاقخان ياخشى، يۇرتقا شەپقەتلىك ئادىل خان بولۇپ، قاراخان زالىم، باش كەسمە كىشى بوپتۇ. بۇ ئىككى خان بىر-بىرىگە ئۆچ بولۇپ، جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن ئاخىرى بىر توقۇنۇشتا قاراخان غالىپ كېلىپ، ئاقخان يېڭىلىپتۇ. شۇنىڭدىن سوڭ بۇ شەھەر «قاراشەھەر» دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاقتىدا بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى «چالىش» دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلار بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسى تېخى مەلۇم بولمىدى. بۇ ۋىلايەتكە ھازىر كورلا، بۈگۈر، چارقىلىق، چەرچەن، خوشۇت، لوپنورلاردىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە قارايدۇ. بۇلاردا ئىككى يۈز مىڭچە ئاھالە ياشايدۇ.

شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئەڭ قېيىنى ۋە ئاتاقلىق تۇرپان ۋادىسى قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىسىدىكى مەشھۇر يالقۇن تاغ ئويمانلىقىغا جايلاشقان. بۇ ئويمانلىق دېڭىز يۈزىدىن 175 مېتر تۆۋەن بولۇپ، شۇنىڭغا يارىشا قۇرغاق ھەم ئىسسىق كېلىدۇ. يازنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەھەرنىڭ ھاۋا ئىسسىقلىقى سىلسىيە بويىچە 50° قا يېتىپ بارىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىن ئۇيغۇر دىيارى بويىچە ئەڭ شېرىن ئۈزۈم، ئاتلىق قوغۇن، سۈپەتلىك پاختا چىقىدۇ. بۇ ناھىيەدە 80 مىڭغا يېقىن قېبىلەمىز ئەسلىقۇت ئەۋلادلىرى ئىززەتلىك ياشاپ كەلمەكتە.

«ئىسسىقۇت» — دېڭىزدىن تۆۋەن يانلىق بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىكى نامى. م. ھەقە شەھرىنىڭ كۆرسىتىشىچە بۇ يەردە قاراخانلار دەۋرىدە (860-1136) قوچو، جەنبالىق ناملىق ئىككى شەھەر بولغان. بۇ ئىككى شەھەرنىڭ خارابىلىرى ھازىرمۇ بار. ئوتتۇراغا بۇ يەرلەر «تۇرپان» دەپ ئاتالماقتى. تۇرپان دېگەن ئىسىم ئەنە شۇ XIII ئەسىرلەردىن بويان ئىستېمال قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. يەرلىك تارىخچىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ سۆز «تۇر-تام» دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى ئاستانە ۋە يونىدىكى بىر مۇنارنىڭ ئىسمى بىلەن باغلىق بولۇپ، بۇ مۇنارە ئالىپ تۇڭگا خاننىڭ كىچىك ئوغلى تۇرنىڭ نامىغا باغلىق ئىكەن. بۇ تارىخ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرىلەر قىلىنىدۇ. ئالىپ تۇڭگا خاننىڭ (ئافراسىيابنىڭ) كىچىك ئوغلى تۇر (تۇراخۇن) ھەربىي مەشقلەر ئۈچۈن بىر خىل مۇنارلارنى ياساتقان. بۇ مۇنارلارنىڭ ھەربىيە تەشكىلاتى تولىمۇ ھەيۋەتلىك بولۇپ كەتكەنلىكتىن [illegible] زامانىسىدا چىڭنىڭ نامى بىر يىلىپ، [illegible] تىلىپ كېتىپتۇ. شۇ دەۋردە تۇر...

يانا بىنا بولغان. ئۇزۇنتام، بۇيەردىكى بۇزۇلغان شەھەرلەر ۋەيران بولغانلىقىنى
كۆپىنچە بىرخىل بىنا سۈپىتىدە قەلئە ئاغزىدا جىق [illegible] تېجىسا. ئام.
سوزۇن. پايان. ئاغا ئاپلىپ ئۇزۇن پايان بولۇپ كېتىدۇ. بۇ مۇنارە ھېلىمۇ بار.
بىز بۇ قىسىم ھەققىدە كەم. مۇزۇرا بۇ نالە. ئۇ مۇڭغۇلچە مەركەز [illegible]
دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.[1] دېگەن قارىشى بەزى جەھەتتىن دۇرۇس بولىشى،
لېكىن بىز دېگەن ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ ھېسابلايمىز. سەۋەب ئاخىرقى
قاراشلىق ئوتتۇرىيان سۆزىمىز ئوتتۇر سۆزىدىن كېلىپ چىققان. شەرقىي تۈر-
كىستاندا بوزناق ئوتۇرغا باغلىق مەسىلە جىق. تۇرتامىنى تۇرپانلىق تۇنگانلار
[illegible] (ئىنگلىز سەھىنە) دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئوتتۇرىدىن سۆزدىن كېلىپ چىققان.
دېمەك، شەرقىي تۈركىستاندا 1950 - يىللىرى 9 ۋىلايەت، 79 مەمۇرىي
ناھىيە بولۇپ، ئومۇمى يەر مەيدانى بىر مىليون 710 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر،
خەلقى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تۇنگان، ئۆزبېك، تاتار دىن ئىبارەت
ئالتە يېرىم مىليون كىشى بولغان.[2] بۇ خەلقلەر بۇ ماكاندا ئەسىرلەر بويى
ئىناق ۋە ئامراق ياشاپ، يۈزلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. خەلق
مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ئۇزۇن تەرەققىيات [illegible]
ئەدى. مانا، بۇ ناھىيەلەر باغرى شىنجاڭ دىيارىدا، [illegible] ئۇزارىلىپ، [illegible]
بىلەن قانداق [illegible] يەنە، ئۇنى قانداق [illegible] قىلغانلىقىنى بىلەمسىز؟!
[illegible] بولسا ئوقۇلغان كىلىم خەرىتىسى [illegible]
[illegible] كەلگەن بوتارلارغا ئەمەس 1953 - يىلى 33 يېشىمدا [illegible]
بولدۇم. ئۇ ئورنىدىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاسارىئەتىقىلىرىنى [illegible]
[illegible] ھەيكەللەر [illegible] ئۆزۈمنىڭ [illegible]
[illegible] بىلەن [illegible] ئۆزۈم بىر [illegible] يەرلەرگە چىقتىم. پۇرسە-
[illegible] بەشى يىل داۋام قىلدى. بۇ جەريانىدا مەن يازغان [illegible]
بىر [illegible] ئاغ [illegible] . [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[1] ئە. م. [illegible] - بەت.

[2] [illegible] 1950 - يىللىرى [illegible] 1960 - يىللىرى [illegible] 1985 - يىلى
[illegible] مىليون [illegible] 1985 - يىلى [illegible] مىليون [illegible] مىڭ [illegible]

ئىككى ھەپتە دەرگەھتە ئېلىپ يېزىپ چاقىرىلىمىز . مانا ، مۇشۇ كۆرگەن بىلگەنلىرىم ھەققىدە ئەنە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمەن .

ئىلى - ئالتاي دىيارىغا سەپەر

مېنىڭ بىرىنچى ساياھىتىم ژۇڭگو رايونىدىكى ئاتالمىش ئۆتكەن ئاسارەتىقە تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئىچىدە 1953 - يىل 28 - ئىيۇلدىن ئاۋغۇستنىڭ 17 - سىگىچە ئىلى ئەتراپىدا ئۆتتى . بۇ ئۆمەك ختاي پەنلەر ئاكادېمىيەسى غەربىي شىمال بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى بىرلەشكەن ياكى بىرىنچى تەشكىللىگەن بولۇپ ، ئۆمەك باشلىقى شىنجاڭ دۆلەت مۇزېيىنىڭ مۇدىرى تۈركچە جانابنىڭ ئىسلاملار تارىخچى ئىدى . مەن ئۆمەك مۇئاۋىنى ئىدىم . ئۆمەك تەركىبىدە ئىچكى ختاي تەرەپتىن : دۇڭخۇاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئىدارىسى ۋە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى چاڭ - سى خۇلىڭ ، غەربىي شىمال سەنئەت دارىلفۇنۇنىنىڭ پروفېسسورى تۇبۇگوڭ ۋاڭ - زى يۈلىڭ ، فۇلوگراف پەن - ۋەن زۇ بىلەن ؛ بىز تەرەپتىن : شىنجاڭ مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ باش تەھرىرى رەسسام ئابدۇلخالىق ئۆمەر رۇزى ، ئىلى ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باش مۇئەللىمى شائىر ئابدۇلقادىر ئەخمەت ، ئۈرۈمچى مىللەتلەر دارىلفۇنۇنى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىسلام (تۇڭگان) ۋە تەرجىمان ئابدۇللا ئۇسما - نوۋلار بار ئىدى .

ئەمما بۇ تەشكىل ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇم قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار ، ئۇ بولسا ئۆمەك ئىچىدىكى ختاي تارىخچىلىرىنىڭ نىيىتى باشتىن - ئاخىر بۇزغۇنچى بولغان ئىدى . مەسىلەن ، ئۇلار ئۇيغۇرلارنى قويغان ئۇيغۇرلارنىڭ پالانلىرىنى شەرقىي تۈركىستان يېرىدىكى قانات قويۇپ خىتاينىڭ « خەن مەدەنىيەتى » بىلەن ، تالاش - ھەق دەرلىرىنى ، تارىمىزدە ئوچۇق جاكارلاشقان ئىدى . مانا بۇ قەبىھ سۇيىقەستنى ئاشكارا رەت قىلىشقا توغرا كەلدى . مەن ئاتالمىش لايىھىنى ھازىرلاشتا قاتناشقىنىمدا سۆزگە چىقىپ : « شەرقىي تۈركىستان تارىخىنى كونا خەنزۇ تارىخچىلىرى شەھەرلەردە مەدەنىيەتلىرىنى يازدى - ئۇ كونا ئالىم تارىخچىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى » - دەپ ئوچۇق قارشىلىق بىلدۈردۈم . بۇ سۆزۈم ھازىرغىچە ئونتۇلمىغان بولسا كېرەككى ، ئۆمەك مۇئاۋىنى رولىنى مەن ھەرقاچان ئەسلىگەن ئىسمى قوغدىلىپ قېلىنغان ئىدى . ئۇرۇمچىدىن قوزغىلىپ ختاي پالانىڭ بويىدىكى ئۆزگەرتىشنى ئەلىپ قىلدى . ئەلۋەتتە ، بۇ ھەقتە مەن بىر پارە يازغان ئىدىم . شۇ ئىلگىرى پالانىڭ مۇزدا يېقىن تەرەپلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، بىر ئىلگىرىكى كەلگۈسىنىڭ 20 - ئىيۇل كۈنى ئىلى مەركىزى غۇلجا شەھىرىگە

قاراپ يۈرۈپ كەلدۇق .

بۇ كۈنى ناھايىتى ئوچۇق ۋە ئىسسىق ئىدى . ھولوتوۋغا ماركىلىق يېنىك سوۋېت ئاۋتوماشىنىسىنىڭ ئۈستىدە بىر نۆۋەت بىلەن ئەلەڭلىتىلگەن ئىدۇق . يول بويى سانجى ، قۇتۇبى ، ماناس ، شىخو ، جىڭ شەھەرلىرىدە بولۇپ ، 22 - ئىيۇل چۈشتىن كېيىن داڭلىق ۋە گۈزەل سايرام كۆلىنىڭ باغرىغا كېلىپ دەم ئالدۇق . بۇ كۆل دېڭىز يۈزىدىن 2080 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چىرايلىق بىر تاغ ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ياپ - يېشىل سۇلىرى تىنىم تاپماي تەكشى چايقىلىپ تۇراتتى . تۆت تەرىپى كۆكۈچ مەيدان ، ئاق قارلىق زىنجىرسىمان قارىغايلار بىلەن قاپلانغان . سايى - سايلاردا ئاق قارا رەڭلىك كىگىز ئۆيلەردە بولسىمۇ كۆچمەن بوياپ يايلاپ كەلگەن قازاق مالچىلىرى ئېلىپ ئۇلارنىڭ شوخ قوشاقلىرى - قىزلىرى ياڭراپ ئويناپ يۈرۈشەتتى . بۇ بىردىن - بىر گۈزەل ۋە كۆكلەملىك ھايات مەنزىرىسى كۆرگەن ئادەمگە ئىنچىكە :

- قەدىمقى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ، ھەر تەرەپتىكى كەزمە دېڭىزلىرى ئەندىكى دەل مۇشۇ جايىنىڭ ئۆزگىچە ئوخشاشمىدۇ ؟ - دەپ ھەيران قالدۇرىدىغان سوئال - لەرنى پەيدا قىلاتتى . مەن شەرقىي تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ - بولسىمۇ ، ئىككى شەھەر ، بىر كۆلنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغىنىمنى ئېسىمدىن تۈزنىڭ : ، كۆزلىرىمگە ، چوققان - سورۇن ، دېگەن مەنىلەرنى ئىنچىكە ئىجىرلىشىدۇرۇم . كۆز مەنە دە كىگىز ئۆيىدە قونۇدۇق . ئەتىسى ئەتىگەندىن سائەت ئالتىلەردە ئەگىنىپ ، ئۈرۈمچىنى كۆرۈپ ، (ئۈستىلى ئۈرۈمچى گۈرۈپپىسى) مىنىپ مېھمان خانىغا جايلاشتۇق .

24 - ئىيۇل مېھمانخانىدا يۇيۇنغاندىن كېيىن ئەزالىرىمىزنىڭ بىرىنچى مەجلىسى ئېچىلىپ ، سەپەرنى باشلاش ئىشلىرىمىزنىڭ كۈن تەرتىپىنى تۈزۈپ چىقتۇق . بۇ تەرتىپ بويىچە سەپەردە بولىدىغان . بىرىنچى باسقۇچتا غۇلجا ، شىخو ، ماناس قاتارلىق جايلارنى ، ئاندىن تارىم ۋادىسى ، قەشقەر ، مارالبېشى ، خوتەن ، ئاقسۇ ، كۇچا ، چېرچەن ، كورلا ، قارا شەھەر ، تۇرپان ، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلىش بەلگىلەندى . بۇ ئىشلارنى تولۇق ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن تۇتۇش بىلەن تولۇق ئۈستۈن ئۈرۈمچى ، قەشقەر ، خوتەن ، ئاقسۇ ، ئىلى ، تۇرپان ، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرۇش بەلگىلەندى . بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلغىنى ئىككىنچى باسقۇچتا سۈرۈشتۈرۈلگەن ئۆلكە ، ناھىيەلەرنىڭ تارىخى - ئەھۋالى ، قەدىمكى ھەر تۈرلۈك مەدەنىيەت ، بىلىم ۋە ئۇنىڭ خاتىرىلىرىنى ، ھۆججەتلىك ئاچا كونا شەھەر بىلەن دائىر يېزىلغان ئۆتكەن زامان كىتابلىرىنى

بولەتتى ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئون كۈن بولدۇق . ئۈچۈنچى باسقۇچقا مۇكەممەل كۆزىتىش ، تەكشۈرۈش ، نىلقا ناھىيىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا بورا يونلىرىلىق ئاغ ئالقىمىرىنىڭ قەدىمى تاش خاتىرىلىرى بىلەن مازار ، كۆزەلەرنى تەكشۈرۈش ئىشلىرى كىردى. بۇ باسقۇچتا ھەممە ئالتە كۈن ئاجرىتىلدى .

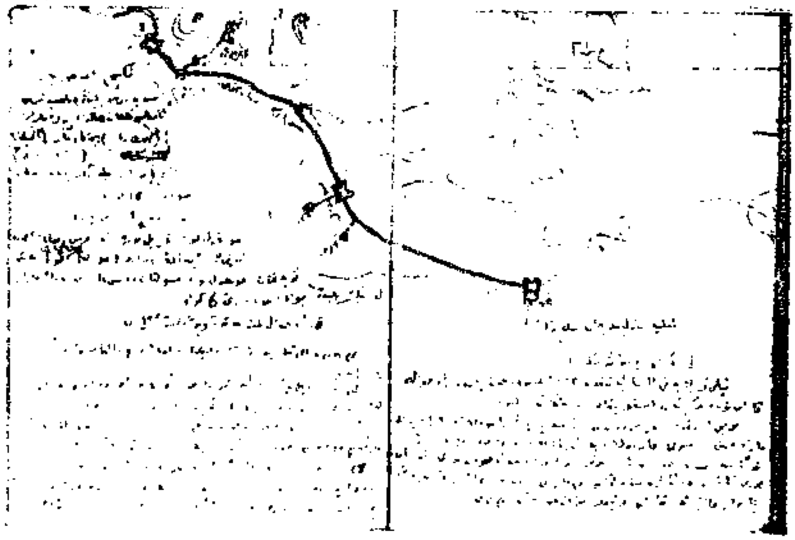

يۇقىرىقى جايلارنى ئەل تونۇتۇش ھەم پۇختا ئۆگىنىپ چىقىش ئۈچۈن غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇيغۇر - ئۆزبېكلىرىدىن مۇتەۋەللىرىدىن ئوتتۇزغا يېقىن ئارخىپلىرىنى زىيارەت قىلىپ سۆھبەت ئۆتكۈزدۇق . بۇ ئولتۇرۇشلار ناھايىتى بىر چارە ئىدى . ئويلىغىنىمىزغا يارىشا سۆھبەتلەرگە كەلگەندە مۇتالىئە قىلىپ ، ئىمىنى تارىخ كەبى كىشىلەر كۆپ مەسلىھەت بېرىشتى . جۈملىدىن ئىسمىتىلام تارىخ غۇلجا شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىش ئۈستىدە ئۆزىنىڭ بىر رىۋايەت سۆزلەپ بەردى .

- بۇ شەھەرنىڭ ئەسلى ئورنى مونو ئۇزۇنيان يۇزىنىڭ خارابە بولۇپ ، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ، كىچىك بالغاسۇن دەپ ئاتىلاتتى . چوڭ بالغاسۇننىڭ ھازىرقى مانغولىستاندا IX ئەسىردە پايتەختى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغىنى ھەممىگە مەلۇم . بۇنىڭ كىچىك بالغاسۇن دەپ ئاتىلىشى ئاتالغۇنىڭ شەھەرنىڭ ئەينى مەنزىرىلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاپ كەتكەنلىكى.

بۇ شەھەر XIV ئەسىردە تۇغلۇق تۆمۈر خاننىڭ ئۇنىڭ قەشقەرلىك ۋەزىرى قەمەرىددىن بەگلەر بىلەن تۆمۈرلەڭ ئارىسىدا بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان . ئۇ ئەمما ئوتتۇرا دۆلەت دەۋرىدىكى جاي بىر مەرىپىتى قەلئە بولۇپ كەلگەن . شۇڭا ئالتە ئاتالغان كىچىك بالغا -

سۈننى «كۆچۈپ كەلگەن يۇرت» مەزكۇر قەلىمى يانىپ، دەريانى ياقىلاپ بىر مەھەللە قۇرۇپتۇ. شۇ يىلى قىشنىڭ قاتتىق بولۇشى سەۋەبلىك ئاغىنى چۈش-كەن بىر غۇلجا مارالى مەزكۇر مەھەللىنى يانىپتۇ. خەلق ئۇنى تۇتۇپ بىلىپ «غەنىمەت ئولجا»، شۇ پەيتتە قۇرۇلغان چاغلىرىدا، بۇ يۇرتنىڭ ئىسمى مۇشۇ قۇرۇلغانلىقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالسۇن دەپ ئاتاپ كەتكەنىكەن.

ئىنكام تارىخنىڭ بۇ رىۋايىتىنى مەن ماڭغۇل كۈرەگە بارغاندا مولۇن گىپىدە ئىشىتكەن ماڭغۇل تارىخچىسىدىن ھەم ئاڭلىغان ئىدىم. باشقا سوھبەت-داشلاردىن ئاڭلىمىدىم. مەن ھەم پەرەز قىلىمەنكى، بۇ كۆزىنى مەشھۇر غۇلجا شەھرىنىڭ ئىسمى ئۇشبۇ رىۋايەتتىن ئاشقىرى بولسا كېرەك. چۈنكى مارال غۇلجىسىدىن باشقا غۇلجا دېگەن ئىسىمنىڭ بارلىقى بىزگە مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ بىنا قىلىنغىنىغا تەخمىنەن 650 يىل بولغان.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا بىز ئىنكام تارىخىنى يەنە كۆپ نەرسىلەرنى بىزگە ئۇقتۇرىدۇ. ئىنكام تارىخ بىز كۆرگەندە 63 ياشلىق سادىرلىكىن [illegible]-سەن بىر كىشى ئىدى. ئۇ شەرقى تۈركىستان تارىخىنى يازغان [illegible]. ئۇنىڭ 1946 يىلى شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى [illegible] «شەرقى تۈركىستان تارىخى» ناملىق 422 بەتلىك قوليازمىسى ئۆز زىمىنى تارىخى مۇزىيىنىڭ قوليازما فوندىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ[1]. مەرھۇم 1968-يىلى 68 يېشىدا ماۋجاڭ [illegible] زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ [illegible] ۋاپات بولغان.

بىز كەلگەن كۈنلەردە غۇلجا شەھىرىدە 80 ياشلىق [illegible] ياشايتتى. ئۇيغۇر تۈرك-كان تاتارلارنىڭ [illegible] ئىتتىپاق [illegible] شەرقى تۈركىستان [illegible] كۆچۈرۈلدى. [illegible] مۇھىم تارىخى [illegible] غۇلجا [illegible] قىتىم دۆلەت پايتەختى بولغان ئىدى. [illegible] 1864-1866 يىللىرى [illegible] 1944-1949 يىللىرى [illegible] شەرقى تۈركىستان ئىنقىلابى جۇمھۇ-رىيىتىنىڭ پايتەختى بولغان [illegible]

ئىدى. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ئىدى.

1) ئۇيغۇر [illegible] 1982 [illegible] 49-بەت.

ئەلۋەتتە، بۇ مۇئەسسەسەلەرگە كەلگەن چەتئەل مېھمانلار ئۈچۈن
قىزىق ۋە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلسىمۇ، مەن ئۈچۈن گويا ياسالما بولغان بىر
مۇزېيلىق باغچىدەك تۇيۇلاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مەن بۇ
قەھرىمان شەھەرنى بىرىنچى قېتىم 1948-يىلى ئېيولدا ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستان
ئىنقىلابىي جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە قازاقىستاندىن تۇرغان بىر ۋاقىتتا
زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھەيقىقىي مەركەزلىك خاسىيەتلىرىدىن غۇرۇر بىلەن ئۆيلىرىنى
بەھرىمەن بولغان ئىدىم. بۈگۈن ئۇ غۇرۇرلانغان ئىشلەردىن ئەسەر ئىنمۇ
قالمىغان ئىدى. خۇددى كۆكسىدىكى ئوردىنى ئابدۇللايۇپ ئۆلتۈرۈلۈپ ۋە
رىسى چاپاننى كىيگۈزۈپ قويغان ئەسكەرگە ئوخشاش تۇيۇلغىنىدەك تۇيۇلۇپ مە-
يۈس كۆرۈنەتتى. ئاخىرەت بەش يىل ئىچىدە ساھىبى بولغان بۇ ھەقنا-
ھەقتىن ئىبارەت ئۆلكىنى بىزنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان ماڭا ئوخشاش
سەياھەتچى ئۈچۈن بوزەك قىلىنىش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاسان ئەمەس ئىدى.

بىز دەسلەپكى زىيارىتىمىزنى مانا موشۇ مەھەللىدىكى مۇئەسسەسەلەردىن
زىيارەت قىلىشتىن باشلىدۇق. زىيارەتتىن كېيىن تارىخىي جايلارنى بەيتۇل-
ئۆتكەن مېھمانلارنى بىر ئازار ئالدىدا تەكشۈرۈپ، باياناي قەلئەسىنى ئارخېئو-
لوگىيىلىك جەھەتتىن ئۆگىنىپ چىقتۇق.

- باياناي خەتتايچە، سەككىز ئوردا قونغان جاي، — دېگەن سۆز، —
دەپ ئۇ قەلئەنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە سۆزلەپ بەردى بىزگە موشۇ پەر-
لامەنت قىرى مانجۇر بوزاچىلىق ئويدى. ئۇنىڭ ئىچىدە XVIII ئەسىرگە
بولغانىدى ئۇنىڭ ھاكىم مۇتلەق قىلىشى ئاستىغا ئالغان گېنېرال ۋالى مىڭ-
رۇي جەن دېگەن كىشى بىر يىلى قەلئە سالماق بولۇپ، ئوردىسىدىكى
سەككىز ئوردىسىنى ئۇچۇرۇپتۇ. ئۇ ئوردىلار ھاۋادا چۆگىلەپ چۆگىلەپ ئايلىنىپ
كېلىپ موشۇ جايغا قونۇپتۇ. مىڭ - رۇي جەن ئوز ئوردىلىرى قونغان
بۇ جاينى خوشاللىققا ئىمام قىلىپ باياناينى ياساپتۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ دەل
شۇ مەنە بولۇشى- بولماسلىقىدىن قەتئىي نەزەر، ھەقىقەتەن موڭغۇلچە (سەككىز
يەن (ئوردا) دېگەن (قونغان يەر) دېگەن بوختايچە سۆز - يۇقىرىقى
مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ قەلئەنىڭ جايلاشقان ئورنى سەككىز مو-
رابەكلىك ئىتىرچە بولۇپ، سېپىل ئاملىرى ھىلىمۇ بار. ياتا قەلئە كۆتۈرۈپ
تۇراتتى. بۇ قەلئەنى 1865-يىلى قەشقەر شەھىرىنى يەقۇپ بەگ سەركەردىسى سادىر
پالۋان قالغان ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ كۆلىغان لەھەمگە رەھىم ئۆلتۈرۈپ قالسىمۇ
تېخى ئىز-ئىزلىرى پوزىتسىيەلىك ئىلەن. بۇنى كۆرۈپ بىز تاتلىق سەركەردىنىڭ ئۆرتى
بىلەن قەۋرىسىنى زىيارەت قىلىشقا ئالدىرىدۇق. بۇ مەقسەتلە يېشىلىۋاتقان

تۇرپان يۈزىسىدىكى، كىچىك بالىغا سۈزنىلىك، خارابىسى تەكشۈرگۈچى مولىلا توختى يۈزىگە بېرىشقا قارار قىلىشتۇق.

تۇرپان يۈزى بىلەن مولىلا توختى يۈزىنىڭ ئارىسى ئانچە ئۇزاق ئەمەس، ئۈچ-تۆت بىر كىلومېتىرچە كېلەتتى. بىراق ئارىلىقى قارىنىڭ ھار-قىسقا، قاراپ سېلىشقان تېزلا ئارادىكى يولى يولغا شاشقا ماشىنىنى ھەيدەشكە ئەپسىز ئىدى. بەزىدە تۇزۇن ئۆلۈك رەپى ھار قۇمنىڭ ئۆمۈرچە قىلىپ قىزىپ-ئۆچكەن كۈلدەك رەڭگە كىرىپ ئىشلەپ قالاتتۇق. بەزىدە سۇ ئۇرۇلۇپ تېكەن يارلارغا ئۇسۇلۇپ قالاتتۇق. كاپ ماشىنىمىز ئويلىنىپ يولغا قوزغىلىپ يەنە قاراپ تا- قالغانغا ھېچ قىلىپ جىنىمىز يارىچە گۈزۈمىسىمىز چىقالماتتى.

ئەمما ئۇ ئۇزاپ ئۆتمەي شۇنچىلىك كۆكۈللۈك ئىسمى ئاغلەرنى پاپا قىز بىنام، شەھەرلەرنى چەكسىز ھەر سوللۇق ئۇلۇغ ئەپلىگەن ھالىمىز، غوجا بوغداپلىرى، بىلەن ئۇزۇم ئەسلىملىك، تۇر بوغداپ، ماتەسلىرى نىچە گويا دېڭىزدەك ھولقۇنلىنىپ تۇراتتى. ئارىلاپ-ئارىلاپ تېز ئارا ئۆسكەن سەمە چېقىر ئۆزمە قوچاق يەنە ئېلىنغان قاپاق تۈرەكلىرگە دوچ كېلەتتۇق. ئۇنىڭ سايىلىرىدە ئىلىپ سايىپ- سېرىق تۇرۇپ كەلى بىلەن تىلىشقان ئاپپاق توغاچلارنى ئالىدىلىرىغا ھېپىپ قويۇپ ئانوشتە قىلىپ ئولتۇرۇشقان ساغلام نۇچىۋان دېھقانلارنى كۆرەتتۇق. بۇ دېھقانلار ئارامۇ بەختلىك ئىدى. بەزىسى كەمەتتىن ئۆتۈشكە سېلىپ قويۇق ماشىنىمىز ئارىلاپ يۈرۈپ، دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىنى تېپىشسا، ئەنەي-ئەنەي گۈرۈپپا رغا بولۇنۇپ، ئولتۇرۇشقان ياش- لىقلار نايالى رىتۇپ-تويى بىلەن كۆزلىكە قىقاس تىجىمە ئوت كۆتۈشەتتى. ئەگەر ئۇنىڭ ئاقۋاشى چوقتىلىرىدىن جىرغىلىك سايە ئارقىلىق ئۆزلۈكسىز ئېقىپ كېلىۋاتقان تاغ شاماللىرى ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ئالا-يېشىل لىچەكلىرىنى يەلپۈپ تۇراتتى.

يولنىڭ يېرىمىغا كېلىۋېدۇق، ماشىنىمىز ئارىپ كۆرۈككە كېلىپ ئۆرۈپ قالدى. شوپۇر قاراپ تۇرغان دېھقانلار تۇلە لىپ ئۇلاغلىمىزنى بېلىپ كۆپ بىرقانچە ياغاچ كۆتۈرۈپ ياردەمگە كېلىشتى. قېرى بولغان بىرسى بىز بىلەن كۆرۈشۈپ-كۆرۈشمەي يېراقتىن قىچقىرىپ:

— ئىمە قىلىپ تۇرۇپ يۈرۈپ سىلەر ئۇسۇپ يورۇپ ئۆزۈپ بىر ئەمەچى سىلە باشقۇرماسۇ. يەنە ھەر بىرىشمىغان يوغناپ ئار ئالغان بېشىنى سانىپ يۈرگەن كول بىشتىسىلە؟ — دەپ قىيىشنىڭ بىرسىنى بىلىملىپ قويدى. مەن ئۇلارغا تۇزىمىزنىڭ كىملىكىنى ئېيتىپ، ساھىبچانلىقىن قەبرىسىنى زىيارەت قىلماقچى بولغانلىقىمىزنى دېيىشىم ئىتتىنلاق خوشال بولۇشۇپ كېتىشتى، بىردەمدىلا ئۇنچىسى

قېشىمىزغا كېلىپ بىزنى ئوراۋېلىشتى.

— ئاناڭ قاتتىق سىلە، يېڭى چىققان كونا مولام، قىلغان ئىسلە ئەپەندىملە؟! — دەپ كۈلدى يەنە ھېلىقى بوۋاي قولىدىكى پاقچىنى ئېگىلگە بېسىپ، — كېرەك بولسا مانا مونۇ ئالىنتۇن تىلىكى سايىنى چىرىغىلىق دەيمىز. سادىر پالۋان بالا چېغىدا پادا باققانىكەن. مونۇ ئېشەكلەر بىشتىن ئايىق خوتۇنلار ئېشىلىك زىمىنىنىڭ يېرى بولىشكەن مىش. سادىرنىڭ دادىسى خوجىشە خەمەل شۇ كەنتنىڭ ياقىچىسى بولغانىكەن. ياقچى دېگەن خەخنى ئاتلىغانمۇ سىلە؟

— ئاتلىغان. يىلچە كېپپۇسىنى دەيمىز. شەرقى تۈركىستانغا 1699 يىلى باشلاپ پەيدا بولغان، — دېدى مەن ئارقىدىن بىرسى ھېپە ئېيىپ.

— قازانچىغا چىقتىڭلىمۇ؟

— ياق، چىقمىدۇق.

— بابا ئۆيىنى كۆردىڭلىمۇ؟

— ھە، ئۇنى كۆردۇق. سادىر پالۋان كۆلىغان لەھىمى ئولجىپ خاتىرلىدۇق.

— بولسا مېنى ماشىنا ئالغا سېلىۋېلىڭلار. سادىرنىڭ نەۋرىلىرىدىكە ئاپىراي. خالىساڭلار قازانچىغىمۇ ئېلىپ چىقىمەن.

— ھە، بۇ بوۋاي ھەممىنى بىلىدۇ. ئۇنى ماشىنا ئالدىغا سېلىۋېلىڭلار. — دېدى دىخانلاردىن ياشراق بىرسى كۈلۈمسىرەپ. بىزنىڭ سۆھبىتىمىز بۇ يەرگە كەلگىچە كۆرۈۋېلىشكەن ئىكەن. بوۋاينى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتۇق.

ماشىنا ئۈستىدە سۆز بولمىدى. ھەممىمىز ھاياجان بىلەن ياش سادىر نەينى چېلىپ ناخشا ئوقۇغان چوڭ پىلىق جىرغىلاڭ بىلەن تەرىپنى ئوراپ ئەگىلەك قىلغان كەڭ ئېتىزلارغا قاراتتۇق. يەمچە جىرغىلاڭ سېپىي ئۆزگەرمىگەن كۆرۈنىدۇ. ئىلى تۇخرىسىدىكى كونا خاتىرىلەردە قانداق يېزىلغان بولسا شۇنداق تۇرۇپتۇ. خەيدىيارنىڭ يەرلىرى ئەلۋەتتە جىق ئۆزگەرگەن. ئۇ يەرنىسلاھا ئىسمىنى كىيىن بىرىنچى قېتىم مەسسول بىرىلگەن ئىلنىڭ لوركىستلى يانسىرىپ تۇراتتى.

مەيىن شامال غۇر-غۇر چىقىپ كېتىۋاتقان ماشىنىنىڭ قانات تىلىرىنى يالاپ قوۋاقلىرىمىزغا ئېمىسىنى شۇۋۇرلاتتى. چاچلىرىمىزنى يەلپۈپ، ئېيىز كۆينەكلىرىمىزنىڭ ياقىلىرىنى ئويناتتى. تاقىلىپ كېلىۋاتقان يورۇق كۆلەرىمىزنى غىسلاتتى. ئاھ ئويان. ئاھ بۇ يان قاراپ زادى تويماتتۇق. چەكسىز ئوي ھېسيات ئېچىدە مانا بىزدىغا ئىرىپ قالغىنىمىزنى بىلمەپتىمىز. ماشىنىنىڭ چورىسى جىرقىرىتىپ

يۈرگەن بالىلىرىمىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمىزدىن كېيىن مەھەللىگە كىرگىنىمىزنى سەزدۇق.

مۇبارەك مولام توختى يۈزىنىڭ كۆرۈنۈشى يېقىملىق ئىدى. كوچىلىرى ئەگرى-بۈگرى، مەھەللىۋى تۈزۈلۈشى ئۆي-دولى، ئىمارەتلىرى ئاددىي-ساددە بولسىمۇ نېمىشقىدۇر ئىللىق كۆرۈنەتتى. بۇلاق-بارىقىسان دەل-دەرەخلىرى بىلەن مېۋە-چېۋىلىرى قويۇق بولۇپ، ئاسمىنى كەلگەن تۇشمۇ-تۇشتىن شىرىلداپ ئېقىۋاتقان، ئەركەك سۇلىرى، مەرۋەيتتەك سۈزۈك كوچىلىرى ئارا ۋە پاكىز ئىدى. سەپ سېلىپ كېلىۋاتاتتۇق.

— «ئانىڭىز بېشىنى» بويىچە قاراتتىڭلار، — دەپ كۆلەي بىزگە ئەگىشىۋالغان ھېلىقى بوۋاي سول قول ئەرەپتىكى ئارقىچىنى كۆرسىتىپ.

— بېقىنلىقمۇ، ماشىنىمىز ماڭالامدۇ؟ — دەپ سورىدىم مەن.

— ماڭىدۇ. ئەشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان ھويلا شۇلارنىڭ. ئىزلىمەي تۈپمۇ-توغرى شۇ يەرگە قارىتىڭلار.

ماشىنىمىز ئارقىچىغا بۇرۇلۇپ چوڭقۇرچە ئەرەپ-تەرەپتىن ئاددەملەر قاراپ كەلدى. قوللىرى ئېلىشقىنىمىزدەك چاپىسان دەمەمەسلە، ئېغىر ھېلىق ئىشتىن بېشى بولغان كەپ-سۆزلەرنىڭ ئارىسىچە ھەممىسى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. «ئاربىچىلار كەلدى، سادىر پالۋاننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كەپتۇ...» دەپ بىر-بىرىگە خەۋەر قىلىشقانلىقى كۆرۈنەتتى.

ھويلىغا كىرىمىز. سادىر پالۋاننىڭ چەۋرىلىرى جەم بولۇپ تۇرغان ئىكەن. بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان تەقدىرنىڭ ئەللىك بىلەن ئەللىك يىللىق ئارىسىدىكى ئىككى ئەۋلادنىڭ پۇشتىنى تاپقان چەۋرە-ئەۋرە بولۇپ ئولتۇرۇشقان ئىكەن. نەۋرىلىرى سادىر پالۋاننىڭ 1940 يىللىرى ئالمۇتىدا ئىشلىگەن رەسسام كاستېيېۋنىڭ سىزىپ ئىشلىگەن قىياپىسىنى ئوخشاتتى. جوڭ-لاق قارا ئۇتۇل كۆزلىرى دۈگىلەك بولۇپ خۇللىرى كەلگەن مۇسكۇللىرى چىڭ تېتىك ۋە ساغلام ئىدى. چاچ ساقاللىرىنى پاكىز ئاراپ بىرسى سىلىتقانلىقى ئۈچۈن ئەپتىدىنى كۆرۈنەتتى. قەلەندەرچە خىلمۇ-خىل دوپپا، ئەتكىنىچى قوش ياندىن-چوڭقۇر، زامانىۋى ئاخىرقى مودىلار بىلەن بېشىغا قىرلىق قارا كۈرەپە تۇماق كىيىۋاپتۇ.

قەھرىمان ھەمشەھرىمىزنىڭ بۇ ئەۋلادلىرى ئەۋلاتلىرى بىلەن بىر مۇ-بىر قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقتۇق. بىزگە يولىنى قوشۇلغان بوۋاي ھەممە تونۇشتۇرۇپ تۇرۇپ ئاتىلى. بوۋاي پىلانلىق تۇزىمۇ شىكارچى كەسىپ بولسا ئىدى. شۇ يىغىننى ئۆيلەك ئاقسىقاللىرىدىن بىرى ئىكەن.

بۇ ئۈچ جۇۋۇششىمىز كۆڭۈللۈك ئۆتكەندىن كېيىن جايىغا ئولتۇرۇشتۇق. سادىر پالۋان نەۋرىلىرىنىڭ تەختىسادى ئىچىدىكى مۇنا سۆھبەتلىرى توغرىسىدا سورىشىپ بىلگىنىمىزدىن كېيىن، كۆرۈشكىنىمىزگە ئەلگەن ئاقسا قالدۇردىن يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئېلىپ لېپچۇ- لېپ بىر ماشىنا كىشى بولۇپ زەرەتكارلىققا قاراپ مېڭىپ كەتتۇق.

زەرەتكالىق بېزىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى چوڭ ئۆستەڭنىڭ بويىدا ئىكەن. ۋاخمۇ بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئىدى. ئەتىكى ۋادىسىنىڭ ئادەتتىكى، ھاپەرشامەلى، پاشلىنىپ، چېكەتكە- ئارىپا ئارىتەختەرنىڭ خىلمۇ- خىل چىرىلىشلىرى توختىغان ئىدى. ئۆستەڭنىڭ ياقىلىرىدىكى سۇ بويىدا ئۆسكەن قاتار قېرى سۆگەتلەرنىڭ سايىسى بىلەن مېڭىپ، ئوخشاش سائەت ئۈچ يېرىمدا مەرھۇمنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كېلىپ چۈشتۇق.

سادىر پالۋاننىڭ قەبرى ئورنى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردىن قارىغاندا سادىر بولسا مۇشۇ ئىناق ئادىرى ئىكەن. قەبرىنى ياۋاشتىن تېكەنلەر قاپلاپ كەتكەن، ئاتا- لىقانچىلىك، زەرەتكالىقلىق ئىنچىكە مۆكۈلۈپ يېتىپتۇ. ئۇ بۇغنىڭ ئوتتۇرا بۇيەر بويىدىكى كۆرچا پىشقانلىرى ئۆكمىدەپ، ئۇيۇنى چۈشۈرۈلۈپ بېشىپتۇ. غېرىپ جىۋانى بوتانىنىڭ قەبرىنى كۆرۈپ بىز دەھشەتلىك ئۆتمۈشكە ئۆزىمىز- نى بەرەتلىرىمىزنى بايان قىلىشتۇق. « خەلقىمىزنىڭ مىللى ئازاتلىقى ئۈچۈن 15 يېشىدىن تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە كۆرەشكەن، تارىخىمىزدا ئانالىق داڭقى قالدۇرغان بىر قەھرىماننىڭ ئىشەنى ئۈچۈن ھەتتا تۇرۇق تالكىسىلەنمىگۇ ئايا پتوھ دەپ غەزەپلىك كېلىشتۇق.

بوۋاي پاقىر قورۇنان ئوقۇپ دۇئا قىلىشقاندىن كېيىن قەبرىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ سادىر پالۋان خۇسۇسىدا سۆز تېپىپ قىلىشتى. مېنىڭ ئېسىمدىكىم مۇشۇ ئىدى. دەرھال خاتىرە دەپتىرىمنى ئېلىپ ئارىسىغا كىرىۋالدىم.

— سادىر توغۇلۇپ ئۈچ كۈنگىچە زۇۋانسىغان ئىكەن، — دەيدى بايىقى بوۋاي يېقىملىق بىر تەبەسسۇم بىلەن ماڭا قاراپ، — زۇۋانماي تۇغۇلغان بوۋاقنى ئاتلىغانمۇ سىلەر؟ مەرھۇم مانا شۇ زۇۋانسىغان بويىچە ئولتۇرغانمىش.

— ئىشتايىن كۈچلۈك بوپتىكەن. خانىنىڭ قوتانلىرىغا كىرگەنچە سېپىلنىڭ ئۈستىگە ئۆرۈپ، يەردىكى ھەر لوزلەرنى ئاغامچا بىلەن تارتىۋالىدىكەن...

— مانجۇلارنىڭ ئەدلىنى شۇنداق بىر بېسىپتىكەن، چالغ- چالغ جۇلاڭ ئۆلۈپ يېڭۋاشتىن بېسىۋالغاننى ئىشتەك ئېلىپ ئۇچۇن مەھمەتنىڭ قەبرىسى، مالغا دەررە ئۆزەت زېمىن...

كېيىنكى سۆزنى ئاڭلاش بىلەن مېنىڭ يادىمغا خىتاي زومىگەرلىرىنىڭ بەدەۋلەت قوزغىلىشىنىڭ جەسەتلىرىگە قىلغان خورلۇقى، مۇشۇ تاغلاردا ئۇرۇشقانلار يەنە بىر قەبىھ قىلمىشلىرى چۈشتى. مەلۇمكى، مانجۇر خىتاي باسقۇنچىلىرى شەرقىي تۈركىستانغا تاجاۋۇزچىلىق قىلغاندا ياقۇپبەگنىڭ قەبرىسىنى ئاچقۇزۇپ ئۇنىڭ جەسىتىنى چاپقۇلاپ [illegible] بولغان ئىدى. ئەمما جەسەد چاپلاشقاچقا لەشكەرلىكتىن قالدۇق ئۇستىخانلىرىنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى كۆككە سورۇغان ئىدى.

— تېخى ئۇ ئىنسان قىياپىتىنى يوقاتقان زالىملار زامانىمىزنىڭ سادىر پالۋاننىڭ قەبرىسىنى ياساپ قويمىغىنى ئۈچۈن رەنجىگەنمىدۇ قانداق؟ — دەپ كايىدىم مەن ئۆز-ئۆزۈمگە ئېچىنىپ. ئۆزۈمنىڭ كۆڭلۈمگە ئۇرۇلغان پۈچۈلۈپ، خاتىرە دەپتىرىمنىڭ ئايىغىغا ئۆزۈمنىڭ قۇرلىرىنى يازدىم.

— ئەي سادىر پالۋان بوۋا! سېنىڭ روھىڭ خاتىرجەم بولسۇنكى، جاپاكەش ئۇيغۇر خەلقىڭ سېنى ھېچ قاچان ئېسىدىن چىقىرىپ قويمايدۇ. بىر ۋاقىتلار كېلىدۇكى، ئۇچاغدا سېنىڭ بوۋىسىز قەبرىڭ خەلقىمىزنىڭ ياخشى كۆرىدىغان، ئالتۇنلۇق مازارىغا ئايلىنىدۇ!

زىيارەت ئاخىرىدا قەبرىگە ئېگىلىپ سورۇنغا چۈشتۇق.

سادىر پالۋان تۇغۇلغان [illegible] بۇرۇنقى توزۇيان يېزىسىدىكى [illegible] پالغاسۇنلۇق خارابىسىنى زىيارەت قىلغىلى كۆرگەن ئىدۇق. بۇ شەھەرنىڭ شۇ كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن قىسمى (تېخى) ئۇزۇنلۇقى 1800، [illegible] 2460 مېتىر بولۇپ[1]، توپ-توزان ئىرىقلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىدە خارابە ئۈچىدىن 1935-1942-يىللىرى ئارىسىدا [illegible] نىڭ مەخسۇس ئالتۇن كان ئىدارىسى ئالتۇن كولاپ، قالغان ئىزلارنىڭ ئاستىنى ئۈستىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىكەن. يەرلىك قېرىلار، ئىلگىرى ئىشچىلەرنىڭ ئالتۇنچىلىرى بوشەھەردىن يۇتالاپ-يۇتالاپ ھەرىشەكتە ئالتۇن بۇيۇملىرىنى تاپقان. دېمەك، بوشەھەر قورغان ئەتراپىدا ھەم ئاۋات بىر مەركەز بولغان.

سادىر پالۋان قەبرىسى زىيارىتىدىن ياندىن [illegible] ئاق قويەكەنتىنىڭ، توپ ئالتۇن [illegible] مازارلىق قىستاپ كېلىپ [illegible] ئىدۇق. غوللىبىلەن تۆرپان يېزىسىنىڭ ئارىسىدا، سەل شەرقىغا تاغ دامىنى سورۇلۇپ [illegible] ياتقان [illegible] ئاسار ئەتىقىلىرى ساقلىنىپ كەلگەن ئىكەن. كېيىنكى [illegible] پالتا

1) «شىنجاڭ ئاسار ئەتىقىلىرىنىڭ مۇھىم تونۇشلۇرى» [illegible] 1666-بەت.

بىلەن بىر تاش يەنچۈگۈچ ۋە بىر نەچچە تاش سالغا ئوقلىرىدىن ئىبارەت
بۇ قوراللارنى XVII ئەسىردە ئىبراھىم شەيخ ئىسىملىك كىشى موشۇ ئاقتۇر-
پەتلىكى بىر كونا قەۋرى ئىچىدىن تاپقانىكەن. ئۇ قەۋرىدىكى جەسەد
چىرىمىگەن ئىكەن. مۇسۇلمانلاردا چىرىمىگەن جەسەد شەھىد
ھېساپلىنىدۇ. ئۇنداق شەھىدلەرگە ئەۋلادلىق سىغىنىدۇ. بۇ قائىدىنى
ياخشى بىلگەن ئىبراھىم شەيخ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇ قەۋرىگە ئات
چىقىرىپ مازار قىلىۋالغان. ئۇنىڭدىن چىققان ھېلىقى تاش قوراللارنى جە-
سەدنىڭ خاسىيەتلىك نەرسىلىرى دەپ ئۇنىڭدىن ئۆزىچە نەپ ئېلىپ
كەلگەن. مەسىلەن، سالغا ئوقلىرىنى سۇغا چىلاپ قىرىق قوي ئۇسۇلى
تۇغماس ئاياللارغا ئىچكۈزگەن بولسا، يەنچۈگۈچ بىلەن بېلى ئاغرىق
كىشىلەرنىڭ بېلىنى بېسىپ داۋالاپ كەلگەن.

بىز بۇ ئىپتىدائىي جامائەت تاش قوراللىرىنى مازارلىقلارنىڭ دۆلەت
مۈلكىگە ئۆتكۈزۈپ ئالغىنىمىزدىن كېيىن شۇ ئەتراپتىن ئۇنى ئىشلەتكەن
قەدىمكى ئادەملەرنىڭ ماكانلىرىنى ئىزدىگەن ئىدۇق. ئۇنداق بىر ماكان
مازاردىن ئانچە ئۇزاق بولمىغان تاغ قاپتىلىدىن تېپىلدى. ئۇ ئانچە
چوڭ بولمىغان بىر غار ئىدى. بۇ غاردىكى تاش قوراللارغا قاراپ ئۇ-
رۇپ شۇنى پەملىدۇقكى، ئالاي ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالى
تولىمۇ ئەپلىك ھېساپلانغان بۇ ماكاندا بۇنىڭدىن سەككىز يا ئون مىڭ
يىللار بۇرۇن بىزنىڭ بىر گۇرۇھ باشلانغۇچ جامائەت ئەجداتلىرىمىز بۇ
يەردە ياشىغان. بىراق ئۇ ئادەملەر ئالتاي ۋە بولۇپمۇ چەھەتتىن قايسى
ئىپتىدائىي ئادەملەرگە ئوخشايدۇ؟ بۇ سوئالغا جاۋاپ بېرەلەيدىغان بىرەر سۆيەك
ياكى سىزما سۈرەتلەر غار ئىچىدىن تېپىلمىدى.

ئاق تۇپىلىك قەدىمكى ئىنسان ئەجداتلىرىمىزنىڭ پۈتۈن چىققانلىقىنى ۋە
ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى بىز ئەكس ھەم مائاخول
كۆۋرۈك تاغلىرىدىكى قەدىمكى سىزما رەسىملەردىن تاش ھەيكەللىرىنى
ئەكس ئەتتۈرۈپ چىققىنىمىزدىن كېيىن يەنىمۇ ئوچۇقراق پەرەز قىلالىدۇق. ھال-
بۇكى، ئەگەر سىزنىڭ كۆرگىنىڭىز مائاخول كۆۋرۈكىنىڭ ئاق تاياقچىلىرى بىلەن جايلىرىدا
تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنقى سىزما
خاتىرىلەر بولۇپ، پۈتۈن ئەگرى تاغلىرى بويىدىكى تاش ھەيكەللەر
ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئۆزگىچە مەدەنىيەتلىرىنىڭ قېيا پۈتۈكى ئەكسى ئەتتۈرۈپ بېرى-
دىغان ھەقىقىي ئۇچۇمەس خاتىرىلەر بولۇپ چىقتى.

بۇ تاش خاتىرىلەردە يايلاقلاردىكى يولۋاس، تۆگە، ئات، ياۋايى ...

تۇلغۇ بىر كۆكۈچلۈلە لېكىن سۇغۇرۇلۇپ ساي ئىدى. ئۇنىڭ ئاغزى مۇڭغۇل كۆزە ناھىيىسىدە تەۋە سىم تاشى ھەيدىگەن يەردىن باشلىنىپ، ئاغزىچە توپىكە قاراپ يۈز كىلومېتىرچە سوزۇلغان. بۇ ساي ئىچىدە قورغاس ناملىق شەھەر سوتا قالدى. بىز ھېچقانچە بېشىدا زېمىن قىلىپ ئوتكەن ماناس ئىچىدىكى شەھەر قورغاس شەھىرى مۇشۇ سوينىڭ ئاغزى ئىدى. ئىلگىرى تەرىپىدە بەلەن تاغ. قا-دەم زۇرۇپ ئوتۇپ بولمايدىغان قال تىرىلەدىن قېيىن قارىغا يېلىق ئورمان. بۇ ئورمان ئىچىدە ياۋا توت ئېيىقلارغا ۋە باشقا رەھىمسىز كەتكەن ئىدى. شۇنچا بولغاچقا ئۇچرايدىغان تاققان ئاتلىق قالماق ئوردىلىرى تۇرغان ئۆڭكۈرىنى ئاتلىق ئۇرۇش قاپقىچە مۇشۇ سايغا كىرگۈزۈپ بەردى. باشقا يول بولمى-غانلىقتا ئۇ ئوتكەلىرى شۇ يەردە تۇرغان يەنە قىسىپ چىقىپ يەنە پادىشاغا قوشۇلاتتى. بۇ ھەققىدە ئىچىدە بىر مۇنچە رىۋايەتلەر بار.

تارىختىكى مۇھەممەت ساتۇق قەشقەرىنىڭ خەۋەرلىرىچە بۇ تىلسىم ساي جۇڭغار دەۋرىدە قىرغىزلارنى يەنە زور بەلەندىن قاماپ ساقلايدىغان مۇھىم بىر لاگىرغا بولغان. مەسىلەن، شائىر تەبىئىتىنىڭ دا-دىسى غوجا دانىيال بىلەن سەئىدىيە شاھزادىسى ئىسمايىل خانلار مۇشۇ يەردە نەزەربەند بولۇپ، ئىسمايىل خان شۇ يەردە ئۆلگەن. بۇ تا-رىخنى بىزگە سوزلەپ بەرگەن ئىممىنكام تارىخ توپلىغۇچىلىرى جانىبىدىن زامانىنى بويان سوزلىگەن لېكىن بولۇپ كەلگەنلىكى، ئۇنىڭغا ئەمگەن ئاۋۇل ئاق ئاياز (ئاق بەگ) ئىسمىلىك قىزىنىڭ سوزلىگەن قىلمىشى بىلەن ئۇ يەرنىڭ «ئاق ئاياز» دەپ ئاتىلىپ كەتكەنلىكىنى سوزلەپ بەردى (2). بىز بۇ ساي ئىچىدە ئىككى كۈن بولۇپ بىرنەچچە تاش ھەيكەل ۋە ئويما سو-رەتلەرنى ئىزدىگەن ئالغان ئىدۇق.

بىز ئەكسىرگەن ھەيكەللەر ئىچىدە مانغول كۆزەلىك كىچىك خۇن-خەي ئوزلەڭگۈچىلىكى قىزنىڭ ھەيكىلى ئەزگۈزى ئوروۋنا تۇرۇپلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئوزىگەن توققۇز ئال چېچى بولۇپ، يۈزى كۆز چىقىشقا قاراپ تۇراتتى. بولۇپ- ئوزى سانى غەلىتە. ئىپتىدائىي ئەھمىيەتلىك قىزنىڭ، ئوتكۇز مونغا، ... بىلىمنى كۈرسەتكەن چىقىشقا قاراپ تۇرۇشى ئۇنىڭ ئۆيىنى (شامان) دىنىغا ئەتراپ قىلغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

بۇ ھەيكەل چوڭلۇق تاشتىن ئويۇپ ئورنىتىلغان ئىدى. شۇنىڭغا ئېنىقلىنىلغان بىرىنچى كونا ئۇيغۇر خەتتى بىلەن ئۇنىڭ تارىخىنى يېزىلغان ئىدى.

(1) م. قەشقەرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم، 114-بەت.

(2) خاتىرە دەپتەر 1، 15-بەت.

ئەمما زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن مۇز پايەرنىڭگە چۆكۈپ خەتلەر بىر ئاز
بۇزۇلغان ئىدى. بىز بىر مىتىرچە كولاپ ستۇلپىنى چىقىرىپ خەتنىڭ ساق
قالغان جايلىرىنى ئېپىز قەغەزگە سېپ چىقىرىۋالغان ئىدۇق ۋە ئۇتومە.
لوماتلار بىلەن مەخمۇد قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىكى ئىزاھلار بويىچە ئوقۇغا
باھا بېرىپ، ئۇ ھەيكەلنى بۇنىڭدىن 2500 يىللار بۇرۇن ياشىغان ئالىپ
تۇڭگا خاننىڭ قىزى قازنىڭ خاتىرىسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىشقان
ئىدۇق.

14 - ئاۋغۇستا بىز ماناقوۋغاس ناھىيىسىدىكى داخلىق ئالملىق
(بەزى ھۆججەتلەردە، ئالمابالىق دەپ ھەم يېزىلىدۇ) شەھەرنىڭ ئىز-
لىرىنى تەكشۈرۈپ زىيارەت قىلدۇق. بۇ شەھەرنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ قالغان ئورنى
تەخمىنەن ئون بىر توپ نىڭكى ھۇرا بىر كىلومېتىر بولۇپ، دەۋكۆتۈلنىپ قالغان
سېپىل قورلىرى جىملىققا ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھال بۇ شەھەرنىڭ جايلاشقان
يەرنىڭ قەدىمى يايلاق بولۇشى بىلەن بىللە ئۇنىڭ ۋەيران بولغىنىغا ئۇزۇن يىللار
ئۆتكەنلىكىنى بىزگە ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ شەھەرنىڭ تارىخىنى ئوز-
گىچە زوراۋۇپ كۆپ يىللار بويى ئۇنى تەكشۈرۈپ كەلگەن ... ئا-
رىخچى ئابدۇللا ئەپەندى ئېيتىشىچە، ئۇ ئالمۇتا دەپ ھەم ئاتالغان ئىكەن.
ئابدۇللا ئەپەندى بۇ سۆزىنى دەلىللەش ئۈچۈن كونا ئۇيغۇرچىدىن بىلەن
ئاشقا ئوقۇلغان مونۇ بىر شېئىرنى، ئۇنىڭ تەرجىمىسى بويىچە بىزگە ئوقۇپ بەردى.

ئوچ ئالمۇتو قىمىز،
ئىست بىزنىڭ يېرىمىز،
بالىرىغىز بىلە كەتەلى،
ئالمىسى بار يۇرەكتەلى،
زوقۇمى كۆپ ئىلىگە،
كولچە كىنىڭ يېپىلە (؟)

— بۇ شېئىر ئالملىق چىڭگىز ھۇجۇمى ۋەيران بولغاندىن كېيىن قايسىدۇ
بىر شائىر تەرىپىدىن يېزىلىپ، ئاشۇ چاغلاردىن ئاھۇ-پىغان بولسا كېرەك، -
دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى ئابدۇللا ئەپەندىم. — ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ شەھەر ئاھا-
لىسى چىڭگىز ئەسكەرلىرىگە قارشى چىقىپ قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىشقان ئىدى. ئۇنىڭ
دەسلەپكى شاھى ئارسلان خان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. بۇ خورەزمشاھ دىنىغا ئېتىقاد
قىلاتتى. شۇڭا ئۇ بىلەن بۇ ئۇلتا سىرىيە يېزىغى دۆلەت يېزىغى بولۇپ كەلگەن.
ئۇ يېزىقتىن قەدىمى ئۇيغۇر يېزىغى كېلىپ چىققان.

ئابدۇللا ئەپەندى بويىچە ئەمەل قىلىپ سىرىيە يېزىغى ئويۇلغان

بىر تاش قەبرى خاتىرىسى بىزگە تەقدىم قىلىدۇ. تونتۇر يېسىغا كۆپ ئېست شەكلى ئويۇلۇپ، سول يېنىغا [illegible]، ئوڭ يېنىغا [illegible] ھەرپلىرى چېپ-كىلگەن بولۇپ يالاق كۆلتاش، ھەقىقەتەن ئۇ سۆھبەتلەشمىزنىڭ ئۇقۇغۇچىلار دىگەنلىرىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان مۇھىم بىر خاتىرە ئىدى.

بىزمۇ بۇ خاتىرىنى ئاختۇرۇپ ئىزدەپ بىر مۇنچە ئاسار - ئەتىقىلەرنى تاپتۇق. جۈملىدىن تونتۇر يېسىغا چوڭ - چوڭ نومۇر پەچەھەربىلە ربىلەن «ئالمۇتۇ» دىگەن سۆزلەر ئويۇلۇپ، تېگىگە XIII - XIV ئەسىرگە ئالىق رەقەملەر يېزىلغان كۆمۈش پۇللارنى تېپىشكە تۇتۇق. بۇ خاتىرىنى ئابىدۇللا ئەپەندىنىڭ بىزگە دەپ بەرگەن سۆزلىرىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى.

ئابدۇللا ئەپەندى تونتۇرا بويى، ئاقسىرىق، تولمۇ مۆمىن بىر كىشى ئىدى. ئۇ ئومۇمى ئۇيغۇر تارىخىنى، بولۇپمۇ ئالمالىقنىڭ تارىخىنى ئوبدان ياخشى بىلەتتى. ئۇ بىلگەنلىرىنى قورۇق سۆز بىلەن ئەمەس، ھەممىسىنى دېگىدەك ئۆزى كۆرۈپ تاپقان مەھەللى ئاسار - ئەتىقىلەر بىلەن ئىسپاتلاتتى. بىز يانارىمىزدا ئۇنىڭ شەخسى موزېيىدىن ئۇنىڭ يىغقان قىممەتلىك ھۆججەتلىرىنى كۆرۈپ كەتتۇق. ئۇ 1954 - يىلى 82 يېشىدا ۋاپات بولدى. ھازىر خەلق قولىدا ئۇنىڭ «ئېلى تارىخى» ناملىق قوليازمىسى ساقلىنىدۇ.

قورغاس ناھىيىسىدە بىز يەنە ئۇزىگە جەلپ قىلغان تارىخى جايلارنىڭ يەنە بىرى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مەقبەرىسى بولدى. بۇ مەقبەرە ئۇيغۇر مىللى ئارخىتېكتۇرىسىنىڭ ئەڭ گۈزەل بىنالىرىنىڭ بىرى بولۇپ، 1340 - يىللىرى نامەلۇم ئۇستا رەسساملار تەرىپىدىن ياسالغان ئىدى. بىناكارلىق شەكلى، بۇ شەكىللەرگە ئويۇلغان نۇر ئىككى خىل نەقىشلىرى، نەقىشلەرگە سەرپ قىلىنغان رەڭگارەڭ سىرلار بوياقلىرى مەشھۇر سەمەرقەند ئاسامىلى ئىچىدىكى تۆمۈرلەڭ مەقبەرىسى ئەسلىتىدۇ. لېكىن بۇ بىنا سەمەرقەنت ئاسامىلىرىنى ئەللىك - ئاتمىش يىل بۇرۇن سېلىنىشى بىلەن ئۇنىڭدىن مۇستەھكەم ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ قىممەتلىك خاتىرە ياخشى ساقلانمىغان. ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جالالىدىن خەلپەم ئىسلىمدە شېھىت تەرىپىدىن بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، جۇڭغارلار دەۋرىدە (XVIII - ئەسىردە) يەنە بۇزۇلغان. مەسىلەن، ئۇنىڭ پېشايۋانىدىكى ئالتۇن ئايى جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى تەرىپىدىن قومۇرۇلغانلىقتىن بۇزۇلغان جايلىرى بىر-پىچە تۈزىتىلدى. قاشلىرىنىڭ سىرلىرى قىرىلىپ، بۇلۇڭلىرى ئويۇلۇپ، قىشىزى يىلتىپ كېتىپتۇ. شۇڭا بۇ بىنانىڭ تېزلىكتە ئېسلەپ قايىل بولغان رەسسام چالقىسى خۇلق!

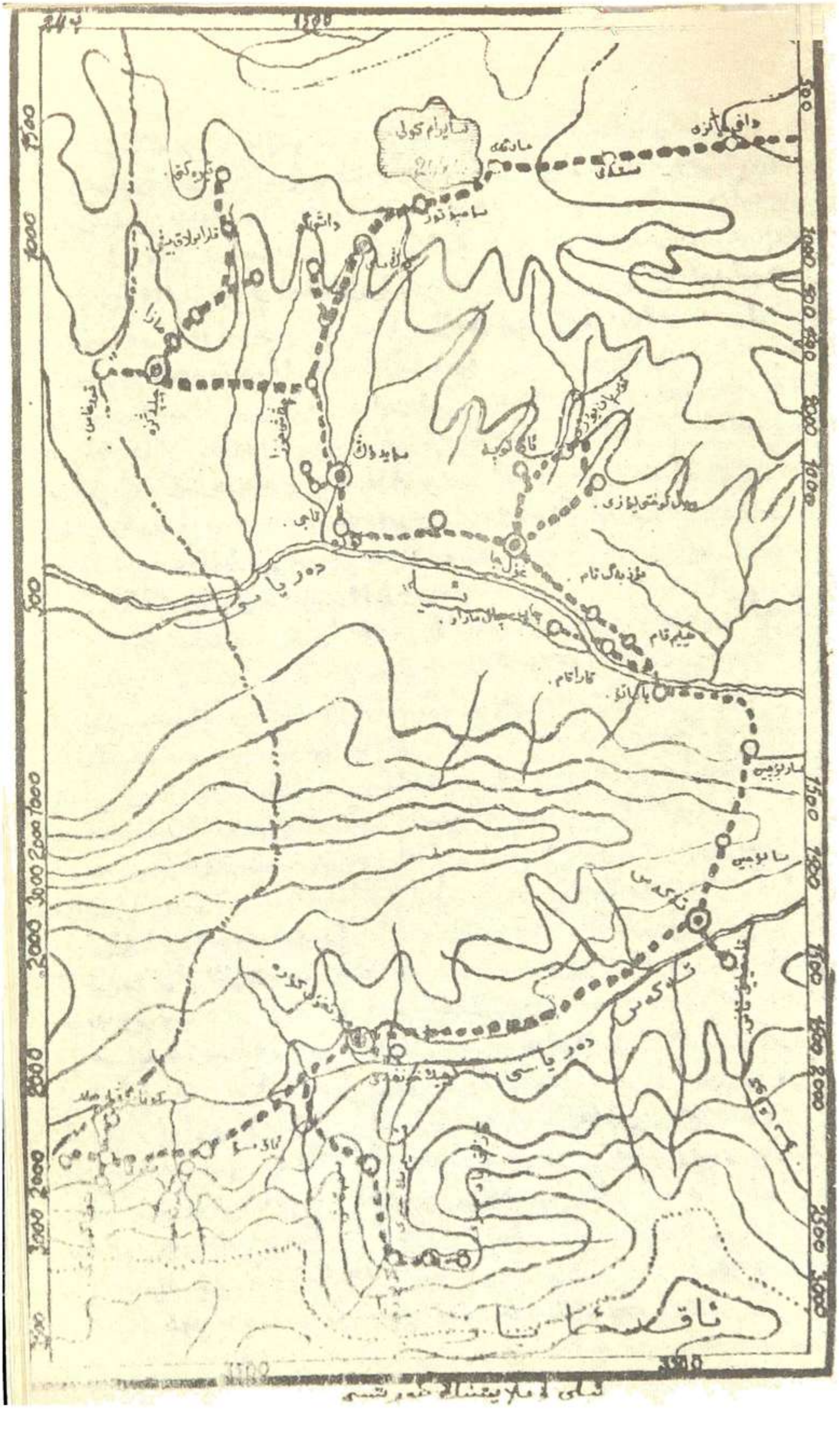

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ خەرىتىسى

ـ ئەگەر بۇ ئاجايىپ بىنانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قولىدىن كەلسە ئەسىرى
نىش بولاردى ، ئەلىشىرنىڭ خىتايىدا يوق نائاق مۇكەممەل ۋە زوقۇرى سەنئەت
نەمۇنىلىرى بىلەن ئىشلەنگەن بىنالارنىڭ كاملىغىنى ئىقرار قىلغان ئىدى .

قورغاس سەپىرىمىزدىن كېيىن ئىلى بويىچە ئاتالغان ھەممە
جايلارنى قالدۇرماي تەكشۈرۈپ چىقتۇق . بۇ ئارىدا 150 كە يېقىن ھەر
مىللەت مۇتەۋەللىرى بىلەن سۆھبەتلەردە بولۇپ ، 200 دىن ئارتۇق
تارىخى مۇجەسسەت ۋە ئاسار - ئەتىقە تېپىپ ئالىرىنى ئوبىلەدۇق . بۇ تەكشۈ-
رۈش خۇلاسىسى ئورنىدا ، ئىلى گېزىتىنىڭ مىنىڭ بىر ئىلمى تەكشۈرۈش ماقا-
لەم ئېلان قىلىندى . شۇنداق قىلىپ ئومىگىمىز (ئالمىلىق تەتقىقاتىنى باشلا)
بۈگۈن تەركىۋى بىلەن 20 - ئاۋغۇست غۇلجىدىن يەنە ئۈرۈمچىگە يېنىپ
كېلىپ ، قەشقەر بىلە ئاتالغان شەھىرىنىڭ سەپىرىگە ئاتلاندى .

، خان زۇھرا ئېغىندىكى ، سەيلىمە .
1953 - يىل ، 25 - ئاۋغۇست .

بۈگۈن قىبلە ئاسمىنىڭ شەرقىلىك ئىلى ئۇلۇق ۋە تەنمىزنىڭ چەتىگە
قارىتىلغان ئىدى . ئەتىگەن سائەت سەككىز يېرىمدا ئۈرۈمچىنىڭ ئىلىڭ
گۈزەل مەھەللىسى ، ماھمۇد ھېكىمبەگ كوچىسىدىكى (ياڭخاڭلىكى) مەدەنىيەت
باشقارمىسىنىڭ ھويلىسىدىن چىققان ماشىنا ھەيۋەت - يەتتە دېگىچە مەشھۇر
دەبىرخانىنىڭ زوررۇ داۋانچىغا يېتىپ كەلدى . داۋانچىنىڭ ئاۋۇزى
ھەقىقەتەنمۇ تائىلىق ئىدى . ئوزۇن كېچىلە ، يوسۇن زوۋقا ئاق ئاۋۇزلاردىن
بىرنەچچىنى ماشىنىمىزغا سېلىۋېلىپ ، ئاتۇشتىن كېيىن بو يەردىكى
ئۆزەرۇپ كەتتۇق . ماشىنا ئاقراپ ئىككى تاغ سولارنى ياقىلاپ تاغ ئا-
رىسى تاش يوللىرا قەشقەرگە قاراپ كېتىۋاتىمىز . قەشقەرگە قاراپ مېڭىش-
نى تولىمۇ كۆڭۈللۈك . ھەر قەدەم بىزدە ئۆزىنى تەكلىپ قىلغان تەسىرلەر
جايلارنىڭ بېسىپ ئۆتۈشكە توغرى كېلىدۇ . چۈشلەرنى سائەت ئۇن بىرلەر
چامىسىدا شۇنا قۇمۇل بارىدا جايلاردىن يىرىك توقسۇن ناھىيىسىگە كىرىپ
كەلدۇق . بو جاي قەدىمى ئون ئۇيغۇرلار رىغەرىكە كوچۇشتىن بۇرۇن
توققۇز ۋە ئون ئۇيغۇرلارنىڭ تەشبىقەن توغۇلغان يېرى بولۇپ ، مۇشۇ
ئالاھىدىلىكىگە يارىشا ئۇنىڭ ئىسمى توققۇز ۋە ئون سانلىرىدىن بىرلىشىپ
، توققۇز - ئون ، ئاندىن ، توخسۇن ، بولۇپ كەتكەن ئىدى[1] . ھازىر بو
شەھەردە توقسان مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە تۇڭگان ئاھالىسى ياشايدۇ .
توخسۇندىن چىقىپ ھاكلىق ، ئايغىر بۇلاق ، تاغلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ

[1] م . قەشقەرى ، «دىۋان» 1 - توم ، تاشكەنت ، 1960 ، 410 - بەت .

كېتىمىز. سۇ سۈزگىيا سىز ئاجايىپ بىر تۇيغۇ يامانلىق ئىچىدىن قەدكۆتۈرۈپ چىققان ئالا-يېشىل خاۋا ئاشلىق بۇ تاغ ئىچىدە كېتىۋېتىپ ئىختىيارسىز مۇنۇ خەلق ناخشىسىنى ئېسىڭىزگە ئالىسىز:

ئاغمۇ ئاغامىردىن ئىگىز،
ئاغى بولاقنىڭ ئاغلىرى.
تۆپىگە قالار يامغۇر،
ئاستىدا گۈزەل باغلىرى.

بۇ قوشاقتىكى خەلق تىلى «ئاغى بولاق» سۆزىنى بىزنىڭ تۇنۇشلۇق بەزى ئەدەبىياتلىرىمىزدا «ئاغىر بولاق» دەپ خاتا يېزىپ كەلمەكتە. ئۇلار-نىڭ مۇنداق قىلىشىدا نېمىگە ئاساسلانغانلىقىنى قەتئىي نەزەر ئۇنىڭ ئەسلى «ئايغىر بولاق» بولۇپ، ئۇ قەشقەر شېۋىسى بويىچە «ئاغى بولاق» بولۇپ يېزىلىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭغا «ئايغىر بولاق» دەپ ئاتىلىشىنىڭ ھەققىدە شۇ يەردىكى خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: ئۇ زۇرقىشتىن يايلىپ قالغان بىر ئايغىر مۇشۇ ئاغىنىڭ ئىچىگە كىرگەندە ھالسىراپ، ئۇچ كۈن كۆكلەملىكتە شۇ يەردە تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ مىنىپ كەلگەن ئېتى ئاق ئايغىرنىڭ ئۆزى بىقىپ تۇرۇسىدىن ئايغىر ئىكەن. ئۇ ئېگىسىنىڭ تولغاق بولغىنىنى بىلگەندىن كېيىن يىتتىما ئەمەلدا تۇرۇپ ھېچ نەرسە يېمەي ئاخىرى ئۆلۈپ قاپتۇ. ئاتنىڭ بويۇنغا چېچىلغان تاغ رايونىڭ كۆز ياشلىرى بىر بولاق ھاسىل قىپتۇ. شۇ بولاق بارا-بارا «ئايغىر بولاق» دەپ ئاتىلىپ، كۆز ياشلىرى ئوتكەن تاغ دەرياسىمۇ «ئاغى دەريا» دەپ نام ئاپتۇ...

ئايغىر بولاقتىن چىقىپ ئۇزۇن ماڭغىنىمىزدىن كېيىن مۇشۇ ئاغىنىڭ جەنۇبىي دامىنىغا جايلاشقان كۆزمۇنچاق تورىدىكى كۆلگە يېتىپ بارىمىز. ئادەم پەسىلدە كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاھىدىدا كېيىن قاراڭغۇلۇقتا رىشتە كۆرۈپ ئۇ يەردە تۈنەيمىز. بۇ ئارىدا شۇنداق بىر چىرايلىق مەنزىرە باركى، ئۇنىڭ قو-لىقىدا زىرائەتنى قارىغاي تورى سىيەنگەن چولا يولتۇز تاغلىرى كۆرۈنگەندە چو-قانىڭ قېشىغا قويۇلغان مۇسىبەتلىك سۈزۈك يېشىل بولۇپ كۆرۈنىدۇ. سول قولتۇقلىرىدىكى غوزۇل يايلاقتا ئاغىلىرى رەڭۋاڭ تىكلىككە تورىدىن يالقۇن ئاف-لىرىدىلا قانات قىتىبىر ئەلەڭگۇشلار ئىچىدە ئادەم كۆز ئىلغۇسىز سۈزۈك بۇ-لۇپ كۆرۈنىدۇ. ئەگەر سىز بۇ مەنزىرىلەرگە تىكىلىپ ئاپلىرىڭىز، ئاماز-دىگەن يەردە چېدىر تىكىلگەن ئېگىز كۆك كۆللەر تۇرىسىز. بۇ مەنزىلنىڭ غوزۇل تېغىنىڭ كەينىدىكى ئاجايىپ قاتمۇ-قات ھەيۋەتلىك، خۇش مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ غوزۇل چوققىلىرى بەدىنىدىكى بۇ قىزىل سېرىق يېشىل ۋە ... رەڭلىك ئىچىدىن ئۇنى

يايلىقى بوز ئارغىماقلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

مەن بىرىنچى قېتىم بۇ مەنزىرىلەرنى 1952-يىلى 9-ئېيىدا كۆرگەن ئىدىم. ئىلگىرىمە بولۇپمۇ ئولتارغان ماشىنا ھەيدىگەندە قاراپ كېتىۋاتاتتى. كۆز ئۆزى تۈمەنچە تۇتۇنغان ... سائەت ... ئالغىنىمىزدىن كېيىن ئەل ياتقۇسىغا ئوخشىرىپ قاراشقا ھەرگىز يېتەلمىگەن ئۈچۈن كەچ سائەت بەشتە يولغا چىقىشقا توغرا كەلدى.

— ئەپەندىلەر مۇنداق كارامەتلىرى بولسۇن، سول ياقلىرىغا قاراڭلار، ئەپەندىم، ئەنە ئۇ ئاجايىپ غارايىپلارنى كۆرۈۋاتامسىلەر؟ — مېنىڭ قېشىمدا كونا بىر خوتەنلىك خوجىنىڭ ... بېسىپ. ئامراق قىزىل چەكمەن چاپىنىنى تۈرۈپ بوغچا ئېلىپ ئىزىنىڭ ئۈستىگە قويۇۋالغان ئاتلىق شۇ چاغدا كەكە ساقال دېھقان بىر بوۋاي ... كۆرگەن بولسا XIX-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئون تۆت يېشىدا مەشھۇر بەدەۋلەت لەشكەرلىرى شىلىقلىرىنى قاسىم بەگ ئىسمىدىكى ئەتكەن قاراشقا ھەر ئۆزۈڭلارنىڭ قاتناشقىنى ئۈچۈن خەلق ئىچىدە باتۇر چىرايلىق، دەپ ئاتىلىپ كەتكەن. ئۇ بولۇپمۇ بىرگە شۇ چاغلاردا كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ كېلىۋاتاتتى. شۇڭا مەن بوۋاينىڭ پىكىر ھېكايىسىنى ئاڭلاشقا بولغان ئىشتىياقىم بىلەن، ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئاخىرغىچە قىلىدىم. ئەمما، ئۇ كۆرسەتكەن تاغلار — ھەقىقەتەن ئەپسانىلەردىكى ... بىلەن مۇراجىئەت قىلدىم.

— كۆردۈم، ئاكا، بىلمەيمەن — بىلمەيمەن ئۇ تاغنىڭ كېيىنكى باغرىنى كۆلى بولسا كېرەك. بۇ ھەقىقەتەن — ھەقىقەتەن شۇ كۆلنىڭ سۈيى، ئەتىمالىم، يە سىلىچە باشقا نەرسىنىڭ بەلگىسىمۇ؟

— ئۇ ياقتا باغرىنى كۆلنىڭ بارلىقى راست. ئۇنى ئاتىمىز. ئەپەندىم — دەپ كۆلدىكى بوۋاي سۆزلىنىپ سىپاپ. — ئەمما ئالدىنقى بىز بۇ ھەقىقەتەن — ھەقىقەتەنلەرنى سىلى دېگەندەك كۆلنىڭ سۈيىگە ئوخشىمايدۇ، بۇ بىر موجىزە...

— خوش، ئاتۇغرا تېپىشقان بولسام كەچۈرسىلە، ئاكا، قېنى ئۇ موجىزىنى ئۆزلىرى ئاڭلاتسىلا؟

كەچكى سالقىن باشلانغان ئىدى. قېرى موللانىڭ سۆزلىنى بولغان ئۇششاق ... شائىرلىرىمىزنىڭ ... ماشىنا ئىچىدىكى ... تۇرۇپ ... قايتىلاپ ... باياتىن ... ئولتارغان بوۋاي ... ئولتارغانلارنى ... باشلىدى:

— بەدەۋلەت زامانىدا بۇ ... باغرىنى كۆلنىڭ ياقىلىرىدا

كەرۋانلارنىڭ ئۆتۈشلىرى بولغانىدى، ئەپەندىم، مەن سىلىگە بۇ كەرۋانلارنىڭ ئۆتۈشلىرى ھەققىدە سۆزلىمەيمەن. شۇ ئۆتۈشلەرنىڭ بىرىنى ئەييارلاردىن ئىشتىن ئەرلەنگەن كۆرۈشكەن ئىككى ئەزىمەت توغرىسىدا ھېكايە قىلىپ بېرىمەن.

— خوش-خوش، سۆزلىسىلە ئاتا.

— ئادەم بالىسىنىڭچۇ، ئەرى قايسى، خوتۇنى قايسى، ھەرقانچە ئوچىسى بىلەن ئوخشاش زورلۇق پوچىسى قايسى ... نى ۋەتەن ئۈچۈن بولغان ئىرادىسى كۆرسىتىپ بېرىدىكەن. بەدەۋلەت ... شىنىڭى كۆرۈلمى يېتەمەن قىلىپ ئول- تارغان ۋاقىتلاردا بىز ئىلانلە شەكەرى قىسىملىرىمىز موشۇ غوزول ئېغىزىنىڭ ياقىسىدا كول بويلاپ ياتقانىدى. ئۇنىڭلىق مەخسەتى، خىتاي چېرىكلىرىنى ئۆتۈشتا قاتال يولىنى قارا شەھەرگە قاراپ ئۆتكۈزۈۋەتمەي، كېيىنگە چۈشۈ- رۈلمەسلىكى. شۇ رىچۇق دېگەن يەردە بىزنىڭ يەنە بىر توپ قىسىمىز ياتلاپ ياتاتتى. دۈشمەن ئىلە رقارا شەھەردىن چىقىپ، قىستاڭ ئىچىدە كىرگەندە ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىدا ئېلىشىپ، ئوچۇق قىتۇرما قىچى بولاتتۇق.

ئەمما مۇنداق ئاسان قىلتاققا چۈشىدىغان جاڭگودىلار نەدە دەيسىلا، ئەپەندىم! ئۇچى قانچە ھىيلە بىلسە، ئېيىق شۇنچە يول بىلىدۇ دېگەندەك، رەقىبلەر خەيلىرىنى سورەپ، ئۆخلىماي چۈشۈمىزگە كىرمەيدىغان ئوغرى يوللار بىلەن ھېكىپ زورۇپ، كۆرلىنىڭ بوستىخسىدىكى كونچەدەريا سىنىڭ قېشىدا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان قوشىيىگى بىزنىڭ لەشكەرلەرگە قانداق قىلىپ چاپسانراق خەۋەر يەتكۈ- زۈشنىڭ غېمىگە چۈشكەندە، ئەھمەت، مەھمەت دېگەن ئىككى كورلىلىق جەڭچى:

— بىز خەۋەرنى يەتكۈزۈمىز، — دەپ ۋەدە بېرىپ، يولسىز ئوتتۇر- لاپ ماڭغان بويى بىر كۈندە باغراش بويىغا كەپتۇ. كۆلنى ئايلىنىپ ماڭسا بىر بىرىم كۈن كېتىدىكەن. ھە، كىسىپ ئۆتسە بىرىم كۈن يېتىپ بارىدىكەن. ئۇز- ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىشقا ئەھدە قىلغان ئەھمەت ئوغۇللىرىمىز كۆلنى كېسىپ ئۆتۈش قارارىغا كەپتۇ. ئاتلىرىنى شۇ يەردە قويۇپ بېرىپ، بىر قولۇقتا ئولتۇرۇپ كۆلگە چۈشۈپتۇ. ئولار چۈشكەن قولۇقنى بىز ھەم كىچىك كېمە. شۇنچىلىك قولۇق دەل كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە يېشىلىنىپ بىر يېرى يېرىلىپ ئىچىگە سۇ كىرىشكە باشلاپتۇ. نېمە قىلىش كېرەك؟ بۇ ئاتا ئۇنىڭ بېرىغىنى ياماشقا مۆھلىتى يەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۈچ پىقىتتا ئوتۇل تاشتەك ئىككى ئەزىمەت دەپ ئەسلا، ئەپەندىم! ئۇلار قولۇقتا رقانچە يېنىك بولسا، شۇنچە خەتەرسىز بولىدۇ. بۇنى چۈشەنگەن ئەھمەت سەھمەتكە:

— قانداق قىلىپ بولمىسۇن بىز بۇ خەۋەرنى ئېرتەقى قىرغاققا يەتكۈزۈشىمىز

كېرەك، -دەپ سەمەتنىڭ خەتنى ئامان -ئېسەن يەتكۈزۈشنى تاپشۇرۇپتۇ.
بۇ ئىشنىڭ باشقا چارىسى يوق. سەمەت كىچىك بولغىنى بىلەن ئۇ مۇشۇ
بۇيرۇق قالغۇچىنىڭ بىرى ئەمەسمۇ، ئەپەندىم، ئۇنىڭ ئىشى ھازىر - نۇرغۇن
ۋىژدان دېگەن نېمە بار دە، شۇنچا ئۇنتۇماپتۇ. ئەلۋەتتە، بويىدىن ئالغاندا
تولۇقسىزلىقنىڭ چېغى ئەمەس. شۇنى قىلىپ يەنە ئەمەت، يە سەمەتنىڭ بىرى
سالامەت خەتنى ئېلىپ كېتىپ، بىرسى توزۇنى قوغداۋاتقان قىلىشى كېرەك. ئەلھەمدۇ-
لىللا ئەجەل ئەمەستەك تۇيغۇلار كەپتىكەن، چارچۇر ئەزىمەت قولىدىكى خەتنى
سەمەتكە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قوچاقلىشىپ خوشلاشقاندىن كېيىن ئەرلەر
بىلەن توزۇنى كۆرۈنۈشنىڭ ئىچىدە تاشلاپتۇ...

بوۋاي بىر پەس يەرگە قاراپ جىم بولۇپ قالدى. بىز ئۇنىڭ ئېچىلىپ
ھېكايىسىنى تىڭشاپ ئۈنچىقماي قالدۇق. كۆز يېشى قالغان ئىدى.
بوۋاي ئۆزىنى بېسىپ، سەل تىنچلانغاندىن كېيىن سورىدىم:
- شۇنداق قىلىپ چارچۇر ئەمەت توزۇنى قوغداۋاتقان قىلىپتۇ دە. ئاغا؟
- ھە، ئۇنى بىزنىڭ يۇرتتىن لەشكەرلىرىمىز، شېھىتلىرىنىڭ شېھىتى،
دەپ ئاتاشتى. مانا بۇ ھاسان - ھۈسەينلەر بولسا شۇ مەرت تۇغقىنىنىڭ نەۋ-
تامغان قېنى، ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ياللۇنلۇق ئوتىدىن بېشارەت ئىدى...
كۆرەۋاتامسىلەر، ئەپەندىم، توۋا؟ بۇ نېمە دېگەن چىرايلىق ھاسان-ھۈ-
سەينلەر، ھە؟!

ھاشىنا تولىتارغان قىزىل-زەڭگىيا غۇرۇل ئاسمىنىدا موجلىنىۋەتكەن بىر
نۇر ئاماپان بولۇپ تۇرغانلىقى ئەمدى سەمەتلەر بىلەن ھاسان-ھۈسەينلەر
قاراپ دەۋا قىلىشتى. ئارىختا ئازغۇچلىرىنىڭ بۇنداق قەھرىمانلارنىڭ
شەنىگە قول كۆتەرگەنلەر. باشقا ئەگەر كىشى يە خەلقلە يەنە نېمە بار؟!

ھەن بويىلاپ ھەر بىر ئۇتكەندە ئەنە شۇ ھېكايىنى ئەسلەپ غۇرۇل
چوققىسىغا ھەۋەس بىلەن قارايتتىم. بو قېتىممۇ ئۇنى يەنە بىر ئەسلەپ، بۇ
ھېكايىنى قېيشمەسلىكى ئىككىلىكتە سوزلەپ بەردىم. بىز مۇشۇ كۈنى قاراشە-
ھەردە تۇنەدۇق.

قاراشەھەرنى چىققان يولۇچى بالەۋۇرلا كورلا شەھرىگە كىرىدۇ.
بوئارىدا تولغۇ كىلىشكەن ۋە كوركۇللۇك بىر تاغ بار. ئۇ تاغ ئالدەقە غۇ-
رۇل تېغىنىڭ ئەزگۈنگە (بەلكىم مەزكۇرىگە) كىرىسىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ
ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يەرلىك خەلق تاغزىدا تۇرۇپ، باشقا ئەگىمى قىغى دەپ
ئاتىلىپ كەلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى يەردە ۋەلەت ھايلىقى دەۋرىدە 1865-
1866 تاغنىڭ تەپەسىدىكى ئەلك يەلىن بىر يىرى مۇقىم ھەدىيە باۋاغا

ئاچلىنىپ، ئۆلەرقىدە شىمالىغا ماڭمىغان قوشۇنلار زىنىلىك ئارقا تەرىپىگە ھەم ئازاراق تىجىسى بولۇپ خىزمەت قىلغان. شۇ ئۇمۇتا سوزاق بىلەن بىر يەرگە بىرلەشمەكچە بىلەن مەخسۇس بىر ئۆچۈرمە دەرۋازا ئۆرنىتىلگەن. بۇ دەرۋازا كۆپىنچە بىر دەۋلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك جىگارىسى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرگىلى ئاستا. ئاستا، «باش تەگكىن» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

«باش تەگكىن» لىغىسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن خۇددى كاپكا ئىزدىكى ئاراكەسىدە ۋاسىتىلىك ئۇلۇغ ۋەزىلىگەنلىكى ئارقىسىغا شىمالىدىن جۇلغا دەريا ئاقىدۇ. بۇ دەريا خەلق ئاغزىدا «تاھىر ئاققان سۇ» دېيىلىدۇ. «تاھىر - زۆھرە» قىسسىسىنىڭ ئاخىرىدا شۇنداق دەيدۇ:

كۆپلىگەن قىزلار ئېرىشەلمىدى،
شاھ سۆيگەننى كۆرۈشەلمىدى.
دەريادا تاھىر كەلمىدى،
نەدە ئېرىشەلمىدى؟

دېگەن ئىدى، «شاھ سۆيگۈ» مۇشۇ. ئەمما ئەپسۇسكى ئوتتۇرىسىدىن ئاشۇ دەريا ئىلگىرى ئەمەلىيەتتە ئەنە ئەشۇ ئېسىل تىراق ۋە تىرەن ئارىسىدىكى «شاھتىنى ئەرەپ سۆزى»، دەپ خاتا كۆرسىتىپ قويغان. مانا، مۇشۇ دەريا-نىڭ بىيىنى، «باش تەگكىن» دەرۋازىسىنىڭ ئىنىمەشھۇر «خانزۇدا بىگى» چاپلاشقان.

ھەن «خانزۇدا بىگى» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى كىچىكىمدىن بېرى ئاڭلاپ بىلگەن بولسامۇ، بۇ قېتىم ئۇنى زىيارەت قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ قۇتۇقچىن قۇتلۇق ياغىلىق شاپتۇل ۋە چىلان پىشقىنىدى. كۆز بولغانلىقتىن شاتارە دەريا سۈيىنىڭ سولىرى يا زدىلىگە قارىغاندا خېلە ئۇرغۇن بولۇپ، ئۇلۇغ كۆكتۇلۇق بىر سەركۈنى ۋە شا-قىراشلىرى بىلەن تاشتىن-تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، تۇيناپ ئاقاتتى. باغ دېگىنىمىز ھوپپىدە سىزە ۋە دەل-دەرەخلەر بىلەن تولغان. شاتارە سۈ-يىنىڭ ئاۋازىغا مەلىشىپ يان-ياقتىن قۇشلار زىيا بېرىشىدۇ. تاغ چوققىلىرىنى ئەگىلگەن ياۋا كەپتەرلەر بىلەن سۇ بويىدىكى تۇكاتلاردا ئۇيناپ ۋە دەرەخلەرنىڭ ئورىغا ستىچىلىغاچلار شوقىدە ركوپ ئىدىكى، بۇ جانۋارلار ئادەملەردىن زادىلا قاچمايتتى.

بىز بۇ باغدا قاراشقا ھەردە ئالتە سەھەردە چىقىپ تىپىچ ئەلى ئە-تىكە ئىلىك جايىغا ئەلتارمايىلىپ كەلگەن قىمىق. مەخسىتىمىز ئالتە شەھەر تارىخىنى تۇكۇنشتە ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى خەلق ئاغزىدا

1) «تاھىر - زۆھرە»، قازان، 18 بەت.

رىۋايەتكە ئاساسلانساق كەلگەن مۇشۇ يەرگە بارىدىغان تارىخنى ئاختۇرۇشقا
بىلەن باشلىماقچى قىلدۇق .

بىزنىڭ بەختىمىزگە بۇ قارى بىلەن كۆرۈشتۇق . قارا شەھەردىكى توزغۇ-
لارنىڭ بۇ باغ ئۈستىدە ، خان تاھىر بىلەن خان زۆھرەلەرنىڭ قەبرىسى
زىيارەت قىلىنىدىغان تاۋاپ كۆزلىرى ئىكەن . شۇنىڭدا بىز كەلگەنلىك ئۇزۇنسىلا
بۇيەردە تەھىر-تايال تاتۇ ... زىيارەت قالغان ئىكەن . بۇ ياغىشى
پۇرسەت ماڭا بولۇپ بەردى . ئەتىگەنلىكىچە يىغا قارىسام ئاڭلاشقا
كەلتىم . قايەردە قەبرى بولۇپ ... بىلەن موماي بولسا ئۇنىڭ ئالدىغا
بىرىپ تاھىر- زۆھرەلەرنىڭ تارىخىنى سورىدىم . بۇيەردە بۇ رىۋايەت
ھەققىدە تۆرت ئېغىز سۆز بىلمەيدىغان كىشى يوق . ھەممىسى ئۆزىچە بىر
نىملەرنى دەيدۇ- بىراق يەكۈنى ... بىر چاغدا سالا يەتتە ئاق
يەكتە كەلگەن ئېگىز كەلگەن بىر بوۋاي سوئال سورىغا چاقىراپ بەردى !

- ئەمەر-ھاي ئەمەر ، - دەپ ئۇ يان بۇيان قارىسا كېيىن ،-
ھە... ئەسسالام ئۇ تا قاقاز زىيارەتكە چىقىپ كېلىۋاتىسىز . - دەپ ... ۋ
... كۆلدى . تالاننى ماڭا قاراپ ، - خان تاھىر بىلەن خان زۆھرە-
لارنىڭ ھېكايىسىنى شۇ موماي ياخشى بىلىدۇ . تۇغۇلۇپ ، ئۇنى ... دەيدىغان
دېسەڭ ئۇ ئېگىز تاغنى كورەك تاپسەن ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن خان تاھىر
بىلەن خان زۆھرەنىڭ قەبرىسى بار . شۇ كەچتە . ئانچا ... ئەمەر-
خان . ، ئەمەرخان ئاچام قايسى ، دېسەڭ ھەممىسى كورسىتىپ قويسۇن .
بار ، شۇ موماينىڭ پېشىغا چۈشسىلە ، - دېدى . بوۋاي كورسەتكەن ئاق تو-
لوق تېگىز نىمە . ، ئۇ موماي بۇ ئېگىز چوققىغا قانداق چىقالارمەن دىگەن
ئويغا كەلسەم ... ئېچىپ ... ئاققا يامانشىم .

ئاغىنىلىرى ئېگىز ... - ... ئېگىز ... كېلىپ
تاھايىتى ... بولۇپ ، ئۈستىدە ئۇ يەردە ... قالغان ئاق
ياتا قىتىن ... بولسا ... ؟ ... - ... قارىسا
بۇ ... . ، تاھىر- زۆھرە قەبرىسى شۇ بولسا ... ، دەپ
ئويلىدىم . ... ياخشى ماڭغان ... چوققىغا
چىقىشقا بولمايتتى .

چوققىغا چىقىش يولى بوكسىلىك ئەگرى- ... بولمىسىمۇ-
رەت ئىدى . ئۇنىڭغا ... بىلەن ... سالغىلىغا قارايالغان
ئىدىم . ... ئۇ ... چوققىنىڭ ... تىكى سايىسىدا بىر
تاش ئۈستىدە ... ئولتۇرغان ... ئولتۇرۇشلىك ، ئاق ... ئولتۇرۇپ

بىر موماي بىلەن سىڭلىم خەلىلەم كىچىك بىر خوتۇننىڭ قېشىغا كەلدىم. بۇ يەردە موشۇ ئۈچ مېھماندىن باشقا ھېچ كىشى يوق ئىدى. موماي شاپتۇل چېچەكلىرى چۈشكەن ئاق قوشنا ئاددى بەخمەل كۆرپىلەر، يېنىدىكى قىزىل مەسە كىيىپ بېشىغا ئاپپاق داكا ياغلىق سالغان ئىكەن. ئاق ئۆزلىرى قىزى-رىپ كېتىپتۇ. قولىدىكى ئاق خەسە ياغلىقنى بىلەن ھەدەپ ئۆزىنى يەلپۈپ، ئىچىدە بىر نېمىلەرنى ئوقۇۋاتاتتى. سىڭلىم خەلىلەم قىز بولسا خاتىرجەم ئولتۇ-رۇپ ئەتىراپنى ئوينىۋاتاتتى. مەن كىرگەندىن موماي موشۇ بولسا كېرەك دېگەن ئويغا كەلدىم، كەلمەيلا تىل قاتتىم.

— ئەسسالام، ئانا. ئەمەرخاننىڭ ئاچام ئۆزلىرى بولاملا؟

— ھە... مەن بولىمەن ئوغلۇم. كەلسىلە، — مېنىڭ تونۇشتۇرۇشۇمنى مو-لاھىزە قىلماستىن بولسىمۇ ماڭا توخشاش ئۆزىمىزنىڭ ئەپەندىلىرى بىلەن سۆزلىشىپ كېتىپ قالغان موماي يېنىدىكى ئورۇننى بىر تۇرۇپ يەنە كۆرسەتتى-دى. — كەلسىلە بالام. ئۆزلىرى كىم بولىلا؟

مومايىنىڭ قېشىغا يەنە بىر نەچچە ياش ئاياللار كېلىپ ئولتۇردى. ئاياللار ماڭا ئەجەبلىنىپ قارىغان ئىدى. ئالدى بىلەن ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلگەنلىكىمنىڭ سەۋەبىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم.

— ئىمشىكە بۇ ھالىتىڭ، — مەشۇ قىلارنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەرگە يېقىن تاغ بېشىدا ئىكەن، قۇلاق سالسىلىچۇ ئاچا؟

— ياق، ئانا ئاڭلىدىم، ئەمما ئوغلۇم. بۇ تاغ كونىلار ئېيتقان «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىدۇ، — موماي قولىنى رومىلىنى قاتلاپ ئىززىتىنى تو ئىشلە قويدى. ئەتىگە ئىلىكلىرى شاھلارنىڭ سىرى بىلەن چىچىلىپ تۇر-غان ئاق ماتۇق چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، چوقچىغا بۇ قارىتىۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى. — ئىمشىكە دېسىلە، بۇلتۇر بىر نەچچە مىڭ ئىللار ئىلگىرى ھەزرىتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين چېرىكلىرى بىلەن بىزنىڭ كورلىنىڭ شاھى تۇتتۇرۇشتا موشۇ تاغ ئېتىگە يېقىن كېلىپ بىر تۇرۇشى بوغۇشكە نىيەت. بۇ تۇرۇشتا ھەزرىتى ئىسكەندەر چېرىكلىرى مەغلۇپ بولۇپ، كورلا شاھى ئۇلاردىن ئاتا بېشىنى موشۇ تاغنىڭ ئۈچىغا ئۇزاتقان غالىپ تۇغى قادالغان ئىكەن. شۇ سەۋەبلىك بۇ تاغ شۇنىڭدىن بۇيان «قوشتاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىكەن. خان تاھىر بىلەن خان زۆھرەنىڭ قىسسىسى موشۇ جايدا بولغان. ئۇلار ئىشقى ئىچىدە للىنىڭ قۇربانلىرى بولغانلىقتا، مۇشۇ يەرگە يەتتە بارغان تاغدا ياتقۇزۇن.

دەپ بوقۇلتا غەيبلەك بېشىغا دەپىن قىلىشقان دېھقان ۋە چوڭ تۆرە،
مومايىنىڭ بولەجايىپ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ مەن بىر لەرزە يەنە تۈزۈلدۈم
«ئېتىقى تەجەللىسى»... «پەرى»... ئىسكەندەر زۇلقەرنەين «دى-
گەنلەر ئوخشاش كىتابىي كەيپىيات دورۇس ۋە ئاڭ سىيلىغ كەنە بايانى
بىلىشلىغان ئادەملەر دەۋلەت شەھىدلىرى ئىشىغا ھەيران بولىسا مۇمۇ،
ئىككىلىنچى لەرزەچى ئۆلۈمۈز خۇشال بولۇپ كەلتىم. بۇنىڭ سەۋەبى
مەن بۇ يەرگە چىققانلىق ئالىمنا مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ماخمۇت
قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئابۇل-
غازى خاننىڭ «تارىخ شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابلىرىنى ئوقۇپ
چىقىپ، «قۇتتاغ»، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىسكەندەر بىلەن ئۇيغۇر
شاھى ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇش تارىخىنى بىلگەچكە بۇ تاغنىڭ «ئالتۇن
قان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى دىلىمغا
پۈككەن ئىدىم. مومايىنىڭ ھېكايىسى دەل شۇ. قەشقەرى
ئەسلىگەن «ئالتۇن قان» توغرىسىدىكى سۆزلەرگە ئوخشايتتى. «دى-
ۋانۇ»... بۇگە پۈچەك «ئالتۇن قان» تېغى مۇز تاغ بولغانمۇ،
ئا بولغانلىق «قۇتتاغ» دېگەنمۇ بىلەن بولەكچە بىرگەمۇ؟ «دەپ
دەپ ئويلاپ يەنە ئېچىمدە ئۆرۈپ كەلەرپ ھەۋەس بىلەن قاراپ
م. قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ نەزەر پىرىدا بۇ كۆرۈشلەرىنى
ئۇيغۇرچىغا رەسمىي يېقىن بىر جاي دەپ يازغانمۇ؟ بۇ سۆز مومايىنىڭ
ھېكايىسىنى ئېنىق قوزغاپ ئۆلەپ چۈشۈرۈلگەنمۇ. بۇ خۇسۇستا ئۆزلەكچە
ھېچ بىر كىشى سۆز قىلغان ئەمەس. چۈنكى ئۇلار م. قەشقەرى
ئېزاھلىغان بۇ سىرلىق تاغنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى ئېنىق تېخى
تەكشۈرمىگەن. ئەگەر مەن بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرسام بولمامدۇ-
دىنىڭ زور ھەممۇ تۆھپە قوشقان بولارمەنمۇ؟ خۇشاللىقىم تەيىنە ئۇنىڭ
ئۈچۈن ئىدى.

مۇنچە مۇز تاغ ھەققىدە «ئالتۇن قان» ئېغىزلىكنىڭ ئۇزى
ئىدى. ئۇ زىيالىي جۇغراپىيە ئالىمى ھەم تۇلا ھەممىسى ئۇنىڭ كور-
سەتكەن مۇز تاغ ماز ئۇرقىيە شەرقى تۈركىستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتىگە
تەۋە «ئالتۇن تاغ» - تاغلىرى «دەپ كۆرسەتكەن (2). بىز بۇ يەرگە
كەلسۇلالمايمىز. چۈنكى ئىسكەندەر ئىسكەندەر خوتەن تەرەپكە زا-

1) «دىۋان» 1- توم 344- بەت.
2) ھ. ھەسەن ئوغۇ. «ماخمۇت قەشقەرى» .. ئالمۇتا. 1963. 54- بەت.

دېمەك كەلگەن ئەمەس. ئاتاق بولسا ھەزكور قاغىنلىقى، «ئالتۇن تاغ»
دەپ ئاتىلىپ كېتىشى تۇغۇشلۇق بىز ھەقتىكى ئالتۇن كولانغان. موشۇ خو-
سۇسىيەتكە باغلىق تۇر. «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. پەقەت
بۇ خۇسۇسىيەتنى تەپسىلاتىنى «ئالتۇن قان تېغى» خۇسۇسىيەتنى مەخ-
سۇس ماقالىدا ئېيتقان ئىدىم.[1]

ئۇ قوۋرۇق سۆزلىرىدىن كېيىن تەمەرخان ئاچامغا باشقىچە
زوقمەنلىك بىلەن قاراشقا باشلىغان ئىدىم. ئۇ ئىلگىرى تۇرۇشتا ئالىمنا
بىلەن ئاق پىشىمە بولۇپ تولغان بولۇپ ماي ئىسمەتلىك، ئەھمىيەت
ئانامىنىڭ ئىسمىنى ئۇخشاتلىغىنى دېمىگىنىچۇ؟ ئۇ موھىمى بىر كوزۇرۇش
بىلەن بالىسىنىڭ پاخشى كۆرۈپ قالدى ئەتىگالىم، تېجىلىپ سورىدى.
— قارىغىچى بولسىڭىز بارام، «تارىخى رەشىدى» دېگەن، «شاھنا-
مە تۈركى»، «رەۋزاتۇس سافا»، «تارىخى ئىسكەندەرىيە»، «چىنىمەمە-
نى شاھى»، تەزكىرە، سۆز توق بوغراخان» كىتابلىرىنى ئوقۇغان-
دۇرسىز؟

مومايىنىڭ ئەبا يىغقى كىتابى كەبلە رىنى نەدىن بىلگەنلىكىنى مانا موشۇ سو-
ئالىدىن كېيىن بىلدىم. دېمەك، بۇ كىتابنى بىلمەيدىغان مولا ئايال. ئۇ ئىلگىرىدۇ-
دۇرۇس جاۋاپ بېرىشنى كۈتەلەك.

مەن كېچىكمەي، «تارىخى رەشىدى» دېگەنى بىلمىتىم. چۈنكى چولىغى ئاكام
ئىبراھىم شەيخ مولا كىشى بولۇپ (ئۇ 1938-يىلى شىنىڭ-شىسەي تۈرمىسىدە
ئۆلتۈرۈلگەن، شۇ يەردە قازاق ئالىمقان)، بۇ كىتابلارنىڭ ھېكايەتلىرىنى ماڭا ئوقۇپ بېرەتتى.
شاھنامە تۈغرىسىدىمۇ مەدداھلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغانچە-خەمىچە ئاڭلىغىنىم
بار. لېكىن كىتابلار ھەققىدە تېخى ھېچنەرسە بىلمەيتتىم. موشۇ راستىمنى دېدىم:
— تارىخچى بولغان ئادەم جىق كىتاپ ئوقۇشنى كېرەك تۇغۇلۇم؟ — دەپ
ئەسەتتە قىلدى موماي. — ئۇ كىمدۇر كىتابلارنى قانچە جىق ئوقۇسىڭىز شۇ-
ڭغۇز شۇنچە كۆپ بىلىسىز. تىلىڭىز ئۆزىمىسىز. مەن مانا بۇ ئەزىلىقى تىنىشا-
ئاللار سەككىز ئىككىنى ياشقا كۆرۈم. قولۇمغا چۈشكەن كىتابنى پەشكەللا ئەمەس،
ئاڭلىغان كىتابلىرىنى ھەم قولۇمغا تىزدەپ تېپىپ ئوقۇيمەن. بۇنىڭ زوقلا
بۇناق موتىۋەر كىتابلار تولا.

موشۇ سۆزدىن كېيىن موماي ئورنىدىن قوپتى. مەن ئۇنى يولغا سالدىم.
ئۇ قىزغا قاراپ تولىمۇ بىر يۇمشاق تەلەپپۇز بىلەن:
— قويسلا، قىزىم سىڭلىلىك، مېنى يېتىلسىلە، — دەپ ئولتۇرغۇچى

---
1) «كوم. تۇزى»، 1981، 121/4.

ئۇنىڭغا سوزدى. بۇ سەككىز- توققۇز ياشلاردىكى بەكمۇ پاكىز ۋە مۇلايىم بىر قىزچاق ئىدى. ماڭغاچ سورىدىم.

- بۇ سىڭىللىرى، نەۋرىلىرى بولامدۇ ئاچا؟

- ياق، چەۋرەم بولىدۇ، بالام.

- مەكتەپكە بەرگەنمۇ؟

- مەكتەپلىرى نېمىسى؟! - موماي ئاچچىقلار بىر كىنايە بىلەن ئۆزۈمگە قا-رىغاندىن كېيىن سۆزىنى ئۇلىدى، - بۇ سىڭىلىمنى مەلىدىكىلەر، مولا قىزى دېيىشىدۇ. بۇ يىل توققۇزدا. ئاللىبۇرۇنلا مەكتەپكە بەرگەنتىم. ئەمما ئاتا-ئانىسى غەزەللىرىنى ئاڭلاپ ياخشى ئوقۇيدىكەن، ھەيران قالىمەن. قىز بولامدىكى ئاللا بۇ سىڭىللىك!

- بەلكىم ئۇلارنى شائىرە بولغانىدۇر، ئاچا؟

- ياشلىقتا نېمىنى ھەۋەس قىلماپتۇ دەيلا بالام. بەزىدە شېئىرلار يېزىپ قاتتىم، كېيىن ئۇ ھەۋەس يەرگە قالدى.

- دەپتەرلىرى بارمۇ؟

- ياق، بىر دەپتەر چىقتى- يىرتىلىپ بىر نەچچىسىلا بار.

- مۇمكىن بولسا... نەچچىسى قالغان بولسا شېئىرلىرىڭىزنى ئوقۇپ بېرەمسىلە؟

ئاستا مېڭىۋاتاتتۇق. موماي ئېسىگە كېلىپ ماڭا قاراپ تۇرۇپ قا-رىدى. ئاندىن:

- بىز ناتىق ئەگىشىپ ياش چېغىدا، ئوسمان زېرىكىپ يۈرۈپ، دەپ يىغلاپ - دەپ مولايىم سوزبالاشىدى. - سىلى ئىزدەپ يۈرۈپ تاپتۇق. بىللە ئوينايتتۇق. كەچتە بىر شۇنداق ئويناپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئۇنتۇلغان چۈ-شۈپ قالدى. بولسىمۇ ئىزھار قىلىپ بىر بەل دۆڭلىكتە جىمجىت شۇ غەزەلنى ئېيتقان بىلەن ئاڭلىدىم بالام، - موماي ئوقۇشنى باشلىدى.

ئۈزۈلۈپ ياغلىقنى تەگەلەپ ئوسمانجان ئۈچۈن،
كۆز يېشىم ئەيلەپ دەريا بولدى غەم ھىجران ئۈچۈن.
كىرپىكىمنى زەنجىر قىلسام رەختىنى چېكىمنى يېپ،
رەخت ئەگە مەن پىشۇرسام بىر ئازاق داستان ئۈچۈن.
تەرك قىلماي مەركەزدە ياغلىقنى گۈل گۈل بەرەن،
گۈل ئەسەللىك ئاچقانلار كۆڭلۈم ئۆزۈم تىكىلگەن ئۈچۈن.
يار قېشىدا بولسا ئېدى كاشكى مەن بىلمىسا،
ئىشقىدىن ياغلىق نە مۇڭلە گۈل زەنجىر دەۋران ئۈچۈن.

مومايى يەنە بىر ئەللىق كۆلكىسى بىلەن ماڭا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ شېئىرى مۇكەممەل ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان ئىشقى-مۇھەببەت لىرىكىسى بولغاچقا تولۇق يېزىۋالدىمدە، سورىدىم:

— دېمەك، تەخەللۇسلىرى ئىشقىكەن-دە، ئاچا؟

— شۇنداق ئوغلۇم. ئۆزەمنى «ئىشقى» ئاتاپتىم، چوڭ شائىر بولۇپ داڭق چىقارمىغانىمنى كېيىن تاشلىۋەتكەن ئىدىم.

ئەلۋەتتە، بۇ كەمتەرلىك ئىدى. ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە مۇشۇنداق كەمتەرىنى بىلىملىك ئاياللار كۆپ. ئەگەر سەن ئۇلارغا ھۆرمەت ئاۋازى بىلەن قارىساڭ ناھايىتى جىق نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالىسەن.

بۈگۈن يەنە بىز ئەتىگەنلىكى سائەت توققۇزدىن ئون بەش مىنۇت ئۆتكەندە، ئاخشىلىق ئۈچىنچى چىقىشمۇ قالغان ئىكەنمىز. ئەمەرخان ئاچام ئاز-تولا ھاسىرىغىنى بولمىسا زادى ھارغانلىق بىلىنمەيدى. شۇنداق پەسكە قارىۋىدىم يەردىكىلەر چۈمۈلىچە كۆرۈندى.

— ئېگىزمىكەن ئوغلۇم؟! — موماي بوسۇغالىق ئوڭ قولىنى چېكىسىگە كۆزلۈك قىلىپ پەسكە قاراپ تۇرۇپ سورىدى.

— يەنىمۇ ئېگىزكەن ئاچا. سىلىنىڭ شۇنچە ئېگىزدىكىگە ھارماي-تالماي چىققانلىرىغا زوقلىنىپ قاراۋاتىمەن، — دېدىم مەن مومايغا ئىچىمدىن ئىشتىياقىم بىلەن قاراپ.

ئولتۇردۇق. موماي بۇ چوققىغا ھەر يىلى موشۇ مەزگىلدە بىر قېتىم چىقىپ، خان تاھىر بىلەن خان زۆھرانىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىدىغانلىقىنى ھەۋەس بىلەن سۆزلىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ ھەر يىلى بىرىنچى بولۇپ بۇ چوققىغا چىقىپ، كەلگەن بويى ئىككى قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۈنۈپ چىقىدىغان يانتاقلارنى يۇلۇپ تاشلايدىكەن. بۇ يانتاقلار ئاتالمىش ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان، قارا مەلئۇن دەپ ئاتىلىدىغان كۈشەندىنىڭ روھى بولۇپ، ئۇنى يۇلۇپ تاشلاش موشۇ تۇپراقلارغا قىلىنغان زىيارەتنىڭ ئەڭ خاسىيەتلىك ئىشلىرىدىن بىرى ئىكەن.

دەرۋەقە، بىز تۇپراق قەبرىنىڭ بېشىغا كەلسەك، ئىككى قەبرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭ-كىچىك بىر نەچچە تۈپ يانتاق ئۈنۈپ چىقىپ راسا چېچەكلەپ كەتكەنىكەن. موماي بۇ قېتىمقى يانتاقلارنى يۇلۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ [illegible] ئوقۇدى. مەن دەرھال ئۆتكەنلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپ، [illegible] ئاچامغا [illegible] دىم.

ئۆمچەكنىڭ تولىمۇ دارىدا بولغان ھالدا ئۇزاق يېشىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ قىلدى-
غان ئوقىدى. جوڭدا دىن پېيىم ئىچى پانجۇغىنى بىر پارچە لاتىغا يوگەتكەن
كېچىك قاپچىسىنى قولىغا ئېلىپ:
— سېكىلىكىم، يوپيان قالسىلا، — دەپ چەۋرىسىنى ئۇچىغا ئولتارغۇ-
زۇپ، ئۇنىڭ قاقشال قولىغا قويۇلغان ئۇزۇن تۈزدەك قارا تالتىچىلىكنى
ستقىنىغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۆزۈمنى كەستى. مەن ھەيران بولۇپ ئۇنىڭ سە-
ۋەبىنى سورىدىم.
— بىز كونىلاردىن ئاڭلىغانمىز يولدا بىر پىشىدا، ئۇغرى بولسا ئۈچ
پېشىدا مۇشۇ ئىچى باردەك ئۇزاق يىشىغا ئېلىپ چاچ قويىمىز. ئۇغۇزىغا
كەلگەندە يەنە مەشەقەتتە يېچىپ كۆرۈنۈشى كېيىپ، تۇغقا ياغلاپ قو-
يىمىز، قىزغا تاناچاچ قويۇپ، ئولتۇرۇپ چاچنى ئازاد قىلىمىز، —
دېدى. مومايىنىڭ ئېيتىشىچە خان ئاغىرىنىڭ ئالتۇن كۆكۈلىسى بولۇپ، خان
زورىنىڭ قاپسالقا قارا سۆزىبولۇپ بولغان نىكەن. ھەركىمنىڭ ئۇز بالىسىغا كو-
كۇل قويۇشى مۇشۇ ئاشۇ — مەشۇ قىلىدىن مەراسىم بولۇپ قالغان نىمىش.
ئەمەرخان ئاچام تاستا ئورنىدىن تۇرۇپ چەۋرىسىنىڭ چېچىنى تەكلىپ
بىر تۇغقا باغلىدى. بو تۇغقا ئۇچلىما تىكىلگەن چاچلار ئۇزۇن ئىدى. كۆ-
زۈمنى ئاپپاق تويا يىپ كەلگەن بىر بالىنىڭ چاچنىڭ قېشىغا كېلىپ:
— ماما، بومىنىڭ چېچىم ئىدى ئۇغلۇم، — دەپ ئۇزۇلۇپ ئىچىلە ئىدى.
ھاياجانلىنىپ كەتتىم. چۈنكى بىر نىلەك ئوبېيت يا شىئىرخۇزدى قامىشنىڭ قو-
رغىنىدىن قاپ- قارا بولۇپ، ئۇچلىرى كۆزنىا ياتسۇپ تۇرغان بو چاچ مومايىنىڭ
ئۇغقۇز ياشلىق چاغلىرىنى ئەكسى ئەتتۈرەتتى. ھازىر مانا ئۇنىڭ چاچلىرى ئاپپاق
بولۇپ ئوكۇلۇپ تۇرۇپتۇ. مۇنداق ئاجايىپ ئىككى ئەھدىنى كۆرۈپ تۇرۇپ
قاندىق ھاياجانلانمايسەن؟!
بو رەسمىيەلتنى كېيىن بىزخان ئاسىر بىلەن خان زورىنىڭ قەبرە بېشىدا
ئولتۇرۇپ جەم ئالغاچ يەنە ئۇزۇن سوزلەشتۇق. ئۇزۇن قېشىغا باغلىغان
نىمە. شۇنداق بولسىمۇ ئەمەرخان ئاچام ئاسىر- زورخاننىڭ ھېكايىسىنى
ئولۇق سوزلەپ بەردى. مەن بو ھېكايىنىڭ ھەممە قۇرلىرى قلىرىنى بىلىۋالدىم.
شۇڭغا ئۇنىڭ باشقا قارىيالارنىڭ بەرگەنلىرىنى يېزىۋالدىم.
بو قەلەمنىڭ ساتۇن ئۇزۇن بىر مەزگىل نىدى. كەلسە بىز قۇزغان
تاغ چوققىسىغا تولۇنۇپ يېگى زىيارەتچىلەر كەلدى. كەينىدىن كېلىشلىرى باشلاندى. ئۇ
زىيارەتچىلەرنىڭ بىزنىڭ زىيارىتىمىزدىن ئالاھىدىلىكى مۇتلەق ئىدى. مانا. ئەمەر-
خان ئاچام تۇرۇقىدىن بىر موماي چىللا چىقماي ئاھ ئۇرۇپ كېلىپ ئىككى قەدەپ-

رىنىڭ چۆرىسىنى چىنىدەك سىزىپ يۈرۈپ، تازىلاپ بولغاندىن كېيىن بىرلا «ئۇھ!» دېدى. مۇكچەيگەن ئورۇق بىر بوۋاي تىغىزلىقنى ئۇنىڭ جىلغىچە كېلىدىغان بىر قاچا سۇنى كۆتۈرۈپ كېلىپلا يۇيۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن قەبرىنىڭ ئېتىكىدىن چۈشكەن يەرلىرىنى جىرا يۆلەپ قىلىپ سۇغارغاندىن كېيىن ئولتۇرۇپ ئاغزى بىلەن ئۆز-ئۆزىگە دۇئا قىلدى. بۇنى كۆرۈپ مەن تېنچلىق زىيارىتى بولۇپ كەتتىم ۋە ئۆز-ئۆزەمگە مەمنۇنىيەت بىلەن دېدىم: «بەخت سېنىڭ يا خەنسۇ ئەنئەنىلىرىڭگە چەكسىز سادىق بولۇپ ۋە ئۇنى كۆزىڭنىڭ قارىچۇغىدەك ساقلاپ كەلگەن خەلقىڭ بولغانلىقى ئۈچۈن مىللىي ئىپتىخارىڭ مەڭگۈ يوقالمايدىكەن!»

«مىڭ ئۆي» بويلاپ.

«باش ئەگمەس» چىققان يولۇچى كۆرلىگە كىرمەيلا توغرا بۈگۈر شەھىرىگە بىر-بىر چۈشىدۇ. بۇ ئارا 300 كىلومېتىرچە كېلىدۇ. بۈگۈر جۇڭگو شەھەر. م. قەشقەرى دىۋانىدا ئۇنىڭ نامى توغرىسى بىرىلگەن بولسىمۇ[1]، ئەمما ئۇنىڭ تەرجىمىسى «بۈگۈر» بولۇپ خاتا بېرىلگەن[2]. مەن بۇ شەھەردە تۇرغىنىمدا بولغان ئىدىم. بىراق «بۈگۈر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلىيالمىدىم. بەزى يەرلىك قېرىلارنىڭ ئېيتىشىچە خوجا نىشانىق ۋەلى (XV ئەسىر) بۇ شەھەرگە كەلگەندە خەلق ئۇنى يا خىتاي قارشى ئالغان. شۇ سەۋەبلىك ئۇ شەھەر «بۇ شەھەر نېمە، كۆرۈنگەن» دېگەن ئىش. مۇشۇ سۆزنىڭ ئۆزگىرىشى «بۈگۈر» ئاندىن «بۈگۈر» بولۇپ كەتكەنمىش. ئەلۋەتتە، بۇ پىكىرگە قوشۇلۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ زامانلاردا ئۇ قەيەر قىلغىنىمىزدەك XI ئەسىردە، م. قەشقەرى ۋاقتىدا بولغان. 1963-يىلى ئۇ ناھىيىدە 180 مىڭ ئاھالە بولغان.

بۈگۈر بىلەن كۇچار ئارىسى يەتمىش كىلومېتىر. بۇ مۇساپە تۈز ۋە ياپيېشىل بولۇپ، بارا-بارا تۇرۇق ئەۋەت پىتلىق چىمەن يايلىسى تاغلىرىغا تۇرۇلىدۇ. ئاندىن يان-پىنگۈزدىن بىر دەرەخ كۆزەل كۇچار باغلىرى بىلەن جەمھورى «مىڭ ئۆي» مەنزىرىلىرى نامايەن بولۇشقا باشلايدۇ. بۇ مەنزىرىلەر تولىمۇ كۆركەملىك ۋە موجىزە.

كۇچار شەھىرى چىمەن تېغىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ شەھەرنىڭ مەنىسى ھازىرچە ئېنىق بولمىدى. بەزى يەرلىك پىشقەدەملەرنىڭ ئۇنى ياۋرۇپچە كوھ (تاغ)، چار (قۇدۇق) دېگەن ئىككى سۆزدىن ھاسىل بولغان

1) «دىۋان»، 1-توم، 344-بەت.
2) شۇ توم، شۇ بەت.

دېيىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھەممە قەشقەرلىكلەر پۈتۈن كەلگەن يولۇچىلارغا كۇچار
گويا تاغ باغرىدىكى بىر خۇۋۇز-قىستىلىق كۆرۈنىدۇ. م. قەشقەرلىك كۆرۈشتىم
بۇ شەھەر كۆرسەن، دەپ ھەممە ئاتالغان؟ ئەپسۇسكى، بىز ئۇزۇن سۆزلىشىش
ئېتىمولوگىيەلىك مەنىسىنى تېخى بىلمەيمىز.

كۇچار قەدىمدىن بويان داڭقى چىقىپ كېلىۋاتقان شەھەرلەرنىڭ
بىرى. 880-يىلى قەدىمكى توخار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسىرلەر بويى ئورنىتىپ با-
ياشاپ كەلگەن بۇ ئاۋات دىيار، بىز كەلگەندە ھەم باياشات ئىدى.
بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشقا شەھەر ئاھالىلىرىدىن مۇھىم بىر پەرقى
بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرى، كۇچار ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن دېھقانچىلىق بازار-
دىن تاماق قىلىشىدۇ. ھەتتا ئاشپەزلەرگە تەكلىپ قىلىنغان تاماقخورلار
بولغاچقا شىلىلىك ئىزدىگىنى بىر يەرگە بېرىشىدۇ. ئاشپەزلەردە ئولتۇراق-
لەشمەن قىلىنىدۇ. بىز كەلگەندە بۇ شەھەر يەردە بەش يۈزدىن ئوشۇق
لەشمەنخانا بولغان. ئۇلار لەشمەن سوزۇشتا شۇنچىلىك ئۇستا بولسا
ئەشۇ ئاشلىرى چاشقاندەك تېنىچكە سوزۇلسىمۇ ئۈزۈلمەيدۇ. خېمىرى
پىششىقلىق، سىپى، مېغىزلىق بولىدۇ. موشۇ سەۋەب بىلەن بولسا كېرەك
ھەتتا بەزى ئائىلىلەردىكى ئۈچ قازان لەشمەن پىشۇرىدۇ. كۇچارلىق-
لارنىڭ بەجەمخانا، تەسىلىك نانلىرى يۇمشاق تەملىك ۋە خوش پۇ-
راقلىق نان ھېچ يەردە بولمايدۇ. ئۇ شۇ تاماق چولڭ بىر ھەممىسى
بىر تۇتاش تەييار لىنىشى سەۋەب بىلەن، بەجەمخانا دەپ ئاتىلىپ كەتكە.

كۇچارلىقلارنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى — ئۇلار نەغمىچىلىك، چولپان
كىشىلەر، باي-گادايى دېمەي ھەممىسى سەنئەت خۇمار، مۇزىكا بىلەن
مەپتۇن بولغان. ئۇ سىمۇلغا چۈشمەيدىغان كىشىلەر ناھايىتى ئاز. ئۇچرا-
ئۇلار بولخوسۇسىيەتىن مەشرەپتىن ئالغان. 1962-يىلى مەن بۇ شەھ-
گە قاراشلىق ئالاققاغا ناملىق يېزىنىڭ بىرىدە ماتى ۋاختىمدا بىر
كەلگەندە بىر قېتىمدا 370 قېتىم مەشرەپ ئويناپ ئولتۇرغانلىقىنى تىزىمغا ئالغان.
كۇچارلىقلارنىڭ مەشرەپتە ئوينايدىغان، چىلىم ئويۇنى، نەسىللىك
سوھبەت، شەرقى تۈركىستان بويىچە بۇ دىياردىن باشقا ھېچ يەردە ئۇچرى-
مايدۇ. ئۇ ئويۇن شۇنداق: قولىغا چىلىم تۇتقان (كېيىن چىلىم تۇرنىڭ
دا پەلتۇ تۇشىدە سىمىلىشكەن) بىر يىگىت ئولتۇرغانلارغا چىقىپ، خالىغان
ئاياللىق سورۇنغا تەكلىپ قىلىدۇ. ئايال چىقىشى بىلەن ئۇ لوغا قاراپ ئۇ-
سۇلغا قاراپ ئۆچ ئازىم چالغانىدىن كېيىن قولىدىكى دانىنى ئايالغا سۇنىدۇ.

1) «دىۋان»، 1-توم، 337-بەت.

ئايال ئۆزىنىڭ كىرگۈزگىنىنى توختاتمىغا :

— بېيت ئوقۇپ بېرىڭ، ئانىنى بېرىمەن، — دەپ داپنى بەرمەيدۇ. ئۇنتۇز تۇغۇلۇپ قىرمىشىپ ئۈزۈلگەن سورىغانىنى سورىشىدۇ. ئايال بېيت ئوقۇغاندىن كېيىن داپنى ئۇزۇنلىغا بېرىپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. ئەندى ھېلىقى ئايال ئۆزى خالىغان بىر ئۈزۈكنى ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ، ئۇقۇقۇرقى رەسمىيەت داۋام قىلىدۇ.

بۇ ئويۇن شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ۋە قىزىق بولىدىكى، ئوقۇغان بېيتلار مۇمكىن قەدەر ئورگىنال بولىشى ۋە ئاشقىلىق شەكىل ۋە مەزمۇنى بىلەن ئۇنتۇز تۇغۇلغانلارنى رازى قىلىشى شەرت. بىرگە رازى بولمىسا ئېيتقىنىنى ئوقۇتمايدۇ. ياخشىلار ئىلگىرى ئوچۇق راھەتلىنىپ قىزىق ھەجۋىلەر ئوتتى ئىچىدە كۈلىشىدۇ. كۆپ بېيتلار شۇ ئولتۇرۇشتىكى ئەھلىيەتنى ئوقۇلىدۇ.

كوچىلارنىڭ ئەڭ چوڭ موجىزىسى — ئۆزىنىڭ ھەممە ئويلىرى، بۇ ئويلار چېۋىر تاقلىرىنىڭ ئەڭ بەلەن يەرلىرىگىچە يالاڭغان بولۇپ، ھازىر سەككىز يۈز كەيپىن ئويلىرىسا قىلىنىدۇ. بۇ ئويلارنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە خەلق ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار.

كۆچمەنلەر يېڭى ئۆيىلىق كوچارتونىنى ئېيىپ، بېشىغا كەشمىردە تو- قۇلغان سىپىرىق لەمبىلەرنى ھىندى سەللىسى يۆگىگەن ياش بىر ئۈزۈكنى سېھىر ئاقىشىگە ھېلەن ھالدا ئالدىراپ كېلىپ، ئوكەندە ريابسىنىڭ لېۋىدىكى بىر كەنتتە دەم ئالىدۇ.

— مېھمان. ئويىگە كىرىڭ، — ياش ئۈزۈكنى كۆرگەن بىر چوكان ئادەتتىكى بو- يىچە ئۇنى كوچارچە ئويىگە تەكلىپ قىلىدۇ.

— «ۋىلۇم»[1]، مەن يەنە ھېلىپ كېتىمەن، — دەپ مەنىنى تارلىق بىلدۈردى ئۈزۈكنىڭ كوچارچە. ئاغىچە ئۇنى كەنتنىڭ ئۇرغۇن ئادەملىرى كېلىپ ئوراپ بىلىشتى ۋە تونۇشۇپ - تونۇشتى سوئاللار بېرىشكە باشلىدى.

— قېسى شەھەر ئىپلىرىچە بولىدۇ ھانىسى[2] ئۈزۈكنىڭ؟

— كوماراپى.

— نەدىن كېلىۋاتىسىز؟

— كەشمىر شەھىرىدىن.

— ھە، مېنى نىكە ئىلمە؟

— ياق. كوچارلىقمەن.

— ھە، كەشمىر شەھىرىدە ئوقۇپ كەپتىلمە؟

[1] «ۋىلۇم» — ھاشقاللامەنسە.
[2] ھانىسى — يات، ئوتۇش ئەمەس.

- قاپلا . خوقەندەس ماھايانىڭ[1] ئۇلارغا چوقۇنۇپ كېلەتتىمەن .
- دېمەك ، ئۇلارنىغا كىشىنى بىلىسىز ؟
- ياق ، مەنمۇ ئاق ئىشلەم نەدە ئوقۇتسا شۇنىڭدە ئۇقۇپ قالىمەن .
- ئۇ يەردە نېمە قىلسىلا ؟
- توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سېلىپ تەشۋىق قىلىمەن .

ياش ئۇيغۇر يىگىت بولغىنىدىن كەتتى . چىڭ ئۇرۇنغانلىق ئىچىدە بىر پارچە كىملەنى ئاق ئىشلەك چىشىنى ئوخشىدى . ئۇزادى مالىمەسى . كومۇدا بۇ ۋەھىمىگە ۋاپا قىلىپ ئىشلەك ئوخشىغانىدەك توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىسىنى سالدى . ئۇ توققۇز بۇددا بارا - بارا كۆپىيىپ مىللىي ئۆي بولدى ...

بۇ رىۋايەت بەزى تارىخىي كىتابلاردا مۇتەنسىپ تەنقىسىللەنگەن . دەسلەپ ، ياپون ئالىمى يۇيى - شىلوتى ئۆزىنىڭ «غەربتە بۇددا دىنى» دېگەن كىتابىدا كوچار رايونىدا توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدىن كوچار بىنالىق بىر يۇرت تەللىگەنلىكىنى سۆزلەپ كىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ[4] . خىتاي تارىخچىسى شانى ، شىنجاڭنىڭ تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى ، دېگەن ئەسىرىدە كوچار رايونى - ئەسىرلەردە توققۇز بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قۇرۇلغان دەپ خەۋەر قىلىدۇ[3] . ئۇيغۇر تارىخچىسى مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا ئىنىڭ 1935 - يىلى كەشمىر تاشتا باسما بېسىلىپ چىققان ، شەرقىي تۈركىستان تارىخى ، ناملىق ئەسىرىدە مۇشۇ پىكىرلەرنى ئالغا سۈرىدۇ[2] . بىراق بۇ تارىخچىلارنىڭ ھېچ بىرى ، مىللىي ئويلىرىنىڭ قاچان ، قايەردە ياسىلىپ قايسى تولىغانلىقىنى ، سەنئەتتاندىكى ئورنىنى ، مۇشۇ تەخلىت ئويلەرنى پەرقلىرى ، ئىچكى دېزايىنى ۋە قايسى مەدەنىيەت تەئەللۇقلۇقى خۇسۇسىيىتى ۋە ئۆلچىمى مەلۇمات بېرەلمەيدۇ . ھەتتا ئەسىرىمىزنىڭ بېشىدا بۇ ئويلەرنى بىر قەدەرلىك تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ ئىچكى دېزايىنىنى ئۆرۈغۇن رەسىملىرى ئويۇپ ئېلىپ كەتكەن نېمىس ئالىمى خون لىكوكنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ بىرەر دېگىدەك بىر نەرسە تاپالمايمىز .

، مىللىي ئويلەر توغرىسىدا بىر قەدەر كەڭلىك مەلۇمات بەرگەن كىشى ئۇيغۇر شائىرى نىمشېھىت ئەرمىيەدا موللا ھەمۇر . بۇ كىشى ئەسلى بايلىق بولۇپ،

---

(1) ماھايانا - بۇددا دىنىدىكى ئەڭ چوڭ بىر مەزھەپ .
(2) مۇشۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى . 92 - بەت .
(3) «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1955 - يىل ئاۋغۇست سانىغا قاراڭ .
(4) شۇ ئالىمنىڭ تارىخ بەت .

بۈتۈن باللىق ۋە ياشلىق ھاياتىنى موشۇ مىلىغ ئۆيلەردە ئويناپ ۋە ئۆزىنى ئۆگۈزۈپ ئۆتكۈزگەن . شۇ قاتاردا ئۆز چۆيەرلەر خۇسۇسەن بۆرۈن ئازەدور كۆپ تۈز رسوز قىلغان كلاسسىكلاردىن ئەلى شىر نائۇايى، نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دەھلەۋىلەر قاتارلىق ئاقاقلىق شائىرلاردىن ئۆگە- نگەن . ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتى 1948 - يىلى ئىلىدا «ئازات شەرقى تۈركىستان گېزىتىنىڭ» مەتبەئەسىدە بېسىلىپ چىققان «پەرھاد-شىرىن داستانى» نىڭ مۇقەددىمەسىدە زىكىر قىلىنغان .

شەرقى تۈركىستان يەرلىق مۇجىزات،
تىيانشان باغرىدا ئاقىدۇ مۇزات .

. . . .

ئۆشبۇ دەريانىڭ ئۆرتەرىپىدە،
«مىلىغ ئۆيى» قىزىلغان ئۆتكەن دەۋرىدە.(1)

دەپ ياشلىقىدىكى شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى . داستاندا «مىلىغ ئۆيىنىڭ» تارىخى، ئۆزۈلشى، شەكلى ۋە كېيىنكى ئەھۋاللىرى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق قىزىل دېگەن جايدىكى، «مىلىغ ئۆيلەرى» ئاساسەن قىلغان ھالدا تەسۋىر قىلىنسە، شائىر ئۆز خۇلاسىسىدە «مىلىغ ئۆيلەرى» خوتەن ھەمنىڭ ئوغلى پەرھاد كولىغان» — دېگەن خەلق رىۋايىتىنى ھەرتەرەپلىمە ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ .

مەن كۇچار ناھىيىسىگە قاراشلىق قۇمتۇرا دېگەن جايدىكى «مىلىغ ئۆيلەرى» نى بىرىنچى قېتىم 1952 - يىلى كۆز زىيارەت قىلغان ئىدىم . بۇ قېتىم ئۆزۈمنى ئابدۇلخالىق ئۇيغۇر بىللەن بىللە رەسىملىك ئېكسپېدىسيە قاتنىشىپ بولۇپ تەكشۈرۈپ چىقتىم .

بۇ- تارىم پاكى جەنۇبى ئەتتۈر ۋادىسى مىساپلانغان كۇچار، باي، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ تولىمۇ گۈزەل نايلىرى ئىدى . بازارلىرىدا شاپتۇل، بېھى، ئانار ۋە ئەنجۈرلەر، ئەنجۈر يۇ يۇرما قىلىرىغا ئايىم- ئايىم قاچىلاپ قويۇلغان قايماقلار بىلەن يېڭى بوغدايىنىڭ ئۆتلىرىدا پۇشۇرۇلگەن، بەجەخ نانلىرى، سراپ ئىدى . بولۇپمۇ بۇ نازۇ- نېمەتلەر بىز شىمالدىن كەلگەن، سايا ھەتچىلەرنىڭ ئۆچۈن شۇنچىلىك باياشات كورۇنەتتىكى، ھەر قەدەمدە بىز شاپتۇل يەپ كەينىدىن پەر- لىك ئادەت بويىچە سوغ سونچىۋە ئىسلىكى تىشىپ كېتەتتى .

كۇچاردا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، تەييارلىق قىلدۇق . مەشھۇر رەسسام - بېغۋەن ۋە ياغان مۇمىن ئاخۇن ئاكام قەدەر [illegible] ھاشىم [illegible] سايىت [illegible]

1) نىمشەھىت ئەرمىيە داموللا: «پەرھاد-شىرىن»، [illegible] 1947 [illegible] بەت .

قاتارلىق ئونلىغان پىشقەدەملەر بىلەن سوھبەتلەر ئۆتكۈزۈپ، مېنىڭ ئويلىرىم
خۇسۇسەنكى پەرلىلە مەلۇماتلارنى توپلىدۇق. مېنىڭ توپلىغىنىم چىقىشىن
ئۈچۈن شۇتا قارلىغۇ توپلىرىنى بوردۇق ئۈچۈن ئۈچۈن كازلا مېھنەت تاغا مېڭىپ
يالتا. ئۈچەيلەك قاتارلىق كېيىن تېخىمۇ زەرىسلەرنى ئۆلچىدۇق ۋاسلىدۇق. نەتىجىدە
ئالتە شەھەر بويىچە ئالىغى چىققان ئۈچ سىنا ھارۋۇقۇچىنى نۇزاقتىكى مىنىڭ ئالتى
ئاتا قوشۇلغان پىشلىق ئومۇرچا قىلىق كەلگە ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، سەھەرگەر
نىڭ ئېتىمىسى كۈچارنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان كىرىشنى ئاخىرىدىن
باشلىدۇق.

كىرىش - ئۈچىنچى ئېتىنىڭ (پەزىلەر پورتا فىنىچىل تاغ ئەمەسلىكىنى)
يولتوز تاغلىرىغا ئۈزۈنسىز تاغان شىمالىنىڭ ئەمەلگە ئېقىن بولۇپ، بۇنىڭ
- ھازا بىغى... سىم - سىم... دىگەن جاپالىرىنا ئەللىكتىن ئوشتۇق، مېنىڭ ئويلىرىم
بارغىنەن. سىم - سىم تولىسىمۇ كۆركەم لۈزلۈك بىر جاي ئىكەن.

- سىم - سىم كۈچارنىڭ ھەسلىك قىزىل شېھرىنىڭ ياز ئاھەم ئالىدىغان
يايلىغى ئىدى. - دەپ سوزلەپ بەرگەن ئىدى بىزگە كۈچارلىق سوھبەتچىمىز
دە سايىت ھاجىم. - ئۈچەرقاچان بارسا پەرھادنى سېغىنغانلا يولىغا
قاراپ تۇرۇپ:

سىم - سىم ئارىلاپ سىم - سىم ئارىلاپ دەرياسى بويلاپ،
قىلىپ كۆزۈم بېسىر بولدى يولىڭغا قاراپ.

دەپ ناخشا ئوقۇپ يىغلىغان.

سايىت ھاجىم ياكى داۋاقا كەلگەن يالىپاق ئۆزلۈكتە يانىق بىزىقلىق
ئاتمىش بەش ياشلىق رەھىمگە كۆڭۈل لۈزلۈك بىر ئادەم ئىدى. ھېمىشەم تۈزۈمنى
چولۇق سەللە ئورا ۋا لاتتى، كۆپنى بىلىدىغان كىشى ئىدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن
1951 - يىلى كۈزدە كۈچارغا، يەر ئىجارىسى كېمەيتىش ھەشقا كەلگەن
ۋاقىتتا ئۇنىشقان ئىدىم. ئۇ ئۈرۈمچىدە رەسىملەرنى بېزەتۋالغان ئىدىم.
خوشەدى ئۇچرىغاندا بىز ئۇنىڭ تەكشۈرۈپ ئىمىز نەتىجىسى سىم - سىم ئىچىنى
بىر دۆڭنى زامانىدا چولۇق سوتا قىقا نىلىقى ئىپتىقالىسىدى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر رەسىمى
راستلىغىنى يولتۇز يايلىقىلىرى ئىكەن. بىز بويەردىكى، مېنىڭ ئويلىرىمىز
«ناق تۇچە» ناھىلىق كونا شەھەر نىڭ تېزلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقتىمىز.
مىن كېيىن ئۇيەردىن ئاتلىنىپ، كۈچار بىلەن باينىڭ ئوتتۇرىسىدا (كۈچار-
نىڭ غەربىدە 6 كىلومېتىر) چولۇق يول ئۈستىدە جايلاشقان، قىزىل قاغا
دىگەن يەردىكى، مېنىڭ ئويلىرىگە كەلدۇق. بويەردىكى، مېنىڭ ئويلىرى كۈچار
شەھىرىگە ئۇ چولۇق يولغا يېقىن بولغا شقىلىقى، ئولا ۋە يىرانلىسى. ئىشۇنىڭ

بولسىمۇ بىز بۇ يەردىن ئاز-تولا رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان قىرغاقتا يېقىن تۇيۇلىدىغان تېز ئېقىمغا قاپلىنىپ. ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بىر ئۆينىڭ دالىنىغا ئويۇلغان سىزىق نەقىشلىرى يېلانلىق فون لېكوك تەرىپىدىن كېسىپ ئېلىپ كېتىلگەنلىكىنى ۋە گۈمبەزلىك يەنە بىر ئۆينىڭ دەسلەپ سىزىلغان رەسىملىرى ئۈستىدە ئىككىنچى قېتىم كەڭ سىزىلىپ، بۇلغىنىشتىن باشقا رەسىملەر سىزىلغانلىقىنى خاتىرىلىدۇق.

بۇ تۈرلۈك خاتىرىلىك ئاخىرقى مەدەنىيەت ئۆيلىرى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئۆچمەس تۆھپىگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەممىسىگە ئايان بىر ھادىسە ئەمەس. شۇڭا بىز ئا. ئۆرە-رۇڭ ئىككىمىز دەرھال مەسلىھەتلىشىپ: بۇ ئۆي قايسى دەۋر ۋە رەسسام تە-رىپىدىن بىرىنچى قېتىم سىزىلغاندۇ؟ ئۆينىڭ رەسىملىرى خان ياكى خانىمدارغا يارىماي، ياكى ئۆلمۇشتىن سىزدۇرۇلغان بولسا كېرەك. دېگەن ئويغا كېلىشتۇق. ئەمما دېيىن بىزنىڭ بۇ سوھبىتىمىزگە ھاۋۇزكەندىن ئىززاخۇن ئاكام ئارىلىشىپ قالدى.

— ياق، بۇ ئۆينى ئوغرىسىدا بىز كوچارلىقلاردا مۇنداق بىر رىۋايەت بار (قارىماي دۇ ئۆزىمىزنى چىلىك كوچارچىلار دەيتتى) — دېدى ئۆزىمىز-كور ئۆينىڭ ئىشىكىگە يۆلىنىپ تۇرۇپ، — بۇ ئۆينىڭ سۈرىتىنى سىزغان سۈرەتچى كوچارلىق ھۈنەرۋەن خوتۇنى مەلىكىگە ئاشىق ئىكەن. ۋە لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ بولغۇچى ئىززەتلىرىنى مەلىكىگە زادى دېيەلمەپتىكەن. نەتىجىدە بىر كۈنى ئۇ مۇشۇ ئۆينى ياساۋېتىپ، مەلىكىنىڭ سۈرىتىنى سىزىپ قويۇپتۇ. بۇنى كۆرگەن پادىشاھ غەزەپكە كېلىپ، شۇ زامان ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىش بىلەن بىللە ھەممە سۈرەتلىرىنى مەنئى قىلىپ، كېيىن باشقا سۈرەتلەر سىزدۇرغان ئىكەن.

مەن ئىززاخۇن ئاكامنىڭ بۇ رىۋايىتىنى تولۇق يېزىۋالدىم. كېيىن خۇددى مۇشۇ رىۋايەتنى يەنە بىر نەچچە كىشىدىن ئاڭلىدىم.

بىز ئەنە شۇ چېغدا تاغلىرى ئىچىدىن جەنۇبقا قاراپ كېتىۋالدۇق. بەزى ياۋروپالىق ئالىملارنىڭ پەرەز قىلىشىچە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۇنىڭدىن ئىككى يۈز مىليون يىللار بۇرۇن چوڭ بىر ئىچكى دېڭىزى بولۇپتۇ. كېيىن ئاستا-ئاستا قۇرۇپ قۇرۇقلۇققا ئايلانغانلىقى مەلۇم. دېمەك بىز كېتىۋاتقان تاغ قاتلاملىرى قاچان دېڭىز ياللىغى بولغان خادا تاشلار، ھەمدە ئۇ-شۇ چاغدا ئايلانغان بېلىق ۋە قولۇپلار تولا ئەمەس. شۇڭلاشقا بۇ تاغ خادىلىرى بىرمۇنچە ئۈستى قەۋەت-قەۋەت ئىمارەت-لەرگە ئوخشايتى. بىر قەۋىتى قىزىل، ئىككىنچىسى يېشىل، ئۈچىنچىسى خۇد-دى ساپ سېرىق بولۇپ بىلەن سىزىلغان [illegible] ئوخشايتتى. مەن

بۇ ئاجايىپ ئەبەدەت ، كۆچىسىدىن كېچىگىمىز بىر قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ
ئۇنى ئۇنتۇغان ئەمەسمەن . ھەيران - ھەس بولۇپ ھارۋىنىڭ شوتىسىغا تولۇ-
رۇپ ئولتۇرىمەن ، زەڭ قويۇپ قاراشقا باشلىدىم . گەرچە بۇ تاغ ئىچىدە ئورۇن
سائەت ماڭسىمۇ زادى زېرىكمىدىم . ئا . گۈمەروۋ ئۇستازەسام بو-
لۇشى بىلەن بىللە ياخشى فوتوگراف ئەمەس . ئۇ بۇ تاغنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى
بىر قانچە سۈرەتلەرنى ئېلىشالىدى .

چۈشتىن كېيىن بىز قۇرغاق شەھرىنىڭ ئىشانى باي نامىسىگە قاراشلىق
قىزىل كەنتىگە ، ماڭ ئويلىرىنى تەكشۈرۈشكە كەلدۇق . مېنىڭ ئويۇم ، خا-
تىرىمىزنىڭ بېشىدا بولۇپ ئۆرنى بىرىلگەن ئەتراپ تىكى كومارا بېيىنىڭ
« تولقۇز بۇددا ئىبادەتخانىسى » ئىدى . كىرىش قىزىل قاغىلاردىكى
ئويلىرىنى ئۇ ئىبادەتخانىنى تاپالمىدۇق . قىزىل ئويلىرى ئەڭ كۆپ
ۋە ياخشى ساقلانغان ئويلاردىن ئىكەن . شۇ ئويلارنىڭ ئىچىدىن
بەشتۇ « تولقۇز بۇددا » ناپسامەن قەدىر كۆزگە ئىلىنىشى بولار ئىدى ، دە-
دەپ ئويلايمەن .

كۇچار بىلەن قىزىلنىڭ ئارىسى ئانچە كۆپ يىراق ئەمەس . ئەمما
ئەيتكەنىمىز ئۇ ئۇنتۇغا سالامەت يېتىپ كەلدۇق . بۇ كەنت ئەرمىيە دامۇللام
يازغىنىدەك مۇزات دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ ، بەرلىكلەر ئۇنى بىر ئەۋلىيا
« مۇزات دەرياسى » دېيىشىدۇ . تاساسەن قىزىل دەرياسى دەپ ئاتالغان .
نىشايا لقانلار ، نىشايا دەرياسى « دېيىشىدۇ . بولسا بۇ دەريانىڭ ئەسلى ئىسمى
ئىكەن ئىدى . بۇنى دېگەن سۆز ، ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس . سايىت
ھاجىم ئۇنى ماڭا ، بەرھادچى دەپ ئونۇشتۇرغان ئىدى . ئەپسۇسكى
مەن سايىت ھاجىم ئېيتقان بۇ ئاتالغۇنى ناۋايى بەرمىيە دامۇللام ئەسەر-
لىرىدىن تاپالمىدىم . شۇنداق بولسىمۇ بۇ مىرىشا ئىرانچە بولۇشى مۇمكىن بولغاچقا
مەن ئۇنى بەزى خاتىرىلىرىمگە ساقلاپ كەلمەكتىمەن .

قىزىل كەنتىنىڭ مەركىزى بىلەن قىزىل ماڭ ئويلىرىنىڭ ئارىسى
تۆت سائەتلىك كىلومېتىر كېلىدۇ . سىز ئەنە بۇ يەرلەرگە بېرىش ئۈچۈن
ئېشەكلەرنىڭ بېشىغا تۆپىلا - ئوغراچى ئوپقا (ناققا) قارىتىسىز . ئاندىن
ياڭغۇز ئاياق چىغىر يول بىلەن تېغىز بىر ئىسمولىق ئېچىگە كىرىپ كېتىسىز ،
بىر دەريا ئەتەشنى بېسىپ شۇنداق ئاجايىپ بىر مەنزىرىگە دۇچ كېلىسىزكى ، بۇ
چاغدا ئالدىڭىزدا ئاسمانغا تاغ باغرى ئاپ ئەستە ئېقىپ تۇرغان ئەگىز
دەرياسىنى ئېگىزدە تولۇقىدا بىر قۇرلۇق ئىچىدە كېتىۋاتقان ئوستەڭ سۇ ھەققىدە
ھېس قىلىسىز . شا ئۇ ئەرمىيە دامۇللام بو مەنزىرىنى تۇۋەندىكىچە تەسۋىرلىگەن :

قىزىلنىڭ جەنۇبىدا يېڭى مەھەللە بار،
ئىككىسىنىڭ ئارىسى چوڭقۇر، داۋان بار.
داۋاننىڭ يەستىگە — قاراڭغۇ ئۆڭكۈرلەر،
خۇددى ئاسماننىڭ يەرگە چۈشكەن ئىزلىرى.
يوللار ئىلدام يەللەرنى كېسەر،
ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى ئاكوزلەرنى كېسەر.

راست، بۇ چۈشكۈر قاراڭغۇ مەلۇم تېپىلىدە چۈشۈنۈشكە بولمايدىغان ئىلمىي كېيىپ كېتىدۇ. چۈشىنىش بىر تەرەپتە بولسا، مەلۇم ئىرادە سەمەرىسى بولۇپ قالىدۇ، ئۇنى ياغاچقا ئوخشاش يانغان ئوتقا قاراپ سۆزلەپ بېرىشكە بولىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتلىك تېگىز-پەس، چوڭ-كىچىك قىلىپ تۇيۇلغان يوللارنى قاپلايدىغان مۇقام تۈرلىرىنى كۆرۈپ، بۇنىمۇ مەلۇم سەۋىيىدە بىلىمىز. بىز بىلىدىغان مۇقاملار ئىچىدە تالانتلىق سەنئەتچىلەر ئىجرا قىلغان، ئىككىنچى تەرەپتىن مۇقام كىلاسسىك چولپانلىقتا بەشىنچى بىلەن گۈزەل باغ — قاراڭغۇ ئاسمانغا قارايدۇ.

بۇ كەڭ نەزەر بىلەن دولان مۇقامى تۈرلىرى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈپ، ئۇنىڭ تۈرلىرى بار.

ئا. ئومۇمەن ئېيتقاندا دولان مۇقاملىرى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ — بىر سازاپ ۋە ئۇچى — تېپىشنى تەكشۈرۈپ ئىزلىدۇق. بىز دولان مۇقاملىرىنىڭ مۇقەددىمە، چىكىتمە، سەلىقە، سەنەم قاتارلىق تۈرلىرىنى ئۆگەندۇق. ئۇلار مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭ قىسىملىرى تۆت (ياكى بەش) سوراپ قاراپ ئۇنى بىرخىل شەكىلدە ياسالغان. بۇ شەكىللەر تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى — ئوتتۇرا تېمپتا ئورۇنلىنىدىغان بىر نەچچە قىسىمدىن تۈزۈلگەن تۈر.

ئىككىنچى — ئوتتۇرا تېمپتا ئەركىن بولۇپ، ئىككى بۆلۈكتىن ئىبارەت ئىككىنچى بۆلۈكنىڭ تۈزۈلۈشى ئوتتۇرا ئورۇنلىنىدىغان قىسىمدىن تۈزۈلگەن تۈر.

ئۈچىنچى — ئۇلار تەرتىپتە بىر خىل ئوخشاش قىسىمدىن تۈزۈلگەن تۈر.

تۆتىنچى — تۇرۇق چاپسان ئورۇنلىنىدىغان تۈرلەر.

بەشىنچى — مەخسۇس بىر ياكى قانداق ئورۇنلىنىدىغان نەغمە بىلەن بىرلەشمە تۈرلەر.

ئالتىنچى — چىكىتمە، ئاستا ياسالغان قوشاق تۇرۇق چاپسان تۈرلەر.

يەتتىنچى — ئوتتۇرا تېمپتا ئەركىن بولۇپ، ئىككى بۆلۈكتىن ئىككى نەغمە قىسمى بىلەن ئۇلاشتۇرۇلغان تۈر. بۇ قىسىملار چوڭقۇر ئەركىنلىكتە ئورۇنلىنىدىغان شەكىلدىكى تۈر.

سەككىزىنچى — تۇرۇق تېمپتا ئەركىن بولۇپ، ئىككى بۆلۈكتىن ئىككى نەغمە قىسمى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئالتە تەرەپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر خىل تاسادىپىي قارارسىز.

گۈمبەزلىك ئۆي.

توققۇزىنچى- ئۇزۇن ئەگمە دالان، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر دېرىزىلىك تۆت چاسا ئۆي.

ئونىنچى - بىر ئىشىكلىك، ئىككى دېرىزىلىك تۆت چاسا ئۆيلەر.

ئون بىرىنچى- تورۇسى رەسىمچە ئۈچ بۆلمىلىك ياسالغان تۆت چاسا ئۆيلەر.

قۇمۇل ۋاڭلىق ئۆيلىرىنىڭ غەربىي تاشقى كۆرۈنۈشى.

بۇ ئۆيلەرنىڭ بەزىسىنىڭ ئېگىزلىكى 25 مېتىر ئېنى 7-8 مېتىر كەڭ-
لىكى 30 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. كىچىكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، ئېنى
50 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مېتىن
بىلەن ئىرلەپ سىلىق ئويۇلۇپ تاملىرىغا گۈللۈك نەقىشلەر چېكىلگەن.
ئۇلارنىڭ ئۇستىدىكى تورۇس ئىللىق كاھىشلار بىلەن ئورۇلۇپ، ئاستىدىكى
ئىلىك ئاق گەج بىلەن سىلانغان. مۇنارنىڭ ئۇستىگە ئاق قىزىل سېرىق
كۆك، يېشىل قاتار خىش بىلەن پىششىق ياسالغان ھەر خىل سۈرەتلەر سىزىلغان،
بۇ سۈرەتلەر ھەر خىل ئەترەپتىن تەسۋىرلەپ چىقىلغان.
تەلۋەتتە. خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا ئۇ قەدىمكى بەدىئىي ساھەدىكى ئۇلۇغ
بىرىنچى- ئۇلارنىڭ ھەربىر ساھە ھالىتىدە ئەسىرلىك تېپىلغان.

سۈرەتلەر. بۇنىڭغا، قوراللىق مۇنتەزىم ئەسكەرلەر، ئېغىر ھەربىي ياراقلار بىلەن جابدۇقلانغان ھەيۋەتلىك پەھلىۋانلار، بىر-بىرىگە قارىمۇ-قارشى قويۇلغان ئاتلىق لەشكەرلەر، ئېگىز قوقتا ۋە پەشتاقلىق سېپىل ياكى قورغانلار، بۇ قورغانلار ئۈچۈن جەڭ قىلىش سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

ئىككىنچى — ھەرخىل مىللىي قىياپەتلەردىكى ئاياللار يەڭغان سۈرەتلەر. بۇنىڭغا: ئالتۇن تەخت ئۈستىدە جازانە ئولتۇرۇپ ئولتارغان قاقشالىق خانلار، قولىغا قالۇن ياكى ساتار ۋە داتارلىق سازلارنى ئەسۋاپلىرىنى تۇتۇپ خۇشال بەزمە قۇرۇۋاتقان سازەندىلەر، ئويغۇر مىناكارلىقىدا ھازىرغىچە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان، بەش چېچەككە، ئوخشاش ئۈچمەن-تۈرلۈك نەققاشلار، توقماقتا چىقىپ ئۆچكە ئويناۋاتقان ئەگرەمخان-چىلار، سۇرنايچىلار، يەنە ۋە ياقالىچاقلىرىنى تۇرۇپ سەردانە كەتمەن چېپىۋاتقان دىخان ياكى ئىشلەمچى مەدىكارلار سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

ئۈچىنچى - خىيالى ئىلىم چۆچەك ئەپسانىلىرىغا تەئەللۇق سۈرەتلەر. بۇنىڭغا: بىر قولىدا ئۈزۈم ئىككىنچى قولىدا گۈل تۇتۇپ ھاۋادا ئەركىن ئۇچۇپ زۇرگەن، پەرىلەر، بېشى ئادەم تېنى جەڭلۇن قىياپىتىدىكى، بۇلبۇلى گويالار دەرەخلەر ئۈچلىرىدا تويناپ زۇرگەن سىرلىق كېپىك ياكى بۇغىلار، ئۆز-ئۆزلىرىنى ھەرخىل بويا خىيلىپ ئالەمگە دەھشەت چېچىپ زۇرگەن مۇدھىش دېۋە ياكى يەلك-چەشمەلەر سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

تۆرتىنچى - بوددا ۋە مانى دىنلىرىغا تەئەللۇق ھەرخىل ئېتىقادى سۈرەتلەر. بۇنىڭغا: «قادالغۇلۇق»، «بورۇقلۇق خۇدالىرى»، «زۇڭاچ تەگۈبلىرى»، ئولتۇرۇم-يېتىم مۇدا سىملىرى، ھەرخىل دوزاق ئازاپلىرى بىلەن جەننەت سېخىنلىقلىرى كىرىدۇ.

بەشىنچى - يەنە خوتەنزىيەگە كىرىشكەن يەبولمىسا شۇ ئەملەك ئوبلەر دەۋرىدە شەرقى تۈركىستانغا رەسسال بولۇپ كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ھاياتى سۈرەتلەر. بۇنىڭغا، خەۋەرى بۇگۈنكى بالىت ئۇسلۇبلىرىغا ئوخشاش ئىستىلى كەلگەن ھەرخىل پەيلەك كۆينەكلىرى كىيىپ بۇ ئىستىلغا ئۈچمە ئۇسۇل ئويناپ زۇرگەن چىنگو ۋە ئىران ئۇسسۇلچىلىرى، شەكلى گورۇسكى، بۇگۈنكى گوتنىلوق كەلگەندىن قىلىچە يەرگىن بولمىغان گوتنىلوق كەلگەن تۇتۇپ ئاغ ياكى قانىتى بىر ئېگىزلىك ئەر-دىنى سەكەپ چۈشۈۋاتقان، پاراشيۇتچىلار، شەكلى ھازىرقى ياۋروپا موزىكا قوراللىرى، گىتارا، ھەممانالىن كەبى ئەسۋاپلار تۇتۇپ چۈشلەپ تۇرۇۋاتقان زۇرگەن سەھەبىي ئەرنا يالارنىڭ سۈرەتلىرى كىرىدۇ.

بۇ سۈرەتلەرنىڭ ھەممىسى ئولۇغ ئەسەرلىرى سەنئەت قائىدىلىرى

بويىچە سىزىلغان. مەسىلەن، ئادەم تۈزۈلۈشىنىڭ دىئامېترى، كۆز بىلەن قا-
پاقنىڭ ئارىلىقى، ياكى ئوتتۇرا ئۈچ ئوبراز كۆزلەرنىڭ ئېنىق بىلەن قارىشىنىڭ
قىياپىتى ئوخشىمىغىلىرى تولىمۇ دەرىجىسىز بېرىلگەن. رەسسام ئا. تومەروۋ-
نىڭ ئېيتىشىچە قارىغاندا بۇ سۈرەتلەرگە بېرىلگەن رەڭلەرنىڭ خىمىيە-
ۋى تەركىبى شۇنداق تەكشۈرۈپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىلىشى ناھايىتى
نەپىس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

— بۇ رەڭلەرنىڭ ئوڭ تۇرۇشى ئەسىردىن بۇيان ئۆچمەي ئۇزۇن ھا-
لەتتە ساقلىنىپ كېلىشى قارىغاندا ئاز ئۇچرايدىغان ھادىسە، — دەپ يازىدۇ
ئا. تومەروۋ. ئۇ يېتىقادا ئىشلىتىلگەن ئاسلا بەزى ئويمىلىق سۈرەتلىرى تو-
چۇقدا لىما قىياپىتى، ئوڭ چۈشۈپ ياغىرىپ كەتسە رەڭ ئۇچۇشقا قارىماي
زامانىمىز ئۇزۇن ئۆزگەرمەي قالغان.

بىز بۇ سۈرەتلەرنى ئۈچ تۈرگە قاراپ ئوخشاش ساھەلەرگە بۆلگەن چې-
غىمىزدا بەشىنچى خىلدىكى سۈرەتلەرگە چوڭ كۆڭۈل بۆلدۇق. ھالبۇكى،
بۇ سۈرەتلەردىكى ئوبرازلار، تېخىكى دۇنيا بويىچە ئوتتۇراچى بولۇپ، شەرق
ۋە غەرب مەدەنىيىتىگە ماس سەنئەت تىلىنى ئىشلەتكەن مۇھىم كۆرۈنۈشلىرىدۇر،
بەزى غەرب ئالىملىرى نېمىشقىدۇر ئۇيغۇر مىللىي ئويلىرى، مەدەنىيىتىلە-
دىكى يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بار دېگەن پىكىرلەرنى بار. راس،
قەدىمكى يۇنان بىلەن شەرقى تۈركىستانلىق ئۇيغۇرلۇق زامانلاردىلا چوڭ
ئىختىساد (مەسىلەن، كىلىم سودىسى) بىلەن كەلگەن مەدەنىي ئالاقىلەر
بولغانلىقى مەلۇم. بىراق، مىللىي ئويلىرىدىكى، ئۇ غەرب مەدەنىيىتىگە
كىرىشتىن ئۇزۇن ئۆتمەسلا ئۆتكەن قېرىنداش مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە شەكىل-
بولامدۇ؟ كىم بىلسۇن؟ بەلكىم بۇ رەسىملەرنىڭ شەرق ئەنئەنىلىرى ئاتالغان
ئۇيغۇر سەلتەنەت ساھەسىدە تېپىلغان مازارلاردىن، دېيىلگەن سانى ئوتتۇرا[1] لارغا ئوخشاش
ياۋروپاغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئارقىلىق غەربكە ئۆتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىنمۇ؟! ئۇيغۇر مەدەنى-
يىتىنىڭ تەسىرىگە شۇنداق كىشىلەر ئارقىلىق خىتايغا ئۆتكەن ئىدى.
مەسىلەن، كۆچمەنلىك ئانا ئىسلام مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى لوچاۋ (١٢-
٧ ئەسىر) زامانىدا خىتاي پايتەختىگە بېرىپ ئۆزىنىڭ يۇقىرى ماھارەتلىك خىتاي
مۇزىكىسىنى تەكلىپ قىلىشتا ناھايىتى - ئاپاق قانىشقان ئىدى. ئىشلىگەن قىزىقى-
شۇنكى، بىزمۇ شۇ تارىخى مۇناسىۋەتلىك داستانلىرى، مىللىي ئويۇنلىرىنى،
ئاجايىپ بىر خاتىرە ئۈچۈن ئىشلەتتۇق. يەنى بۇ ئورنىدا ئۇيغۇر مۇزىكا قوراللىرى
ئېنىق قوللانغان، بەلگىلەنگەن سىزىق، سۈرەتلىرىنى كۆرۈۋالىمىز. بۇ دەۋرىمىز ھا-

1) ياركەند، «شامالدا باش ئەم» نامىلىق بىر مازار بار. كىشىلەر، دېيىلگەن سانى ئوتتۇرا...
... قانداق بىر ... دېيىشلىرى مۇمكىن.

[illegible]
[illegible]

زىركورىيە قۇنسبە ئەن بەزى خىتاي ئۆلكىلىرىدە بار بولۇپ، شەكلى ئۇز-
ۇنچاق كېلىدۇ. چالغۇچى ئوڭ قولى سول يېنىغا ئېسىۋېلىپ ئىككى چوكا بىلەن
ئۇرۇپ چالىدۇ. مەن بۇ دۇمباق سۈرىتىنى كۆرگەندە: «دۇمبەك» بۇ
دۇمباقنىڭ ئەسلى خۇتەننىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن بولۇپ، ئاندىن ئاراقلىق
خىتاي قۇركورىيەگە تارقالغان بولسا كېرەك» دېگەن ئويغا كەلدىم. ئەل-
ۋەتتە، بۇ قارىشىمنى پەقەت تەكشۈرۈش لازىم.

قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنى تەكشۈرۈشىمىزدە بىزنى ئويلاندۇرىدىغان يەنە بىر مەسىلە
قىلغان ئىككىنچى بىر نەرسە تام سۈرەتلەرنىڭ ئۇيغۇرچە چوڭلۇقتا مەسىلە
ئاساسەن سىزىلىشى بولدى. مەسىلەن ئۈچ ئون 77- نومۇرلۇق ئۆيدىكى تو-
رۇسا ئۇچۇرغا كۆپىنىڭ سولغا يېنىدىكى سۈرىتى بىر بولغان. بۇنىڭ؟ شۇ بىرگە،
بۇ ئۇيغۇرلار چەمبەرلىرىنىڭ توققۇز قوشۇماقنى سېلىپ قويۇپ، ئۇلۇغ بېشىنى-
دىن كۆرۈن، سول يېنىدىن ئاچچىق دەپ ياخشىلىقتا جورىيىغان
ئەجايىپ تەمەسىلىنى ئەسلىتىدۇ. يەنە شۇ ئۆيدە تەرەپ-تەرەپتە ئاس-
مانغا قاراپ ئۇرغان كىشىلەرنىڭ ھاۋادا ئۇچۇپ ئۈزۈرگەن بىر قوشنى ئوزىگە
قىچقىرىۋاتقىنىنى كۆرىمىز. ئۇيغۇرچە كىلىدىغان بۇ قوشنى دۆلەت قوشى
دەپ ئاتايدۇ. ئۇ پادىشالار ئولتۇرغان ئۆيگە ئۇچۇپ كىرىدۇ. ھەممە كىشىلەر
ئۇنى ئوزىگە قىچقىرىدۇ. ئۇ قونسا شۇ كىشى پا-
دىشا بولىدۇ. ئاتالمىش سۈرەتنى بىزگە ئەنە شۇ چۆچەكنى ئەسلىتىدۇ.
ئەمدى بېشىنى بىلىنگە قىسىپ بىر قولىغا قىلىچ ئىككىنچى قولىغا ئوموت تۇت-
قان بىر ئۈزگىنىڭ ئۇرۇغۇن ئويلەردە ئاتلىق پىيادە، ئوقتا سودا تاغىدا
كېتىۋاتقان سوزىلىق بوھىكا يىسى بار. يەرلىك خەلق بوزەلگىنى يەر-
ھاۋادىسىدۇر. ھەقىقەتەن بۇ ئەسەرلەر يەرھادا قوسوسىدىكى
خەلق ھېكايىلىرىنى بىزگە ئەسلىتىپ بىزگە چۈشەندۈرىدۇ.

ئۈچۈنچىسى- قىزىل مىڭ ئۆيلىرىدە سۈرەتلەرگە ئارىلاشتۇرۇپ -
يېزىلغان مونۇ خەتلەر بار:

77- ئۆيدە

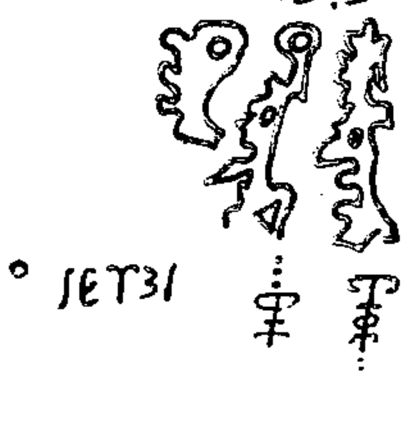

68- ئۆيدە

MƏZZY XOTIƏ ئۆينى - 69

ئۆينى - 116 ق

مانا بۇ خەتلەردىن بىرىنچىسى گەرچە تۈزۈلۈشى بۇزۇلۇپ بولۇپ، ئىككىنچىسىدىكى ھەسلە يېقىنلىقى ھەر بىر بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر خەتلەردۇر. ئەمما بىزنىڭ كېيىنكىلىرى مەسىزگە بەلگىلىك ئورخۇن خېتىدىن خېلى ئاسانلا بولسا كېرەك.

دول مۇنۇ خەتلەر مەسىلىسى سولىنى بىسانىغان ئەمەس ئالاھىدىلىكى ئۈچۈن بىزنىڭ ئۇزۇنغىچە قىلىنماسلىقى قىلىنغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇ ئىككى ئۆينىڭ ئۆيما-ھەككى تامام بولۇپ ئىچى سىزىلغان بولسىمۇ رەسىم يېزىلمىغان ئىدى. رەسىم ئورنىغا بىر تامغا قارا سىزىق قەلەمدە بىلەن بىزگە مەلۇم بولمىغان بىر يېزىقتا (بىز بۇ يېزىقنى توخار يېزىقى بولسا كېرەك دەپ ئويلايمىز) ناھايىتى كۆپ خەتلەر يېزىلغان. بىز بۇ ئۆيلەرنى بوياپ ئىشلەپ ئالاھىدە قىزىلغۇچلار بولۇپ، چوڭ ئوتتۇرا-لۇق تۈزۈپ يانتامالارغا تۇختاپ قالغان دەپ ئويلىدۇق. بۇ ئوتتۇرىلىق نېمە؟ بىزنىڭ پەرىزىمىزچە قىزىل، مىڭ ئۆيلىرى، ئەسلىدە 7-12 ئەسىرلەردە يا سالىنغان بولۇپ، ئۇ كۈچار ئىسلام دىنى كەلگەچە ئۇزۇن ئەسىرلەر قىلىنغان. كۈچارغا ئىسلام دىنى XIII ئەسىردە كەلدى. بۇ دىن بۇ قېتىملىق-دا ئۆچكىنى ئوختاتتى. چۈنكى مىڭ ئۆي، ئۆزەنلىرى مانا مۇشۇ ئوتتۇرىلىق-نى ئەڭ ئەقىدە ئەڭ ئالاھىدە ئۆيلىرىنى تاماملىماي ئۇزۇنلۇق ئورنىغا يۈز بەرگەن ئەشۇ ھادىسىلەرنى قارا سىزىق بىلەن قېرىنداشلىرى بىلەن بىزگە يېزىپ كەتكەن بولۇشى ناھايىتى ئېھتىمال. ئەپسۇسكى، بۇ خەتنى ناھايىتى كۆپچە سىر بولۇپ كەلمەكتە.

قىزىل، مىڭ ئۆيلىرى بويىچە بەسلەپ تەكشۈرۈش ئىشلىرىمىزنى تاماملىغانلىقىمىزدىن كېيىن بىز يەنە ئارقىمىزغا يېنىپ كۈچارغا كەلدۇق. ئەمما بىزنىڭ تۈزىمىز كۆرگەن، مىڭ ئۆيلەردە مۇشۇنداق ئورۇن ئېغىز بىلەن قۇم تۈۋىنى بوستان مازار چوقى كۈچار بىنالىرىغا سېلىشتۇرۇپ بىرەر يەككە كېلىشنى مۇختەسىرىمىز بار ئىدى. مۇشۇ ئەنگە بىنا ئۇن بىز بىرىنچى بولۇپ، كۈچارلىق داڭلىق رەسسام ماخۇت قارى بىلەن بىرىنچى قېتىم سوھبەتلەر قىلىپ، مىڭ ئۆي، نەقىشلىرى بىلەن كۈچار رەسىملىرى-دىكى نەقىشلارنى ئۆز ئارا بىر قېتىم سېلىشتۇرۇپ چىقتۇق. نەتىجىدە قىزىل، مىڭ ئۆيدىكى، «بەش چېچەك»، «تەخت شەم»، «بادام»، «شەك-لى نەقىشلەر كۈچار رەسىملىرىدىكى مۇشۇ نەخىلدىكى نەقىشلەر بىلەن بىر توقان بولۇپ چىقتى. كۈچار رەسساملىرى ئۆزى ئىچىدە بىلىپ ئۆزۈ-لۈشى بىلەن، مىڭ ئۆيلەردىكى، بۇ خىل شەكىللەر بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتكەن

بولۇپ چىققانلىقى، بۇ ھەقتە ماھۇت قارى بىزگە قىزىقارلىق بىر ھېكايە سۆزلەپ بەردى.

— قۇمتۇرىدا بىر مىڭ ئۆي بار، ئۇلارنىڭ شەكلى ھەر بىرسىنىڭ ئايرىم ئايرىم
كۆرۈنۈشى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئىشىكىدە بېشىدا، ئۈچ چارشاھنىڭ
تىلسىم خەزىنە ئۆيى بولۇپ، شاھ ئۇلارنىڭ ئىچىگە ئۆزىنىڭ جۇڭ ئالتۇنلىرىنى
ئەڭ شۇ كۆرۈمسىز شەكىلدە تىزىپ قويۇپتىكەن. خەزىنە ئىشىكىنى ئەتمەيدىكەن.
ئۇلارنىڭ سەۋەبى شاھ ئۇ جۇڭ ئالتۇنلىرىنى ھېساپ بىلەن ئادەم قولى
تەگمەس قىلىپ تىزىپ قويىدىكەن. مەسىلەن، ئالتۇنلارنى ئالتۇنلارنىڭ
تولۇق بېشىدىن ئايىغىغا قاراپ يەنە ئايىغىدىن سول بېشىغا قاراپ
سانىسىڭىز ئوخشاش ھەر قاتاردا ئون سەككىزدىن بولۇپ چىقىدىكەن.
بىر قېتىم بىر ئوغرى كېلىپ بۇ قالتىس ئۆزگىرىشنى بىلىپتۇ، ئۆزىگە نۇرغۇن
ئۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئوغرىلاپتىكى، ئىككى جۇڭ ئالتۇننى ئېلىۋېلىپ
قالغان ئالتۇنلارنى باشقا بىر ھېساپ بويىچە يەنە ئون سەككىزدىن
قىلىپ تىزىپ قويۇپتۇ. شاھ بۇ قەبىھ ئوغرىنى تېپىپ ئېلىپ ھەلقى
ئۆزى ئۇنىڭغا تەسلىم بولۇپ ھازىر قىلغانىكەن. بۇ مىڭ ئۆي ھازىرمۇ بار. بىز-
نىڭ كۆچارلىرىمىز قۇرۇلۇشىدا ھازىر شۇ ئۆيلەرنىڭ شەكلىنى باشقا ھەممە
شەكىللىرى بار.

ماھۇت قارى دېگەنلىك بىز قۇمتۇرىدىكى مىڭ ئۆيلەرنى تەكشۈر-
گەندە بۇ كۆرۈنۈش شەكلىدىكى ئۆينى قىزىقىپ كۆردۇق. راست، بۇ ئۆينىڭ
شەكلى خۇددى كونا سامولىيوتلارغا ئوخشايدىكەن. ئىچى رەسىم بىلەن
تولغان. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئون سەككىز ئالتۇن توغرىسىدىكى رىۋا-
يەت ئۇزۇندىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن. بىراق ئۇ رىۋايەت بۇ ئۆيگە قانداق
ئەتىپ قېلىپ قالغان، ئۇنى بىز بۇ سەپەرىمىزدە ئېنىقلىمىدۇق.
قۇمتۇرىدا ٢٤ مىڭ ئۆينى تەكشۈردۇق.

مېنىڭ پۈتۈن ئەسلى-يادىكارلىق كۆمۈلگەن مىڭ ئۆي، ئوتتۇز بۇددا ئىبادەت-
خانىسى. ئۇ قىزىل ماڭا قۇمتۇرىدىكى ئىشلەنگەن. قۇمتۇرا مىڭ
ئۆيلىرىنىڭ قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنى، يەرلىك شۇ بولغانلىقى، بۇ ئۆيلەر ھەر
خىل قىزىل مىڭ ئۆيلىرىنى ئۈچ ئوخشاش ياسالغان. لېكىن ئۇ ١-١١ ئەسىر-
لەرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چىقىپ يەنە لىنىڭ ئۈستى ئە-
مەس ئىدى. شۇ ئۆيلەر بىلەن كەلگەندە كېلىپ بىتىپ رېشىت قارى
شىمالىدىكى چاقچاقچى بىر كونا ئۆتۈشنى ئۈچۈرتۈپ قالدى.

— ئەسلى مۇخلىسو ئۆزە، قۇرۇق تۇقلۇق لېيو كۆلىكىمىز يىپنىڭ تىزلىنى بېسىپ-
لېت — دەپ كۆلدى، ئۇ مەن بىلەن كورۇشمە-كورۇشمە ياپ چاقچاق قىلىپ...

53.

ليوكولاي سايىپ زادى بۇ يەردە تۇرالمايتتى. سىلىنىڭ ئۇرۇشۇۋاتقىنى - ئوشۇققا كۆرسىتىش ئۇزۇۋالدى. شۇڭا بىز ئۇنىڭ قولىغا قولدا پۇل بەرگەن، دەپ، قونچاقلىق ئۇرۇق سايىپ، دەپ ئاتالغان قوشاپ قويۇۋەتتى. ئەمما ئۇ تۇغراق تېگىدە يار- سىغان ئىدى.

تۇغراق تېگىدە؟! بۇ ئىسىم مەن ئۈچۈن تونۇش بىر دېمەك - بۇرۇنقى ئۆتمۈش ئىدى. شۇڭا رېشىت قارى بىلەن چاي - پولۇ ئاماننى ساقلاپ قالغانلىقىنى كېيىنچە ئۇ جاينىڭ نەدىلىكىنى بىلگىنىم ۋە ئۇ يەردە ئەمەلىيەتتە بارلىقىنى سورىغىنىم!

- ئۇ يەردە، مېنىڭ ئويلىشىمچە بار. ئەمما ئۇ يەر چۆل بولغاچقا سايە- چىلەر ناھايىتى ئاز بارىدۇ - دېدى رېشىت قارى.

- ئۇ قايسى ناھىيىگە قارايدۇ؟

- توقسۇ ناھىيىسىگە قارايدۇ. قېنى ... مەنمۇ ھازىرقى بىلەن ئات ساتتىم. ئۇ چۆلنىڭ گۈزەل بارىسىدىن.

بۇ 23 - سېنتەبىر كۈنى ئىدى. بۇ كۈنى قۇمتۇرۇش بېزا باشلىقى بەگ ئالغان كىمنىڭ ئۆيىدە يېتىپ (مەن ئۇ ئادەمنىڭ ئۆيىدە جىق بولغان) ئەتىسى توقسۇغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە بىر كۈن تۇرۇپ ئاندىن - مۇنچە تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن يەنە چىشىۋالغان قاراپ بىر باياۋان ئىچىگە كىرىپ كەتتۇق. مۇشۇ كۈنى بىز باشلاپ ماڭغان ئادەم روزى ماخىن، قوشۇمچە قوللۇق سايىپ، دەپ ئىسىم قويۇ- ۋالدى. مەن ئۇنى 1919 - يىلى ئۈرۈمچىدە ساياھەت قىلغىنىمدا يالپۇز ئارخې- ئولوگ زو - ريجاۋنىڭ ئوخشىتىپ، ئۇ - ريجاۋ سايىپ دەيتتىم. مۇشۇ ھەل ھەم بىللىم بىلەن توقسۇدىن چىققان كۈن ئىككى ئات قىچىغا مىنىپ، 26 - سېنتەبىر كۈنى نەچچە تۇغراق تېگىگە كېلىپ چۈشتۇق.

تۇغراق تېگىنى ھەقىقەتەن بىر چۆل جەزىرىسى دېسەك بولىدۇ. تېگىدىكى ئۇچۇق تەرىپىنى بىر قۇرۇق ئاق [illegible] بولۇپ، چوقۇم بىرتالاي قورغان بار ئىكەن. بۇ قورغانلارنىڭ ئېگىسى بىلەن ئۈچ تەرەپ پەلەمپەي [illegible] ھەممە يوللىرى ئارقىلىق چىقىش ئىكەن. مېنىڭ ئويلىشىمچە ھازىر مۇشۇ [illegible] قەلئەنىڭ غەربىي جەنۇبىي تامى [illegible] ئويۇلغان ئىكەن.

[illegible]

رابىيەم قىز

تولا ساھەۋالىمەي . ئېيتىڭلار ئۈستىڭىزگە تىلسىم قەلەشنى دەمەمسىز ؟ بۇزلاق يەر
ئاستى يەرلىرى ئارقىلىق ئالاھىدە قىلىنغان قەلئەلەرنى بىز تېخى ئۇچراتمى-
دۇق . تەكشۈرۈش جەريانىدا بۇ قاتلام يەرغا يەنە بىر دەلىل قوشۇلدى . ئۇمۇ-
قېدىن قەدەمدىن ھەممە ستانلار ئالتەمشەھەر يولىنىڭ ئۈستى بولۇپ چىقتى .
توغراق ئېقىنىدىن ‒ سىنتە بۇ كۆلگە يېتىشكە يانغان ئەمەس .
سەل مانغاندىن كېيىن ئالدىمىزدا پەيدا بولغان بىر بوغداي بېلىنى قوغلاپ
يەتتۇق . بوغداينىڭ قورامى ئاياق ، يوقىرى كۆز ئۆرتۈرلۈك ، قىزىنىڭ ئۇلۇسە-
سىكە تېپىلغان بوسىجاق ، يولى پالاكەتلىق ئىدى . ئۇلۇغ بىر مۇكەممەللىك
يەنىكە قوغۇقۇر چىقىپ كېتىشلا ئالاتتى .
بولاردىن كۆرۈپ زوقلانغان ئابدۇلخالىق دومۇللاپ كەتكىمىز تەڭگ-
ھارغىنلىقىنى سەزمەي چۈشۈپ ھال سوراشتۇق . بوغداينىڭ ئىسمى سايىم
ئۇستام ، قىزىنىڭ رابىيەخان . بايىن توقسۇغا ئانارىنى كىلىمىتىپتۇ .
بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان ھەمراھىم :
‒ سىلى نەچچە يېشتا ئاتا ؟
‒ سەكسەن ئۈچتە ، قوغلۇمۇ ، ‒ دەپ يېنىدا جاۋاپ قىلدى
بوغداي ساقىلىنى سىلاپ .
‒ سەنچۇ ، يېنىڭىزچى ؟
‒ تېخى ئازاق ... ئون ئۈچتە ، ‒ دەپ كۈلدى رابىيەم بىر چىرايلىق
تەبەسسۇم بىلەن . ئۇيان قالدىم . بايىن بىلەن توقسۇننىڭ ئارىسى
ئاغچە زېمىننى ئارىلاپ 50-60 كىلومېتىر كېلەتتى . شۇنچە قالتىس يولنى
پىيادە بېسىپ ، ئانارىنى كەلتۈرۇن ، ھە ؟!
ئۇبوغداينى ئاۋارە قىلىپ سىلكىنىپ زوۋۇرگەن مۇشۇ يېنىدا قىز
بولساڭ ... دەپ ئويلىسام ئالدىمغا تۇرغۇم جاۋاپ ئاپتىم . ئۇ يېنىدا بوغداي-
نىڭ نەۋرىسىكەن . ھامان شوخ چېلىقلىرىنى ئاللا رەچچە كۈلەتتى .
ئۇ كونا ئالتە كامزول ، چوت ئاشىم ، بادام دوپپا كەيگەن ئىدى . تۇكۈلۈپ
تۇرغان يېنىدا چاچلىرى سىما يەتەلەك تۇرەتتى . سوز ئارا توختىماي قو-
ۋۇزىنى ئوينىچە چاشلىرىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ ، نازۇك قوللىرى بىلەن
لۇزنىڭ ئىنچىكە تىلىنى شۇ نىداق چاققان ئېلىپ چېكەتتىكى ، ئەترابچە-
زىمىلەرنىڭ جان بىرەتتى . ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ سورەتكە چۈشۈرۈۋالدىم .
شۇ بىر مەسۇم سىما ئاكۈنى بۇ كۈن گۆزىمدىن كەتمەيدۇ .

x x x

مۇشۇ تەكشۈرۈشتىن كېيىن مەن ئۇچرىغان ئويلىرىمدىن يەنە ئۈچ

قېتىم بولدۇم. ئۇنىڭ ئېچىكى دۇنياسىدىن 200 پارچىغا يېقىن خوتۇن ھەمدە
سىزمىلارنى سېلىپ ئەتىپ ئالدىم. ئەمەلىي تۈركىستاننىڭ بارلىق جەھەتتىن
قەدىمىي بولغانلىقىنى كۆرگەزمەكتە. قىزىل ئۆيلەرنى دۆلەت
ئىختىيارىدا ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەملەر قويۇلۇپ، بۇ
گۈزەل تارىخىي جاينى تېخىمۇ ياخشى ساقلاش ئۈچۈن
مەخسۇس بەش ئېغىز ئۆي سالدۇردۇم. بارلىق ئۈيلەر رەتلىنىپ
زىيارەتچىلەر ئۈچۈن ئېچىۋېتىلدى...

قەشقەر موجىزىلىرى .

كۇچار بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىسىدا مەشھۇر ئارخېئولوگ مۇنداق
ساياھەتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى سېزىپ، ئالىملارنىڭ بىر كىتابىدا يازغان
نەتىجىسىگە ئاساسەن، ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ. ئالىملارنىڭ قاراشىچە
مۇساپىسى چوڭ. ئاقسۇ شەھەرلىرى جايلاشقان. بۇ ئارىلىق تەخمىنەن
500 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلىمىي تەكشۈرۈش ئالەمىدە.
بۇ تارىخىي شەھەر تېپىشمىلىرى خاراكتېرلىك ئۆز ئالاھىدىلىكىگە
ئىگە. مەنزىلگە كېلىپ تارىخىي قەلئەلىرىنى زىيارەت قىلدىم. ئۇنىڭ
بىرىنچى قېتىملىق ساياھىتى بىلەن تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
ساقلانغان ئورۇنلىرى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ - ئۆز ئالاھىدىلىكى يا-
شايدۇ. لېكىن بۇ ئۆزگەرتىلمىگەن ھالدا ھەرىكەتلىنىپ. ئەمەلىي
بايانات قىلىنغان. باي ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى بويلاپ
بۇ تۈرلۈك بولۇپ ساقلانغان. بۇ تارىخنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە خاس
ئاتاقلىق شەھىرى تۈركىستان بويىچە ئاتالغان. مەشھۇر قىزىل
مىڭ ئۆيلىرى، مۇشۇ ساياھەتتە. قىزىل بولۇپ مەن ئىلگىرى
بولغانلىقلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. مۇنداق تارىخىي يادىكارلىقلار
ئۆز ئىچىگە ئالغان قىزىل مىڭ ئۆيلىرى، يەنە بىر بۇلاقلىرى جاي-
لاشقان. بىز تەكشۈرگەندە بۇ ئۆيلەردىن ساقلىنىپ قالغان مۇنچە
چىققان ئىدى. بۇ تارىخىي بولۇشى مۇمكىن.

ماھمۇت قەشقەرىنىڭ كىتابىنى بۇ شەھەرنىڭ ئۆزىدىن كۆ-
رگەن ئۈچۈن شۇ ساياھەت (كۆرگەزمىلىرى، سەيلى جايلىرى بولۇپ،
لېكىن ئۇلارنى مەن تولۇق ئالالمىدىم). ھەممىلىرى تېپىلغان (؟) دەپ
ئاتالغان[1]؟ مۇشۇنىڭ تېپىلىشى ئۈچۈن ئۆزلىرى ئالىم باشچىلىقىدا.

(1) جۇڭگو 3-توم، 191-بەت.

لايىق ئورۇن ئىگىلىگەن ھازىرقى چىمكەنت شەھىرىدە پ چۈشەنمىگەن(1)؟ بەلكى-
لۇك ئورۇن بەلگىلىرى كۆرۈلگەن. دېمەك، بۇ ئۇنىڭ ئورنى بەكمۇ قەدىمىي ساپالىق مۇ-
قەددەس جاي ئاتالمىش ئىسپىجاب نامىدا مەشھۇر بولۇپ كەلگەن، يازمىلارغا قارىغاندا
بىلەن بىرگە ئاتالغان مۇنارى بار شەھەر(2). بىز كۆرۈنۈپ تۇرغاندەك شىمالىي شەرقىي
تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ ئۆتكەن سايرامنىڭ - سايرام كۆلى،
ئاقسۇغا قارىلىق مۇشۇ سايرام دەپ ھازىرقى قازاقىستاندىكى سايرام
شەھەرلىرى ھەققىدە ئېيتقان ئىدۇق. بىزنىڭ پىكرىمىزچە ھەم م.
قەشقەرى تىلغا ئالغان سايرام ناھىيە ئاتالغان شەھەرمۇ چىمكەنت ئەمەس.
تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا چىمكەنت قېشىدىكى سايرام 1728-يىلى
پەيدا بولغان(3). مۇسا سايرامىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا ئۇنىڭ بوۋىلىرى
قەدىمىي سايرامدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەرنى ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ھەم شۇنداقلا
ئۆز ئەجدادلىرى نامى بىلەن ئاتاپ كەتكەن(4). تارىخىي فاكتلار ئۇنداق بولسا م. قەشقە-
رى تىلغا ئالغان قەدىمىي سايرامنىڭ ئورنى قايەردە؟ دېگەن سوئالنىڭ ئوتتۇرى-
غا - ئۆزىنى تەبىئىي رەۋىشتە قويىدۇ. مەن بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن بۇ-
رۇن جاۋاب بېرىپ ئۆلچىگەندەك بولسام. مېنىڭچە قەدىمىي سايرامنىڭ ئورنى ھازىرقى كۆچارغا تەۋە كىرىشتىن ئاۋۋال «ئاق ئۆي»
كونا شەھەرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئىزى ئون
مۇزەيدىكى ئىلمىي مەتېرىيالى ئاساسىدۇر. ئۇنىڭدىن X - XI ئەسىرگە ئائىت ئا-
سار ئەتىقىلەر چىققان. م. قەشقەرىنىڭ قەدىمىي سايرامنى مەدەنىيەت-
لىك بەك (ئاق شەھەر) دەپ تىلغا ئېلىشىنى بىز تۆۋەندىكىدەك يازغان
ئىدۇق. مەن ئەرەپ قىلىنغان «ئاق ئۆي» نىڭ ئەينى ئىسمى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك تەكشۈرۈشلەرگە كۆرە ئۇنى يوق. چۈنكى قەشقەرلىق مەش-
ھۇرلىق كونا ئورنى ئۆزگەرتكەنمۇ ھازىر، «خان ئۆيى» دەپ ئاتىلىدۇ.
دېمەك، بۇ ئىككى سۆز بىر تۇققان. مەن كىرىشتىكى سېم-سېم دەپ
ئويلايمەن. قەدىمىي يۇلتۇز ياپراق قىلىنغان بېقىنلىقنى ياشتا زىيارەت قىلغان
ئىدىم. «ئاق ئۆي» شەھەرى مۇشۇ يۇلتۇز يولى ئۈستىدە جايلاشقان،
ئىلىدىكى سايرام كۆلى بويىدىكى قارىلىق «ئاق ئۆي» شەھىرىگە ئوت-تو-
شىدۇ. مانا بۇ يەكەنلەر بىزدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا سەۋەب، قەدىمىي

1) «دىۋان»، III- توم، 191- بەت.
2) شۇ توم شۇ بەت.
3) ئا. جەلىلوۋ - «مۇسا سايرامى». تاشكەنت، 1968، 6- بەت
4) «تارىخى ئەمىنىيە»، قازان، 1905، بەت.

سايرام خانلىرى موشۇ سايرام كۆلىنى ياپىشقان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆلنىڭ ئىسمى ھەم ئەنە شۇ تۈزىدە، سايرام كۆلى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ھازىرقى، ئاق تۇغ بىلەن سايرام ئارىلىقىدىكى يېزا كەتمەن دېگەن ئاتىلىشىدۇ. موللا موسا سايرامىنىڭ بوۋىلىرى قاچاندۇر ئاقسۇ شەھىرىدىن بولغانلىقى ئۇ يەردىن ھازىرقى جايغا كېلىپ، ئۇنى سايرام دەپ ئاتاپ كەلگەن. يەنە قاچاندۇر بۇ يۇرتتىن روسىيەگە چىققان ھازىرقى قازاقىستاندىكى سايرامنى يېڭى يۇرتقا ئاپىرىپ ئورۇنلاشقان. بۇ تارىخ موشۇ نامنىڭ يېيىلىشىغا باشقىچە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

بىز سايرام سايا... ئاقسۇدىكى ئاسار-ئەتىقىلەر ئۈستىدە ھەم ئۈچ كۈن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئاقسۇ- كونا ئاقسۇدىن ... يا ... كونا شەھەر ... بىلەن ... ئۇ، كونا شەھەر، يېڭى شەھەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئەمما كونا شەھەر كونا ... بىلەن ... ئەمەس. ئەمەس ... بىلەن ... ھازىرقى شەھەرنىڭ ... قارا تال ... بولۇپ، ئۇ ھازىر تامامەن ... بولۇپ كەتكەن.

1958 - يىلىنىڭ 20 - ئۆكتەبىر كۈنى بىز ئاقسۇدىن چىقىپ، ئەتىسى چۈشتە مەزگىلدە مەشھۇر ئالتۇن ئارتۇش ئاتۇشقا كەلدۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ بىر ساپەتتە ماڭغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، شەھەر مەركىزى ئورۇنداكى ... ئورۇنلاشتۇق.

بۇ ... مەشھۇر خانلىق مەركىزى، ھازىرقى يېڭى ... نىڭ ئورنى ئىدى. بۇنىڭ ... بۇلاق ... كونا شەھەر ... ئۇنىڭ بىر ... كونا ... بىلەن ... سوۋېت ... 160 كە ... سوۋېت ... تۇيۇق.

قەشقەرگە ئاقسۇغا ... ئاشۇ يېڭى شەھەر ... بولۇپ ... كونا شەھەر ... قەشقەرنىڭ ... بۇ سوۋېت ... خان ... ھازىر ... نىڭ ... كەلگەن. بىز ... 1950 - يىللىرىغىچە ... كەلگەن: «... دا ...»، «... دا ...»، «قۇم دا ... »، «ھەزرەت دا ...»، «... سېپىل تاملىرى يوق ئىدى. شۇڭا ... بولسىمۇ ... تۇپا ... ئۇنىڭ

كونا ئۇيغۇرلار نامىدىن كۆزگە چېلىقىدۇ . بۇ سېپىلنى مانجۇرلار خىتاي ئەمەل-
دارلىرى 1881 - يىلى زوھۇرىتتىن ئاپاق خوجا ھېكىمبەگ زامانىدا بەش زۇلۇم-
لار بىلەن خەلققە سالدۇرغان ئىدى .

«كونا شەھەر» — «ئىچكىرى شەھەر» ، «ئاشاقى شەھەر» دەپ
ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . «ئىچكىرى شەھەر» نىڭ نوپۇسى يۈزلىگەن ئاز كۆ-
چىلار ئەركىن ئاپقان بىر توققۇز ماھەللىلەر بولۇپ ، «ئاشاقى شەھەر»
«ھېيتكار» ئالدى . «توغرا» ئالدى . لارغا ئوخشاش ئىككى چوڭ مەيدانى بىر-
بىرىگە باغلاپ ، تۇرۇپ ئەتراپقا قاراپ قاناتلىرىنى كەڭ ئەللىكنى
قارشىلىق زامانىۋى كوچىلارنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ مەھەللىلەردە «قاراخان
يەنچىمە» ، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» ، «يۈسۈپ قەمەرخان» ، «جالالىدىن بەگ-
دادى» ، «نىسكە ئەنزۇرۇالغ» ، «قارىسالغىنىغان» ، «نۇر ئەلنۇر خىنىم» ،
«ئاپپاق غوجا» قاتارلىق ئونلىغان مەشھۇر مازار ، مېچىتلەر ۋە يېشىلچە
ساپلانغان قەدىمكى مەكتەپ ھەم كلۇبلار بار .

بۇ ئىنالار «ئىچكىرى شەھەر» دىكى ، ئاز نامېچىتنىڭ تارىخى
ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ ئىدى . چۈنكى ئۇ مېچىت ئەخمەدنىڭ XII ئە-
سىردە قاراخانىلار دەۋرىدىكى تاھىرقى قاخانلار ياسالغان بولۇپ ، XIII
ئەسىرنىڭ بېشىدا (بارتولدنىڭ كورسىتىشىچە 1209 يىلى[1]) تا-
تارىلىق يارىسى نىشانى شەيىخ سەمەئانى قەشقەرگە كەلگەندە ئۇ مۇشۇ
ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئوقۇغانلىقىنى ئاسانلىقىنى ئوقۇغان ئىدى .

مۇئەللىمەن ھەممە شوخى دىلبەرى ئاموختە ،
جاپا ئۇ نازۇ ئىتابۇ سۇستە مىگەرى ئاموختە .
مەن ئادەمى بە چۈنىن شەكىل خوبى قەدۇ رەفتىنى ،
نەدىدەام مەگەر ئىن شىۋە ئەز پەرى ئاموختە .

مەزمۇنى :

مەن شوخ دىلبەرگە ئاشىق بىر ئەزىزنى كۆردۈملىكى ، ھېچ
يەردە ھۆسنى خىسلەتلىك ئەزىزنى كۆرمىگەن ئىدىم . ئۇنىڭ چىرايىدا
مېھرى ۋاپا ، قەلبىدە ياخشىلىق تولۇق ئىشەنچ تۇرىدۇ . ئۇ بەھرى-
گى ، ئۇ بۇ خىسلەتنى ئۇستازىدىن ئالغان .

شائىرنىڭ بۇ قىتئەسى ئۇنىڭ بۈيۈك قەسىدىسى ، گۈلۈستانىغا -
كىرگەن . ئۇ ئەسەر 1911 - يىلى قەشقەرلىق ئابدۇلقادىر داموللام تەرىپىدىن
ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ تاشكەنتتە باسمىلاردا نەشر قىلىنغان .

(1) ۋ. ۋ. بارتولد . ... 1963 ... .

بىز بۇ قۇتلۇق بىنانى كۆرگىنىمىزدە ئۇنىڭ ئالدىدىكى بىر ھېيتگاھ يەرگە ئورۇنلاشتۇ-
رۇلۇپ، ئاشقى كۆرۈنۈشلىرى بەكمۇ كونىراپ كەتكەن ئىچىدىكى چىراغ-
تۇر دېكلەرگە ئويۇلغان نەپىس مىللىي نەقىشلىرى شۇ بويىچە تۇرىۋاتىدۇ. ئىمار-
ەتنىڭ ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق ھېجرەنلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق نەقىشلەنگەن.
ئۇنىڭ تۆردىكى 1600 دىن ئاشىدۇ. بۇنى كۆرۈپ ھەيران قالغان خىتاي
تارىخچىلىرى: «بۇ ھەقىقەتەن ھەيرانلىق ... ئىكەن» دەپ بىرنىچچە-
دىن باھالىغان ئىدى.

ھازىرقى ئىچىدىكى مەيلى تارىخىي ئىمارەت بولسۇن مەيلى بىناكارلىق جەھ-
ەتتىن بولسۇن بىزنى ئۆزىگە جەلىپ قىلغىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن
جالالىدىن بەغدادىنىڭ مەقبىرىلىرى بولىدۇ. بۇلارنىڭ مەقبىرە 11 - 12 ئە-
سىرلەردە بىنا قىلىنغىنىغا قارىماي تولىمۇ ياخشى ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇنىڭ سە-
ۋەبى ئۇ ئەسىرى بىنالارنى قول چېۋەر قەشقەر ئۇستىلىرى ۋاقتى - ۋاقتىدا ئىس-
لاھ قىلىپ، ئەسلى شەكلى بىلەن گۈزەل نەقىشلىرىنى يوقاتماي ساقلاپ
كەلگەن. مەن شۇنداق نەققاشچىلارنىڭ بىرى [illegible] بىلەن قەشقە-
رىدە كۆرۈشكىنىمىزدە ئۇ كىشى 63 ياشتا ئىدى. يەنە [illegible]
[illegible] ئۇستىنىڭ قولىدا شاگىرت بولۇپ، [illegible] ئۆگەنگەن.
يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرىنىڭ 1900 يىللىرى [illegible]
يەرلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا قاتناشقان. بىز [illegible] كەلگىنىمىزدە ئۇ بۇ
[illegible] بويىچە [illegible]
[illegible] بىناكارلىق [illegible] قىلىۋاتقان ئىكەن. ئۇ بىنا
1957 - يىلى تاماملانغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبىرىسىنىڭ يۈسۈپ قەبرىخانىغا ئالاق-
تالىق [illegible] بىز بۇ [illegible] ھەل
قىلىنمىغان ئىدى(1). [illegible] قەبرىنى مازار [illegible] ساقلاپ كېلىۋاتقان
[illegible] قاراخانىيلار دەۋرى
[illegible]
[illegible] ئىكەن. [illegible] 50 - 60 يىل ئىلگىرى
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(1) [illegible] 29.1993 [illegible]

قادىر ئۇستا ھۆشۈر ئاكام نەققاش .

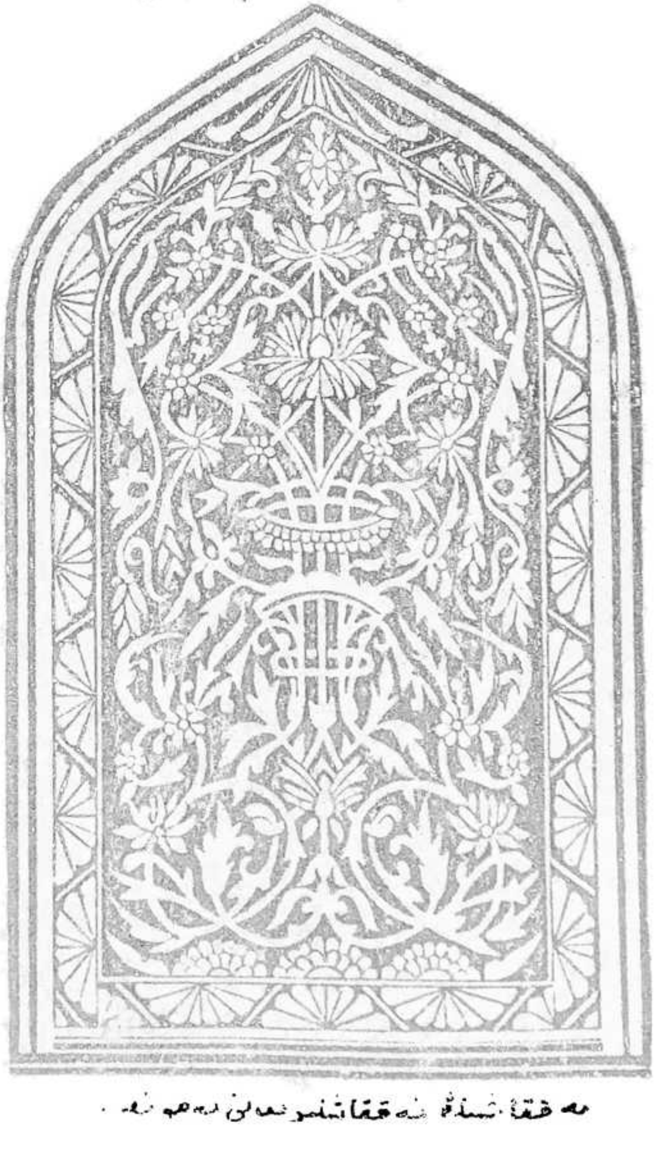

مەقەققا نىشلىغان نەققاشلىرىنىڭ ئەسەرى .

مۇزى بولتۇرۇلغان ئۆزمەن دەرياسى كونا شەھەر خارابىسىنىڭ شەرقى
جەنۇبىغا قاراپ شەھەرنى ياقىلاپ ئاقىدۇ. ئۆزەنلىك، ئۆزمەن دەپ ئاتىلىشى
ھەققىدە، يۈسۈپ قەدىرخان غازى پادىشاھىم، تەزكىرىسىدە مۇنداق بىر
مەلۇمات بار. مەشھۇر ئوتتۇرا ئازىيا ئىسلام تەقەسسۇسى ئابۇ ناسىر سا-
مانى بۇخارادىن قەشقەرگە كېلىپ ياش سۇتۇق بۇغراخاننى مۇسۇلمان
قىلغاندا ئۆزەنلىك جوقتىرىش، توختى رىبىشت ئىسلام ئەلكى قومانداسى ئىسپان
كوتۇرۇپ، ئەسكى سارىدكى قەلئەگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئارىدا بىرنەچچە ئۇ-
رۇشلار بولسىمۇ مۇسۇلمان ئەرەپ گۈزەلنى ئالالمايدۇ. شۇچاغدا مۇ-
سۇلمان قوشۇنى ئىچىدىكى ئۆزمەن دېگەن بىر جەڭچى قەشقەر دەرياسىنى
بۇزۇپ كېلىپ سۇ ئېلىپ كۆچى بىلەن قەلئەنى ئالىدۇ. مۇشۇ خىزمىتى ئۈچۈن
ئۆزەنلىك نامى ھەدىگە ياقاپ قېلىشى مەخسۇس سۇتۇق بۇغراخان قەشقەر
دەرياسىغا ھېلىقى جەڭچىنىڭ نامىنى بېرىدۇ. بۇ دەريا ھازىر مۇشۇ نامى
ئۆز ئورنىدا قالماقتا.

بۇزنىڭ قەشقەرنى ئەتراپىدىكى توققۇزكۆز ئاپلىرى ئىدى.
قەشقەرنىڭ كۆزى باشتا بولسا تۆت بولغان. يەل ماقۇلكۆز كۆزلىرىنى ھېلىقىدا
ئالمىغاندا تۇلۇمۇمىل بولاتتى. قەدىمى جەڭغا پىچە ئاتلىرى بىلەن قا-
مۇسىلىرىنىڭ ئۆزى، ھاۋاسى بىلەن خەلقى تۈرلۈك، بەخىتىم ئىشلىمىغا كىرىدۇ.
دېگەنلىرى مۇشۇ كىشىلەر تىنىم بولسا كېرەك. كۆزكۆزلىرى قەشقەردە كۆچار دېمەك
ئوخشاش مەشۇرۇپ بەرەۋەت قۇتۇپ - توكۆزلەر كۆپ توپۇپ كېتتى. ئۈچ كۆز
بۇ يەسلىنى قەشقەرلىقلەر ئوز جوڭ تەشەببۇسلىرى بويىچە: «زىلىلە مايال شەقان»
(يۈز كۆپ يەيگەن)، «زىلىلە قاتقان» (قىز - زىلىلەر ئاقۇلانغان) مىزگىل
دەپ قارىشىدۇ. جۇغلىسىنى قەشقەر مەدەنىيەت زۇرۇرى بىزنىڭ شەھەر
بويىچە زىيارەتلىرىمىز ئاياقلاشقاندىن كېيىن بىر، كۆكۆللىۋلەر كېيىچە، ئوتتۇز-
رۇپ بەزمە مەشرەپ ئارىلاش ئولتۇرۇش قىلىپ بەرگەن ئىدى. قەشقەر
، ئىشتىياق بىلەن كۈلۈپ بىلەن ئالى ھەرخىل ياخشى كېيىنگەن كەر-ئايال ئاڭلىغانلار
ئىدى. بىرىنچى بولۇپ مۇقام ئارىدىن ساز بولدى. ئاندىن خەلق نەغمە-ناخشى-
ئۇسسۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە ناخشا ئەركىنلىرىنى ئىپادىلەپ تولۇق جانلىق كۆرسى-
تىپ قىلىندى. بۇ مەشۇپلار ئەركىن ئۆلكىمىزنىڭ ئەر-ئاياللىرى-
پاش ئۇسسۇلچىلار بار ئىدى. قەشقەر نامى بويىچە مۇنداق ئۇسسۇل
مەشۇپلىرىنىڭ ھەممىسىدىن باشلاپ بولۇپ 40 - 30 ماقامغا ئەمەس بولۇپ.

١) ئابدۇللىتىپ بىنى نابىتۇللا - ئۇلاتاپىچە ئۇزۇل لۇغەتى، « XIV ئەسىر) قولىيازما
الف - بەت. ئوتتۇرىسى ئەدەبىيات دەكارلىقلار مۇزېيى نۇسخىسى 18168.

لەرنى ئىشلەيمەن. بۇ مەلۇماتلارنى ئاڭلاپ مېنىڭ يادىمغا شۇئىشلارنى بىر
زامان بۇرۇن پۈتۈن شەرقىي تۈركىستاننى بېسىپ ئالغان خەلق سەنئەتكار-
لىرىنىڭ مەلۇماتى چۈشتى. ئۇلار ئۇزۇن بىر مەزگىلنى ئوتتۇق كىشى ئىدى. بۇ
رەقەملەرنى ئاستا ئارخىپچىلارغا ئېلىپ بېرىپ بەردىم، شۇنىڭدىن سەنئەتكەندە ئا-
رخېئولوگىيەنىڭ پروفېسسورى ۋاڭ - زىيۇڭ بۇ ساھاغا مەسئۇل ئالىملار
جەۋلان قىلغان شەرقشۇناسلىق ئارقىلىق ئۇيغۇر سەنئەتچىلىرىگە قايىل
بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم تەكىتلىگەن ئىدى.

ئۆزسولچى تونسا

كونسېرتتىن كېيىن ئانىسا بولدى. بۇ قەدىمقى تارىخىي ئوچۇن تامامەن
يېڭىلىق ئىدى. لېكىن شۇنىڭغا قارىماي ئەرسا قاللىق ئوستازلىرىدىن باش-
لىرىغا سازغىچ سېلىنغان مەستۇرلەر بولدى- بىرى قوچا غازى پىر-
بېرىلگەنلىكى. بۇنى كۆرۈپ ئەن 1920- يىللاردىن بۇيان پەيدا- پەي
يازغۇچى مەزمۇنىنى سىگىپ كېلىنگەن بوغچىسى ئۇيغۇر شەھەر، رىلاق كۆڭلۈ-
مى ئىستىقبالىنى ئولتۇرۇپ ئىسلىتىمەن ئىدىم.

ئانسىنىڭ كېيىن ئىتتىپاق مىللىي ئاشخانىسىغا ئايلانىدۇ. ئۇنىڭدىن
خەلقىنىڭ جۇڭغاق مەشھۇر ئۇيغۇر تائاملىرى بىلەن كەلگۈسىدە ئۇ ئاپىقان
بولۇپ ئاشخانىسى بولۇپمۇ ئۆگرە، قورما شورپا، سوزما ئاش (لەغمەن)، ئاش
مانتا، رەڭگىمۇ لە ئەملەك ئېيتىلەتتى. ئوموھەن قەشقەردە پوررۇن-بو-
رۇننىڭ تونۇشلۇق ئاشلىرى مۇكەممەل بولمىغان. مەسىلەن، گۆررىچ
تائاملىرىنى پولو بىلەن شورپىلار، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان بويىچە
ئوخشاش قانات يايمىغان. ساپا ئاشقا قارىتا گۆررىچ غىزالىرى
پەقەت قەشقەرگە خاس ئاشلار بولمىغان. پەقەت ئىگەنمۇز، گۆررىچ
بىلەن سەۋزىسى پولوغا ئوخشاش قورۇلىدىغان بولىدۇ. ئەمما
ئۆمۈمچە گۆش سېلىنمايدۇ. گۆش ئورنىغا مەخسۇس قىيما سەي قو-
رۇلۇپ ئۇ ئاشلىق توپىگە سېلىنىدۇ. ساپا ئاش يۇقىرىدىكى يېمەكلىك
بولىدۇ. ئۇنىڭ گۆررىچى بىلەن سەۋزىسى ئەۋزەل ئەبجەش قورۇق
قايناق سۇدا قاينىتىلىدۇ. ئۇ قىيمىغا كەلگەندە سۇزۇق يېلىپ دوملىنىدۇ،
دوم پىشىشكە ئاز-كۆپلىگىگە قاراپ بىر ئىككى چوموچ راسا ئاغمىنغان
قوي يېغى ئۈستىدىن تەكشى قۇيۇلىدۇ. ياغ قۇيۇلغان بىلەن گۆررىچ قوز
سەۋزىلەرگە شۇنچىلىك جان كىرىدۇكى، خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا ئو-
تتوپ كېتىدۇ.

چوپ ئاشلىرىمۇ مۇشۇنداق. قەشقەر ئاشلىق ئۆگۈرىسىدە خوشتىن يۇ-
تقىلۇۋە ئەملەك سۇيۇق ئاشلار ئاز بولىدۇ. چوپ، پىشۇر چوپ، ئۆگرە
چوپ، قورما چوپ تۈركمەنكىرىدىغان ئاشلاردۇر. كۆپىنچە قەشقەرگە
تەن. بۇ ئاشلارنى ئۆسمىغا قاراپ ئىستىمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن، قوغۇن
شاپاق ۋاقىتلىرى ئەللىكى ئاشخانىلاردا پولو بىلەن شورپىلار، جۇڭغاق تېپىلىدۇ.
چوڭلار ئېيتقانلىرىچە قوغۇن ئافتىزىلى كۆپ يېگەن كىشىلەر سوغۇق ئېيپ كېتىدۇ.
بولۇنۇپ ئەتكەندە يەنە. قوغۇن بىلەن غوۋچاق [illegible] ئۈچمىسى كېلگەنلىكى
قازانلىرىنى كۆچ يېتىم [illegible] قازان.

كۆز كۈنلىرى قەشقەرنىڭ بازارلىرىمۇ قايناپ جوشقۇن ئۆتىدۇ.
قەشقەر كونا شەھەرى بويىچە ھەپتىدە جۈمە، سەيشەنبە كۈنلىرى بو-
لۇپ ئىككى بازار بولىدۇ. جۈمە بازىرى مىللىي تىلى، قازنا بازىرى
دەپ ئاتىلىپ، سەيشەنبە بازىرىغا قارىغاندا چوڭراق بولىدۇ. ئۇ كۈنى
ئادەملەر بويىچە چوڭ-كىچىك، ئەر-ئايال مەھەللەپ كىشىلەر [illegible] كىرىپ،
ئەتىگەندىن تاكى كەچكىچە ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىلار سودا-سېتىق ئىشلىرى قىلىشىدۇ.
بۇ جايلاردا [illegible] مىللىي تائاملار بويىچە، حال بازىرى ئاتالغان

بازىرى، خام بازىرى (ماتا بازىرى)، شاتۇ بازىرى (گۈل بېسىلغان ماتالار)
گەزلىمە بازىرى، لىڭمىماتالار بازىرى (ئۇششاق ماللار بازىرى)، كونىچى-
لار بازىرى (ساپال بۇيۇملار بازىرى)، دوپپا بازىرى، تۇماق بازىرى،
تۆمۈرچىلەر بازىرى، تاقىچىلار بازىرى دېگەندەك ئوخشاش تۈرلىنىپ مەخ-
سۇس بازارچا قىلىپ رەغبەت بولىدۇ. قەشقەر ناھىيەلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1952-
يىللىق مەلۇماتىغا قارىغاندا قەشقەر بويىچە ئون يەتتە يۈزدىن ئوشۇقراق
كەسىپ ۋە ھۈنەر تۈرلىرى بىلەن مەشغۇللىنىپ كېلىۋاتقان سەككىز مىڭدىن
ئوشۇق كاسىپلار بولغان. مانا مۇشۇ كاسىپلار تۈزۈلمىسىنىڭ ھەر مەھەللىلىك
مەخسۇس تۈزۈلمىسى ئۆز بازارلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنى سېتىپ پۇل قىلغاندىن
كېيىن شۇ يېڭىدەك بازارچاقتىن ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشىدۇ.
بۇ مەنزىرە تۆۋەنچىلىك باياشات كۆڭۈللۈك بولسىمۇ، بازارغا كە-
لگەنلەرنىڭ ھەر قانداق ئېھتىياجى ئۆزىدە ھەل بولىدۇ. قەشقەرنىڭ بۇ مەمۇ-
رى خۇسۇسىيىتى تارىخى تەرەققىياتنى ئېچىپ بەرگەن مۇھەممەد ئىمىن ھاجىم
بىزگە مۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

- بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى ۋاقتىدا بازارلىق جەھەتتە ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىلەر
ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبىدىن ئون نەچچە يىل (ئانگلىيە)، روسىيە ۋە خىتايدىن
كېلىدىغان ماللار ئۈزۈل-كېسىل توختاپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن سودىگەرلەر
ناھايىتى قاتتىق ئەنسىرەشكە چۈشۈپ، يالىڭاچ قالىدىغان بولدۇق "
دەپ قورقۇشتى. لېكىن ھەقىقەتەن ئۇنداق بولمايدۇ. قەشقەر
خەلقىنىڭ ياركەنلەرنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان ماللار ئۆزىنى-ئۆزى تە-
مىنلەشتىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ خىلى كۆپىيىپ، سۆيۈپ ئېلىپ ياخشىلىنىپ
كېتىدۇ. ھەتتا يول ئېچىلغاندا كېيىنكى 20 نەچچە يىلغىچە ئۇزە (كېپ) خام چىقىرىلغان...

مۇھەممەد ئىمىن ھاجىمنىڭ ئېيتقانلىرى دېگەنلىرى توغرا ئىدى. بۇ
تاكتىكا تارىخچى قوللانغان ھۆكۈمەت قەيتۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە يازغان ئىدى.
بۇنىڭ بىلەن - بىر سەۋەبى شۇ ئىدىكى، قەشقەر خوتەن ياركەنت
ئاقسۇ ۋە كۇچارلاردا بەيگا چىلىق (توقۇمىچىلىق) دۇكانلىرى تەرەققىي قىلغان
ئالاھىدە ئالىي ھۈنەرۋەنلەر. ھۆسۈل ئۈچۈن بۇنىڭغا ھەر ئۆز ئائىلىنى
ئالسام، بىز يەنە ئۇلۇغ ئىدۇق. ئاساسى كەسىپ باغۋەنچىلىك
بولسىمۇ مەھەللىدە توقۇغان چولپان ئاكامنى باشقا يەنە شۇ ئاتام
قوشۇمچە بەيگا چىلىق قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن ھاسىل بولغان مەھسۇلاتلارنى
ئۆزىمىز ئۆزىمىز ئىشلىتىپ ئاشقىنىنى بازارغا چىقىراتتۇق.

قەشقەرنىڭ ئەسىرلەر بويى تەنە نۇر بويىچە ساقلىنىپ كەلگەن بۇ

ئاجايىپ ئەلنىڭ نەزىرىي كۆرۈنۈشلىرىنى كۆرۈپ قايىل بولغان خىتاي تارىخچى-
لىرى مەدەنىي بازارلىق تارىخىنى سورىدى . مەھمۇد تۈركىي تىلنى بىلمەيتتى ،
قەشقەرلىك تارىخچى سوپى ئىبرايىم تۇغلۇق ياخشى بىلمەيدىغان
رەھىم ھاجى ھاپىز بىلەن بەلگىلىك تارىخچى ئىمىر ھۆسەيىن قازىلىنى
سورىغىنىمىزدا ئۇلار تۆۋەندىكىلەرنى دەپ بەردى .

— بىز تۈركىي خەلقلەر ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ياپەسنىڭ
ئاۋلادىن . موشۇ نەسلىنىڭ بۈگۈنكى تۇرك ، يەنە بىرى ئىلغار ، يۈرگۈن
بازارغان ئىسىملىك خان بولغانىكەن . تۆت بىر كۈنى ئوغۇللىرىنى بىر-
يەرگە يىغىپ : «ئاپقان تەگمىگەنلەرنى يەرگە توكۈڭلەر» دەپ
توككۈزۈپتۇ . «ئالدىنقى ، ئەنە شۇ ئىشلارنى بىلگەنلەر رەڭگىنى
تۈتۈپ سىڭىپ تۇرغان نەرسىلەرنى تۆكۈپ بىر قالغان ئاش قاپتۇ . بۇنى
كۆرگەن خان خۇشال بولۇپ : «مەن بۇ ياخشى ئىرىم بولدى . ئوتتۇز ئوغۇلنىڭ
بېشىپ قېلىشى ئۇيغۇرلۇقنىڭ ئالامىتى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىر قېتىم ئوغۇللىرىنى
قىلىپ ئۇيۇشايلى» دەپ ئۇنى قىلىپ ئۇيغۇر قويۇپتۇ . خان ئۇلارنىڭ كېيىن ئۇيغۇرلىق
نامى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھەربىرىگە يا-
رىشا ئەجدادلىرى بىر بازارلىق بار كېچىپ كەتكەن دەۋرى شۇنىڭدىن
قالغانىكەن .

موشۇ رىۋايەت داۋامىدا بىزگە رەھىم ھاجى ھاپىز ئەپەندى تۈركىستان
بويىچە ياركەنت شەھىرىنى تۇغان تۈركىيلىك (VII ئەسىر) ، قارغىلىقنى ئاب-
دۇرېشىتخانلىق (XVI ئەسىر) ، يوسكامنى ئابدۇللا تىيخانلىق (XVI ئەسىر)
بازارغا قىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى . ئەلۋەتتە ، ئۇلار زەنلىك بوددىكەنلىرىنى
تارىخىي ئەھمىيىتى تامامەن دۆلەتلىك ھېسابلانغان بولمايتتى . بىراق ھەربىر
ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئەنئەنە تولۇق دىنى بىلەن تونۇشتۇرۇپ بازارلىقىنى
كېيىن ھەققەت . شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار زەنلىك تۈزلىرىنىڭ كۆپچىلىكى
تۈركىي خەلقلەر نەسەب قىلىپ يا پەسكە باغلاپ ئىنچىكە تارىخىغا
زىكىر قىلىنمىدۇ ؟ ئەمما تۈركىي خەلقلەرنىڭ بازارخان ، بازارخۇن ،
بازارباي دېگەن ئىسىملىرىنىڭ بولۇشى قارىماي ، تارىختا بازارخان ئىسىملىك
بەلگىلىك بىر خانلىق ئۆتكەنى مەلۇم ئەمەس . شۇنداق بولسىمۇ بىز بۇ
خۇسۇستىكى ئۇيغۇرچە رىۋايەت مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھېسابلايمىز .

مانا بىز يۇقۇرىدا قەشقەرلىك شەھىرىنىڭ شۇنداق بازارلىرىنىڭ بىرىنى
ھېيتگاھ مەيدانىدا تۇرۇپ تاماشا قىلدۇق . ھېيتگاھ — تۆت قەشقەر بويىچە

() موللا مۇسا سايرامى ، «تارىخى ئەمنىيە» ، قازان ، 1903 - يىل ، 8 - بەت .

لىق مەسچىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى سەينا چوڭ تۈن تەنتەنىلەرنىڭ
ى بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ بىنا دەسلەپ XVII ئەسىردە ھەم يېڭىدىن
لە باي تۇغۇل ئايال تەرىپىدىن باسالغان ئىدى. XIX ئەسىردە بەدەۋ-
لەتلەرى ئۇنى بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مەسچىت
ۋە ھېيت نامازلىرىنى ئوقۇيدىغان باش مەسچىت بولۇپ 1980 - يىل-
نىشتۋارەن ئۇنىڭ ئالدىدىكى سەينا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئومۇمى ئۆلغىلەرى
رۇلۇپ تۈزلەنگەن مەيدانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

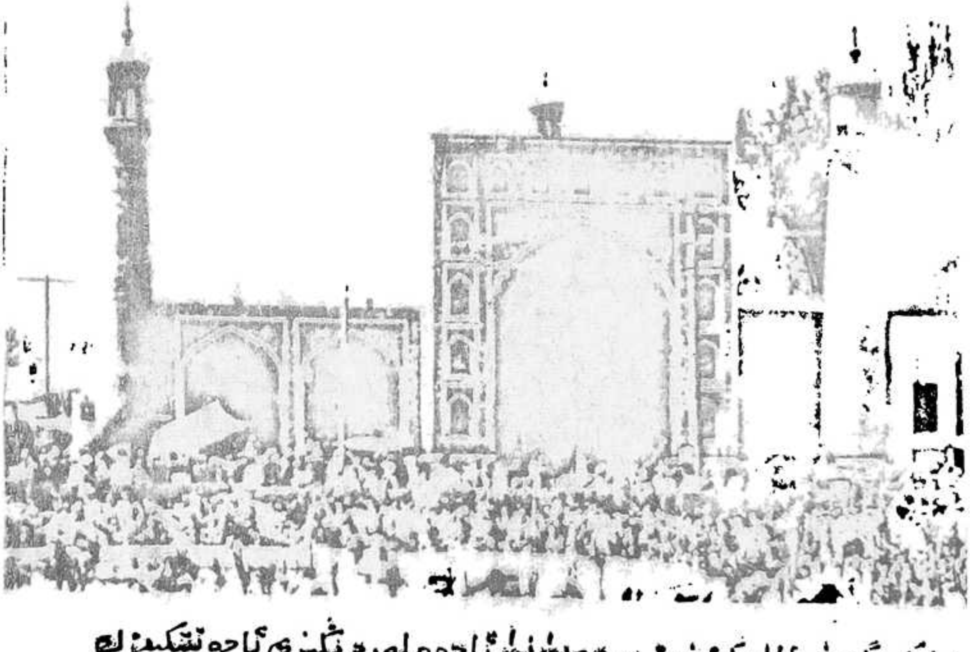

بىز كۆرگەن دائىرىلەر ئىچىدە بۇ سەينا ئادەملەر بىلەن ئادەتتىكىدەك
لىدى. كوچىلار ۋە ئاشخانىلار ئىچىدە ھېچ بولمىغاندا . ھەتتا ئى - ئۇلارنى
قالغان كىشىلەرنىڭ تىزىلىپ قالاتتى. بۇ كىشىلەر بىلەن ئۇنىڭ كۆللىسى
بوزلار بولۇپ، باشقا ھەممە كىشىلەر بۇلۇڭلارغا چېكىنىپ قالغان
مەسىلىنى كۆرۈنەتتى.
بۇنى كۆرۈپ بىز ئەتىگەنكى نامازنى بۇ يېرىم ئۇيۇشمىنىڭ مەلۇماتىنى بىلىن
ئىشۇپ چىقتۇق. 1982 - يىلى بۇ نامازغا بۇ يەردە يېرىم مىليونغا يېقىن
بولغان. ئۇنىڭ 97 پىرسەنتى ئۇيغۇرلار بولۇپ، قالغىنى ئۆزبېك
قازاق ۋە خىتايلار بولغان.

خىتايلار بۇ دىياردا بۇتخانىنى بۇزغان تامامەن يوق دېيەرلىك
مەسچىتنى، 1985 - يىلى نەچچە نەچچە شەھەر قىلىنغان، ئىشچانلىقتا
جۇڭغو پېيىچۇڭ ئىمپېرىيالى، ئاملىق كىتاپتا كورسىتىلىشىچە 1920 - يىللىرى
مىللىي كىشىلەر ياشىغان قەشقەر ۋە گۇما شەھىرىدە ھەممىسى بولۇپ 372 خىتاي
ئېلىنغان؟ دېمەك، ئۇ خىتايلار ئاساسەن ھەربىي ساقچىلار ۋە ئەمەل
لا بولۇپ، خەلق يوق ھېسابىدا بولغان.

قەشقەر بازارلىرىدا ھەر قېتىم ھەر جۈمە ھەيتگاھ يا كى بازارچا قىلىشتۇ
ممدولار مەددا خانلىق قىلىپ نەچچە ئون مىڭ كىشىگە قىسسە ياد
بەرگەن ئە شۇنىڭ قىلىشىدۇ. خەلق ئۇلارنى شۇ نېمىلىك ئىشقا سە
بىلەن قىلىشا يەنىكى، ساز چېلىپ قېشىدا ئولتۇرۇپ تاپقان پۇلىنى
قىسمىنى بېرىپ كېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇنداق مەددا
بولغان قاھارمانى كۆپ بولغان.

مەددالارنىڭ راۋاپ بىلەن قىسسەخانلىق قىلىشى.

بازارنىڭ ئىسمى شەھەر چېتىدىكى كەلتە باغ ئىچىدە جايلاشقان ئا
غوجا مازارلىق چېلىپ زىيارەت بولىدۇ. بۇ دالىقۇماز ئولتۇرۇش
XVIII ئەسىردە ئاپپاق غوجىنىڭ توغلى خان غوجا ئەۋلادىنىڭ ئىسلامغا
ئاملىرى تورت چاسا يېشىل سىرلىق پىشىق خىش بىلەن قورۇلۇپ،

ن كاشغەردىن ئەپچە ئىش زىننەتلەنگەن بويىنچا ھەم سولەتلىك ئىدى.
نچىش ئاپپاق غوجا خان غوجا ئىپپار خاندىن ئىپارەت يەتتە —
مەقبەرە بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسى كاشغەرنىڭ ئىدى. مەن بۇ
ئاتا — بوۋىسىدىن بېرى ساقلاپ كېلىنگەن شەيخ مۇئەۋۋەل-
ىپار خاننىڭ قەبرىسىنى ئېيتىپ بېرىشىنى سورىدىم.

— ئىپپار خاننىڭ ئەسلى ئىسمى مەمۇرىيەم خېنىم بولۇپ، خان غوجىنىڭ
سى ئىدى، — دەپ باشلىدى ئۇ سۆزىنى، — خان غوجا تولۇقبىر ۋەلەن-
ركىشى ئىدى. ئەمما ئۇ ئاغىسى بۇرھانىدىن غوجىنىڭ سۆزىگە كىرىپ
خىتايلارغا رەقىبە بولۇپ قالىدى. خىتاي ئەسكەرلىرى قەشقەرگە كېلىپ
ىز ئادەملەرنىڭ بېشىدىن مۇنارلار ياساتقىنى كۆرگەندە ئۇ
ئاي ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قارشى غازاتقا چىقىدۇ. بۇ غازاتتا ئۇنىڭ ئۆلۈك
شېھىتلىرى — قىزى مەمۇرىيەم خېنىم بولىدۇ، چوڭلىقى ئۇچوكان قارا
ن ئەسكەرلىرى بىلەن يەھيا غوجىنىڭ ئاغىچىسى ئىدى. يەھيا غوجا
زغا قارشى بۇ نىكاھنى بۇزۇۋەتكى ئۆز يۇرتىدا قۇربان بولغان ئىدى.

تەلەپسىز ئالىق بۇ ئۇرۇشلاردا خان غوجا مىغا ھەم ئۇلىمبى نېمىسى
ى. ئۇ قاتتىق يارىلىنىپ سەۋەپلىك ئەسكەرلىرى بىلەن ئەنجەن تە-
چىقىپ كېتىدۇ. مەمۇرىيەم خېنىم خىتايلار قولىغا ئەسىر چۈشۈپ
لە ئېلىپ كېتىدۇ. خان غوجا ئەنجان كەرەپتە بويان دەۋلىيادىن ياخشى
ىغا رەھلەت قىلىدى. ئاللە ئايىنى كېيىن ئائىمىم تىجارەتغا ئۇنىڭ
بىنى ئەكىلىپ ئۆز دىيارىغا دەپنە قىلىشتى.

مەمۇرىيەم خېنىم خىتاي پايتەختى بېيجىڭنى ئەلگىرى كېيىن ئۆزىگە ئاشانە
ئەمەس. ئۇ ئۇ يەردە يارغا ئىسمىنى پادىشاھ ياخشى نىغارە قىلىپ قىلىپ،
ارە بېغىشى بولۇۋېتىپ باشقا تارتقانمىش. بېيجىڭ خانى ئۇنى ئالماشنى ئۇ-
ھەم قەشقەردىن ئۆز مەھەللىلىرىنى بېيجىڭغا كۆچۈرۈپ كېلىپ
قەر مەھەللىسى، قۇرۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەسلى قەلبى پالەك
ى ئازاچوقلار ئۇنىڭ ھېچ بىرسىگە ئالىنماپتۇ. ئاخىرى ئۇ تۈرلۈك
نى بىرچاككال قەشقەرلىق ئىسمىنى سورىپتۇ. ئۇ يا كەلگەندە ئۇنى خانىشغا
كۆرۈپ ئۇنىڭ تونۇتۇرىسىغا تۇتۇلمىش. ئانىنى شۇ ئۇيا تۇتۇشقا باغرىنى
ۋە ئۇنى پۇتۇراپ ئۇزۇرۇپ ئۇ سىلە ئۆزىنىڭ قىزىل بېشىنى ئۆككە ئىشىنى...
ۋ قورىسى لېسى ئاتلىپ ئۇتتۇلگەن مۇھەممەتىمىن ھاجىنىڭ ئېيت-
، بەلكى ئۇلۇق قەشقەرلىكلەر بۇنى ساداپ ئىپار خان ھەققىدە
ن يازغان. ئۇ بۇردا ئاستىنى ئاكى شەيخ دەۋرىچە ساقلاپ كەلسۇن،

كېيىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ ياتقان. ئەپسۇسكى، مېنىڭ ئۇ...
قەشقەر-يەركەن ئەتراپىدىكى ئەسلىمە بىلەن قوليازمىلارنى ئەكىشتۇرۇش ئۈچۈن ۋاقتىم
داستانلىرى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزەلمىدىم. خان خوجا ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇ
ماتلار بولسا كېيىن، «تەزكىرەئى ئەزىزان» ناملىق قوليازمىسىنى ئوقۇپ
بىلدىم.

ئاپپاق خوجا مازىرىنىڭ ئالدى دەرۋازىسى.

ئاپپاق خوجا مازىرى قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا بىر نەچچە چاقىرىم
يىراقلىقتىكى ئىسلام ئەنئەنىسىدىكى ئىمارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى بولۇق،
ھەم يېشىل كاھىشلار بىلەن قاپلانغان گۈمبىزى سېرىق تاش ۋە ھەر خىل نۇسخا
گۈللۈك بولغان. ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى
مەزكۇر گۈمبەزگە دەپنە قىلىنغان. بۇ يەرگە ئۆز ۋاقتىدا ئۇ ئەۋلادلىرىدىن
تۆت ئەۋلاد (خوجا يۈسۈپ قاتارلىقلار) دەپنە قىلىنغان. X-XI ئەسىرلەردىن
تارتىپ ئەينى قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلانغان شۇ ئەنئەنە ئۇيغۇر خەلقى
خارابىلىققا ئايلانغان تارىخىي مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ساقلاپ كەلگەن

تەكىتلەشكەن ئىدى؟.

1953-يىل 29-ئوكتەبىر.

بۈگۈن ئۇلىمۇ كۆڭۈللۈك ئىدى. چۈنكى بىز بۈگۈنكى قەشقەر رايونلۇق ژۇرنال- مەكتەپنىڭ شەرقى شىمالىغا جايلاشقان ئەلك قەبرىسىنى ۋە گۈزەل يېزىلار رايونلۇق بىرى، بەشكېرەمدىكى «خان ئۆيى» ناملىق كوناشەھەرنى تەكشۈرۈشكە ئاتلانغان ئىدۇق. بەشكېرەم - ئۇ بەش (ئۇيغۇرچە بەش)، كەرەم (پارسچە مەرھەمەت) دېگەن ئىككى سۆزدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، قىسقىچە، ئۇچمە رۋان» (« ئۇچ مېھرىۋان») گە ئوخشاش بەش مەرھەمەت دېگەن سۆز ئىدى. بەزىلەر بۇ سۆزنى تەھلىل ئېتىۋېرىپ «بېھىش» (جەننەت)، «كەرەم» (مەرھەمەت) سۆزلىرىدىن ھاسىل بولغان دەپ تەرىپلىشىدۇ. بۇ پىكىرگە قوشۇلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى بەشكېرەم ئاقسا قاللىرىنىڭ ئېيتىشىچە قارىغاندا بۇ رايون دەسلەپ بەش كەنتتىن تەشكىل تاپقان. ئۇ كەنتلەر رايونى ھەممىسى ئاتار ئوستۇرۇلگەن. ئۇ يەرنىڭ ئاتارلىرى چوڭ ھەم داڭلىق سۈپەتلىك ۋە بەلگىلىك بولغان. بەشكېرەم ئاتارلىرى ھېلىمۇ پۈتۈن قەشقەر رايونىدا مەشھۇر.

بۇ يەردىكى كونا شەھەر رايونى («خان ئويىنىڭ») ئۆزى ئۆزۈنلۈكى ئاللىقاچان مەشھۇر بولۇپ، تېخى بىر يېرىم كىلومېتىر بولۇپ، مەھەللە تەرىپى تىز ئېقىن ئېرىقلار تېگىدە كۆمۈلۈپ كەتكەن. شۇ ئاتاق بولسىمۇ ئەگەر بۇ يەرنى ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتىن تەكشۈرسە نۇرغۇن ئاسار-ئەتىقىلەر تېپىش مۇمكىن. ھازىرچە، ئۇ يەرنىڭ يېتىمى بىز كەلگەنچە چېچىلىپ ياتقان كاش، ساپال ۋە ھەرخىل مىس پۇللار تولا ئىدى. بۇ يەردىن چىققان قاشار يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازار رايونلۇق كاشغەرلىك بىلەن بىرگە ئۆمۈر بېغىشلىغان ئىدى. بىز ئۇ ئاق كاشغەردىن بىرىنچى قېتىم تەرەپ خىل بىلەن بىرىنچى يېزىلغان «كىلىمە تەسىرى» (ئىسلام شېئىرى). ئىككىنچى يېزىقتا 428 ھىجرى (1037-1086 مىلادى) يىلى يېزىلغان كۆرۈنۈپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ كەلتۈرۈلگەن. يۈسۈپ ئۆزى بۇخاران ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قەدىمكى ئاسار-ئەتىقىلەر ئىدى. بۇ شەھەر ئەتراپ قورغانلىرى تامام ماللارى بىلەن خوتەنلىكلەر تارىسىدا تېپىلغان يېزىلغان كۆپ زىللەت تۇرۇشلاردا (XII ئەسىردە) خارابە بولغان.

«خان ئويى» نى كېيىنكى نەشرى ئىمىزدا تارقىتىش ئالاھىدە ئىشلىگەن ئىدى. ئۇ ئۆستۈن تارتۇش، ئاستىن تارتۇش (ئالتە ئاق تارتۇش) [illegible]

---

(1) مەشھۇر ئالىم ئاسار-ئەتىقىلەر مۇھىم زىچلىرى، 13 بەت، [illegible] يەنىلا ئاكا-
بېيىسىنى ھەر كىشىگە كۆزىتىش خانىسى ئونى، 1665.

رەت چولڭ ئىككى زابوندا باشقۇرغۇچى 90 مىڭدىن ئوشۇق ئارتۇقچىلىقلار ئۆزلىرىنى
قېپىنى ئويغۇر - ئاۋغاچىلىرىغا نىسبەتەن قىلىشتى. دېمەك، ئاۋغاچ بوغرا
خانلار نەسلى مۇرشۇت ئۇزۇتتىن چىققان. ئۇلارنىڭ مەقبەرە ۋە مازارلىرىمۇ
مۇرشۇت ئۇزۇتتا. بىزنىڭ ئېكسپېدىتسىيەمىز ئەنە شۇ مەشھۇر يادىكارلىقلارنى
تەكشۈرۈش ئۈچۈن بۇ ئۆزۈتقا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، بىز كەلگەندە مەيلى
ستولۇق بوغراخاننىڭ بولسۇن مەيلى ھارۇن ئىسمەن ۋە ئەلى بوغراخانلار-
نىڭ بولسۇن، مەيلى ئۇلارنى دەسلەپ مۇسۇلمان قىلغان ئەبۇ نەسر سا-
مانىلارنىڭ بولسۇن مازارلىرى ۋەيرانە ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى 1913-يىلى
بۇ ئۆزۈتقا كەلگەن قانىتىق سەلەپ ئاشقىنى ئوتتارىخى يادىكارلىقلارنى بۇز-
زۇپ تاشلىغان ئىدى. شۇڭا ئاق بولسىمۇ بىز كەلگەندە بۇ مازارلارنىڭ
ئىچىگە قىزىل پېشتاق خىشلار بىلەن خۇددى خىرتە ۋەنى ئىشلىسىمەكتە رەت-
رەت ۋە يول-يول قىلىپ سىزىلغان يەرئاستى قازىنا قىلىشنىڭ بەزىلىرى بار
ئىدى. بىز كەلگۈسىدە مۇشۇ قازىنا قىلغانلارنى كۆپلىگەن يوشۇرۇن سىرلارنىڭ
ئېچىلىشى مۇمكىن دەپ ھېساپلايمىز.

جۇملىدىن ئالتۇن تارلىقتىن يېزىسى مىنىنغۇر توغۇزلىغان جايىم ئىدى. مەن
بۇ ئانا دىياردىن ئوتتۇز يېشىمدا تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دورۋۇلجىن ئىسمىلىك
ناھىيىسىگە چىقىپ كېتىشتە ئۇ يەيلى شۇ كۈچكىچە كەلمىگەن ئىدىم. بۇيەردە ئانىمىزنىڭ
كونا ئۆيلىرى قالغان ئىدى. ئۇنى زىيارەت قىلدىم. ئانا كۆرگەن ئانا كۆرگەن
ئەدىردان ئۆزۈم بىلەن بىرخانىم قانغىچە كۆرۈشۈپ دىدارلاشتىم. ۋە بۇيەردە
مەرھۇم دادامنىڭ سانەۋقىدا قالغان كۆپ كىتابلار ئىچىدىن 1991-يىلى
كوچۇرۈلگەن قەشقەرلىق ئەخمەت ھاجى بەگ ۋاپايىنىڭ (ۋاپاتى ھىجرىيە
1494) يوسۇپ-زۇلەيخا ئىسملىك داستانى بىلەن XIX ئەسىردە قەش-
قەرلىك ناشرى يا شىغان شائىر نورۇز ئاخۇن زىيائىنىڭ «مەھزۇن ۋە
ھەزىن» («قايغۇلۇق ۋە غەم») ناملىق داستانىنى ئېلىپ كەتكەن ئىدىم.

مۇشۇ سەپەردىن كېيىن مەن قەشقەردە يەنە ئىككى قېتىم (1955-1957
يىللىرى) ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيەدە بولدۇم. ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئەدەبىي مۇھىتىنى
كۆرگەن ئىدىم. قەشقەرنىڭ بوجە ھەتتە ھەدىپلەنى ھەرقانداق كىشىنى
قىزىقتۇرۇپ ھەۋەسلەندۈرىدىغان بىر ئالاھىدىلىكى بار. بۇ شەھەردە
كۆپ ئەسلىك شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇمايدىغان ۋە ئۇنىڭ
ئەسەرلىرىنى ئوقۇيدىغان ئەتكۈسىگە ئېلىپ قويۇپ ھۆرمەت بىلەن ساقلىمايدىغان
قەشقەرلىق قەشقەرلىق ھېساپلانمايدۇ. شەھەر بويىچە يۈزلىگەن
كىتاپدۇكانلىرىدا ساتىلىۋاتقان ئەدەبىيات ۋە ھەجەزىي ئوقۇشلۇق بولسۇن. ئۇنىڭ سىر-

كىتاپ دۇكىنى (قەشقەر)

كاتىپلار رەسىملىك قىسسە

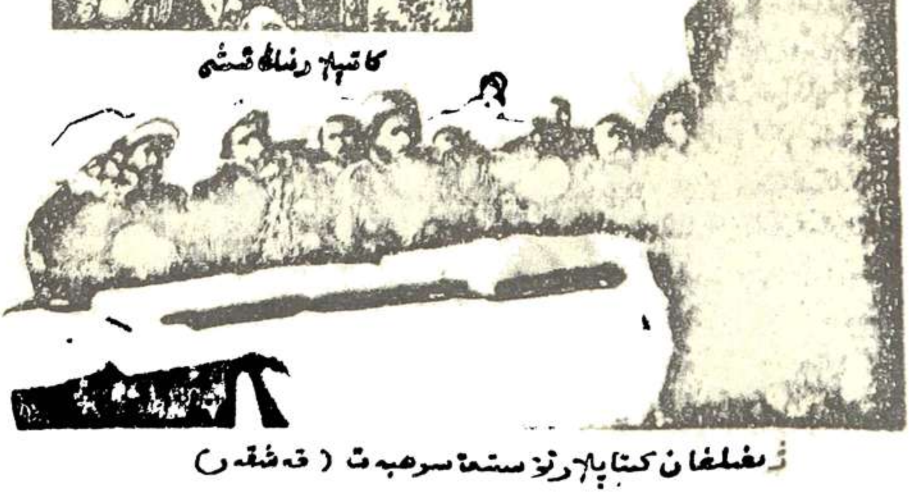

ئۇيغۇلغان كىتاپلار نۇسخىسى سۆھبەت (قەشقەر)

ئىدى پۈتۈنلەي كىتاپ پۇرۇشلار (مەخسۇس كىتاپ ساتقۇچىلار) كوچىمۇ-كوچا، مە-
ھەللىمۇ-مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ كىتاپ سودىسى قىلىشىدۇ. بۇ كىتاپ پۇرۇشلار
شۇ ئىچىلىك ساتاق تىلىق كىلىمەلىكى، شەرقنىڭ ئەڭ مەشھۇر شائىرلىرىدىن فىر-
دەۋسى بىلەن ناۋايىسى، جامى بىلەن نىزامىنى، پۈزۇلى بىلەن رەبغۇزىلەرنى
خۇددى تونۇش ئۇلارنى بىلەن كورگەندەك سوزلىشىپ بېرىشىدۇ. بۇ خۇسۇستا
قازاق يازغۇچىسى ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ ئۆزىنىڭ «شەرق زىيارىتى» نى
كىيىن يازغان «ئالىپنىڭ ئاتىلىرى» ناملىق كىتابىدا : «مەن كونا سەللە ئىچىدىكى
موزداق ئەزىز باشلارنى كورگەندە قايىل بولغان ئىدىم» دىگەن سوزلىرىنى ئاھا-
يىتمۇ تولۇق ئىپتىقان ئىدى .

ئاكادېمىك سەبىت مۇقانوۋ قايىل بولغان، كونا سەللە ئىچىدىكى ئەزىز
باشلارنىڭ بىرى رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇنىڭ ئەسلى كونا شەھەردىن بولۇپ، 1880-
يىلى سازەندە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كىچىكىدىن تەمبۇر چىلىشنى ئۆگىنىپ
مەشرەپ بەزمىلەردە سازچىلىپ يۈرۈپ ئاخىرى ھاپىز بولغان. لېكىن
قەشقەر ھاپىزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھاپىزلىرىدىن بىر موھىم پەرقى، ئۇ بولسا
ئۇلار غەزەل، قوشاق، ساز - ناخشا بىلەن بىللە چەكلىك تەمەي ھۆكۈمەت ئوتتۇرىپ ھەمرخىل داستان-
لارنى چارسىلىشنى ھەم بىلىدۇ. شۇڭا قەشقەر ھاپىزلىرى بارلىق خەلق داستان-
لىرىنى يادقا بىلىشى بىلەن ئەڭ مەشھۇر دىن ئەدەبىياتلىرىنى مەنىسى بىلەن چۈشەن-
دۈرۈپ بېرەلەيتتى. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق كىلاسسىك ئەسەرلەر بىلەن تونۇشلىقىدىن - تونۇغا
ئىلاقىسى بار دىگەن سوز. رەھىم ھاجى ھاپىز ئەنە شۇنداق ھەممىگە تالاقتلار
كىشى ئىدى. چوڭلىرىنى تونۇتۇن ئىككى مۇقامنىڭ شۇ كەمگىچە ھېچكىم بىلمىگەن تا-
رىخىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە ئون ئىككى مۇقام قەدىمى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى يولتۇزغا بولغان ئۇلۇغ مەنىۋى (ئېتىقادىنى) كېلىپ
چىققان. ئۇ يولتۇزلار ئىنسانلارنىڭ ئون ئىككى خىل ساز ھېيتىنى كورسىتىپ بېرىدۇ،
مەسىلەن، بىرىنى كوزەل ئايالارغا سېغىنىش ئوزىنى يەتكۈزسە، ئىككىنچىسى ئالىملارغا
ئىقبال- سەرۋەلىك، ئۈچىنچىسى ئاشىقلارغا سويگۈ- تەقىنى ئاماكازا ...

- مانا ھۇشۇ كىشىلىك ساز ھېيتلىرىگە يارىشا ئاشىقلارغا «ئوششاق»،
پادىشاھلارغا «مۇشاۋرەك»، ئالىملارغا «ناۋا»، زاھىتلارغا «ئۇززال»، «پادىشا-
لارغا «چارگاھ»، قېرىلارغا «راك»، شوخ چوكانلارغا «دوگاھ»، مەيخور-
لارغا «ساقى» ، سەنئەتكە نەھلىگە «پەنجىگاھ» مۇقاملىرى بېغىشلانغان، -
دەيتتى رەھىم ھاجى ھاپىز. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە بۇ مۇقاملارنىڭ ئاتىسى «ئوششاق»
مۇقامى بولۇپ، ئۇنى بۇنىڭدىن ئاللىقاچان ئۇزۇن يىللار بۇرۇن چىگىلغۇ ...
كىشى ئىجاد قىلغان. رەھىم 1958- يىلى 76 يىشىدا قەشقەردە ۋاپات بولدى .

مەرھۇم رەھىم ھاجى ھاپىز

رەھىم ھاجى ھاپىزنىڭ «١٢ مۇقام» تارىخى ھەققىدە بەرگەن ئېغىزچە ئىلمىي
كۆز قاراش نۇقتىسىدىن ئۇنچە مۇۋاپىق ئەمەس، لېكىن ئۇنى ئاغزاكى مەنبە سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا بولىدۇ.
ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە ئىراق مۇزىكىسى ساقلىنىپ كەلگەن، ئەرەبچە يېزىلغان
ئىلمىي قەدىمىي بىر مۇزىكا ئەسىرى ... دەپ ... باشلىرىدىكى
قاراپ بولۇشى مۇمكىن. ... ١٩٤٤- يىلى ئۇنىڭ ئولتۇراق ئۆيىگە
چىققان ... مۇزىكا ... بۇ ... ٧-١٢
... باشلاپ چىقتى. ... «١٢ مۇقام» تارىخىنى
... بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھېساپلايمىز. ... دۇنيا-
دا ... ئىنچىكىلەپ ... تارىخىي مەسىلە بار. ئۇلار بىر
... بولمىسا ... تەتقىق قىلىنىشى كېرەك.

ئۇنىڭدىن ... مۇقامنى ... پاسسىپ
... مەۋلانە ... مۇھەممەت ... ھاجىم، يۈسۈپ ھاجىم

تېزلىپ، مۇھەممەتجان پەيزى، ئىسمۇ ھۈسەيىن قارى قاتارلىق يولداشلارنىڭ
تۇلىما - ئالىملىرى ئاتاپ تۇتقۇنلۇق ئۇلار، مەن بۇ دىيارنى زىيارەت
قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە تۇركىستان ئەللىك - ئاتىشى ياشلار ئارىسىدىكى
ئارا تۇلغان چاغلىرى ئىدى. ئەرەپ پارس ھىندى (ئوردۇ) تىللىرىنى سۆ-
زلەپ بىلەتتى. مەن بۇ دىيار كۆچتىن يا يە تىلىپ يۇقىرى سەككىز يىلغىچە مىقتا-
ھىل تۇلۇم، (بىلىملەر ئاچقۇسى) ناملىق جۇڭگو ھەجىملىك ئەرەپچە ئەسىرىنى
مۇھەممەتجان پەيزىگە، لا تاپىپ تۇللۇغە ئەيىن (لەتىپ سۆزلەر لۇغىتى)
ناملىق پارسچە لۇغەتنى تۇسمان خەلپىتىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، دۆ-
لۇلۇغە تىت تۇرغانلىغى، شۇ ئۇ ئەھمەد زىيايى ئەرىپچە بى 1953 - 1954 -
زىللىرى ئەرەپ تىلىدىن ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى ئۇتتۇ-
رىدا ئەكشۈرۈپ چىققان ئىدىم. ئەھمەد زىيايى مۇھەممەتجان پەيزى-
نىڭ ئىنىسى ئىدى. ئەرەپچە سۆزنى شۇنچىلىك مۇكەممەل بىلەتتىكى، دېيۇن-
نىڭ، تۇچ تۇملۇق تەرجىمىسى زادى تۈچ خاتا نىڭ بولغانلىغى ئىنىقلانغان
ئىدى. ئۇ ھازىر خىتاي تۈرمىسى ئازاپ چەكمەكتە. باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى
ئىنىقلانغان بىرىنى كېيىنكى ئەغىرى ئىسمە؟ بۇ سوئالغا مەلۇم ئەمەس.

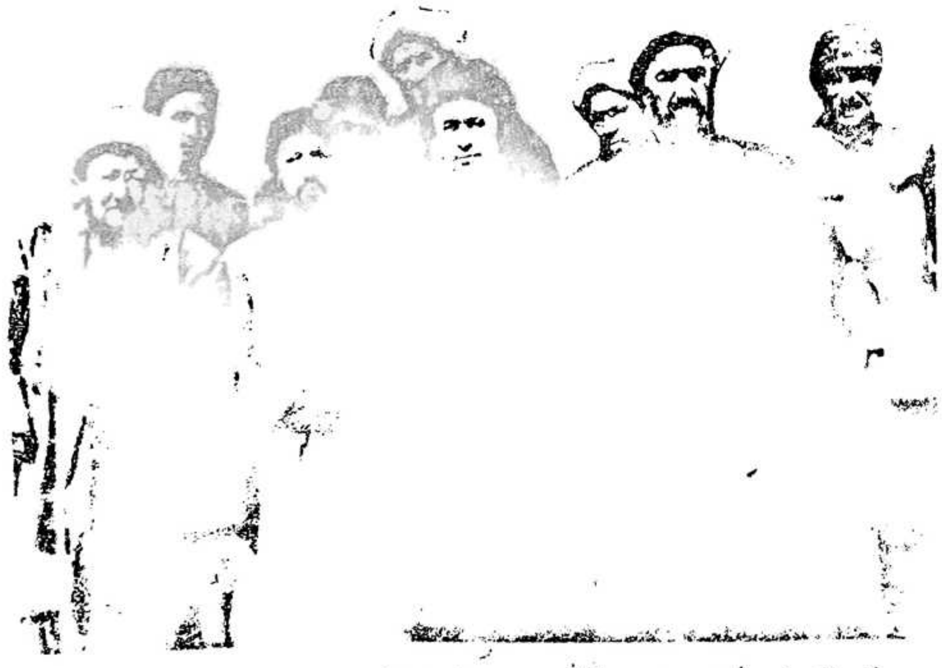

[illegible]

1953 - يىلى قەشقەردە بىرىنچى قېتىم بولغان ۋاقتىمدا مەن رەھىم ھاجى
ھاجىزادىنىڭ شائىر نىزارىنىڭ «فەررۇخ ناجات» (كېيىنكى مەلۇمات بويىچە «زادى
ناجات») ناملىق مۇناجاتلىق داستانى بىلەن شائىرغا بېغىشلانغان، تەزكىرى
ئارسلانخان، كەبى بىر نەچچە قوليازمىلىرىنى تېپىپ، يۈسۈپ ھاجىم تېۋىپتىن
ئالىپ قالغانىم ئىدى. [illegible] غېرىبنى [illegible] زىيالىلارنىڭ تەرجىمىھا-
لىغا ئائىت بەزى مەلۇماتلارنى ئۇچۇرتۇپ كەلگەن ئىدىم. 1954 - يىلى ئىككىنچى
قېتىم بولغىنىمدا كونا شەھەردە [illegible] ت. غېرىبىنىڭ «كىتابى غېرىبى» داستانى
بىلەن شائىر مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەت
نامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق چوڭ لىرو-ئېپىك داستانىنى ئاتقۇزۇشتىن بىرىسىنى
ئەتتارنىڭ [illegible] تەزكىرىسى بويىچە [illegible] سىستېمىلاش-
تۇرنىڭ تەزكىرە [illegible] تېپىپ، يۈسۈپ ھاجىم تېۋىپتىن نىزارىنىڭ دىۋانى
ھەققىدىكى ئاخلىغان ئۆزىنچە مەلۇماتلارنى مەتبۇئاتتا خەۋەر قىلغان ئىدىم [1].
بۇ قېتىم (1957 - يىلى دېكابىر) قەشقەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئەدەبىي
خەزىنىلەرنى [illegible] ئەنئەنىلەر [illegible] قىلىش ئورۇنلىرى. بۇ نۆۋەت مەن
شائىر خىرقىتىنىڭ ئۆزى تارىخىي [illegible] بولۇپ، بۇ يىل شائىرنىڭ كۆكۈن
نەۋرىسى تۇمەرخېتىب بىلەن تونۇشۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. تارىخىي
يېڭى شەھەرگە قاراشلىق [illegible] ھاۋالىق بىر جاي
بولۇپ، ئادەملىرى [illegible] خۇشچاقچاق ۋە [illegible] كىلىشكەن. جۈملىدىن
تۇمەرخېتىب مەن كۆرگەندە 96 ياشتا بولسىمۇ ساغلام ۋە [illegible] ئىدى.
بۇ [illegible] ئاخلىغانلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى ياخشى ئەسلەيتتى.
بىراق ئۇ [illegible] مۇھەممەت ئىمىن ھاجىنىڭ [illegible] قوليازمىلىرى
داستانىنى 1936 - يىللىرى [illegible] بىرىپ يوقالغان ئىكەن.
مەن ئۇ ئەسەرنىڭ بىر كۆچۈرۈلمىسىنى [illegible] ئىدىم. ئوقۇپ بەر-
دىم. ئۇ كۆزىنى [illegible] بولۇپ كەتكەن ئىدى،
ئۇنىڭ [illegible] كۆز ئالدىمىدىن
كەچمەيدۇ. [illegible] بىلەن [illegible] بىرىپ خىرقىت-
نىڭ قەبرىسىنى [illegible] بولدۇق.
خىرقىتىنىڭ [illegible] زىكىر قىلىنغان [illegible] باشقا [illegible]
قولىمىزغا تېگىشى [illegible] يوق ئىدى. تۇمەرخېتىب بۇ خۇ-
سۇستا [illegible] ئاڭلىغان [illegible] ئوغلى باقى

1) ي. مۇخلىسوۋ، «شىنجاڭ تارىخىنىڭ [illegible]»، «شىنجاڭ
ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1956 - يىل 6 - سان.

ئاخۇن ئۆلگەندە قەمەرخۇرىسى بېشىغا قويۇلغان تاشقا بۇ مۇخەممەسنى ئويۇلگەن-
لىگىنى خەۋەر قىلىپ ئۇنى كۆرسەتتى . بۇ تاش خاتىرە ئۇزۇن زامان ئۆتۈرۈشى بىلە-
ن پىلتا ئۆچۈپ خەتلىرى بۇزۇلغان بولسىمۇ ئۇنىڭ نەچچە قۇرلارنى بىز ئوقۇيالىغان ئىدۇق.

جۇدالىق كۆلىمىنى ئاپتى دەۋران خازان ئەتتى ،
قىزىل گۈل غۇنچىسى ئاچىلماي ... ئۇزۇلۇپ كەتتى .
چۈشۈنمىدىم يا ئۈگۈنمىدىم بىلمىسەم مەنەنى جۇدا كەتتى ،
سەپەر ئاتى ئالتمىشىدا مېھرى زەۋان باقى ئاخۇن بالام كەتتى .

. . . .

x x x

دەرىغا ئاھى بۇ پانىي جاھاندىن ئۆتتى پەرزەندىم ،
قايەرگە باردىڭ ئىزدەپ تاپمادىم جاھانغا پەيۋەندىم
ساغىنسام ھەمرازامان كەچە بۇرۇنغا بارىپ . . . . . .

. . . .

بۇ مۇخەممەسكە قاراپ مەن شائىر نىلقەدىن ئۆزگە ئىلىگە قايىل بولسام ئەمما ئۇنىڭ سۆز كۆزچىسى تۈزۈپ ھېچ پەردىنى ئاپالماي كېلىمەكتىمەن.

خىرقىنىلىك ئادۇن نەدىرىسى ئوھەر بىشتىپ .

قەشقەر بويىچە ئېلىپ بېرىلغان بۇ ئاخىرقى تەكشۈرۈشىمىزدە قولغا كەلگەن
يەنە بىر مۇھىم ئۇچۇر ، شائىر يۈسۈپ ئەمىرى دىۋانىنىڭ (XX ئەسىر) تېپىلغانلىقى
ئىدى . ھالبۇكى ، 1893 ھىجرى (مىلادىيە ... يىلى) ئۇچتۇرپانلىق
خەتتات رەھمان قۇلى تەرىپىدىن 378 بەتلىك ئېپەك قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن
بۇ قوليازما شائىرنىڭ دىۋانى بويىچە بىردىن - بىر مەلۇم ئىستانبۇل قوليازمىسىدىن كېيىنكى ئىككىنچى ياد ئىكەنلىكى ئىدى . ئەپسۇسلىكى ، مەن بۇ يىگانە
قوليازمىنى باشتا ئۆزگىچە تالونكىدا ئوقۇشتۇرۇشتا XIX - ئەسىردە ئۆتكەن
خوقاندا ئىرى ئومەرخان ئەمىرىگە نىسبەت قىلىپ خاتالاشقان ئىدىم .
1959 - يىلى تاشكەنتتە نەشىر قىلىنغان ئۆزبەك ئەدەبىياتىنىڭ خرېستوماتىيەسىگە كىرگەن يۈسۈپ ئەمىرىگە خاس بىر رۇبائىينىڭ[1] قەشقەر قوليازمىسىدا بولۇشى مېنىڭ بۇ ئوقۇشنى ياش قىلىپ ، قەشقەر قوليازمىسىنىڭ
مۇئەللىپى يۈسۈپ ئەمىرىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ
بەردى . لېكىن ئۆزبەك ئەدەبىياتى خرېستوماتىيەسىدە زىكىر قىلىنغان
مەلۇماتلاردىن قەشقەر قوليازمىسىنىڭ ئەھۋالىنى سېلىشتۇرغاندا ،
قەشقەر قوليازمىسى ئوتتۇرىغا ... مۇكەممەللىك ئۆزگىچە . بۇ قوليازما
ئۆز ۋاقتىدا ئەدەبىيات تارىخى رەسمىي ساقلىنىدۇ[2]

مۇشكى خوتەنى .

مانجۇر - خىتاي ھاكىمىيەتلىرىگە قارشى ئىسيان ياكى ئۇرۇش قىلىپ
كۆپ ئادەمدىن ئايرىلىشى نەتىجىسىدە خەلق ئازغىنا . شۇ ھەقتە خوتەن ،
دەپ ئاتىلىپ كەلگەن قەدىمى خوتەن شەھىرى كەڭ ... ئەسىرلەردە
، مۇشكى خوتەن ، دەپ زىكىر قىلىنىدۇ . بۇ ، خۇشپۇراقلىق خوتەن ، دېگەن
سۆز . ئۆزىنىڭ ... ئاتالغان خوتەن ئاھۇسىدىن (كىيىكتىن) تېپىلار
ئىدى . ... تىلى ئەنە شۇ ... مۇشكى ، دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن . بارا - بارا ... خوتەننىڭ ... ئاتىلىپ ، ئۇنى جەننەت
ئوخشىتىپ ئاتايدىغان بولۇپ كەلگەن . نەۋائىي شېئىرلىرىنىڭ ؛

خوتەن مۇشكىچە نە قىلغان ... نەۋرۇز ،
ساقىدەك ئۇز رەھمەت جان بەخشا نەۋرۇز[3]

دەپ تەكىتلىشى ... چىققان .
قەشقەر بىلەن خوتەننىڭ ئارىسىدا يېڭىسار ، ياركەنت ، پوسكام ،

1) ئۆزبەك ئەدەبىياتى 1 - توم ، 416 - بەت .
2) ئوتتۇرا ... 44 - بەت
3) خەمسە ، تاشكەنت ، 1959 ، 519 - بەت .

قارغىلىق، گۇما (سەل بولسىمۇ سوقۇلىدۇ). قارىقاش ناھىيىلىرى جايلاشقان. يېڭى-
سار - ئۇيغۇر ۋە پارىس سۆزىدىن ئىبارەت يېڭى شەھەر دېگەن سۆز.
شائىر ناقىس (ساقىراخۇن خەلپىتىم) بۇ يۇرتتىن چىققان. بۇ يەرنىڭ [illegible]
شەرقى تۈركىستان بويىچە ئوبدان بولىدۇ. يېڭىسار پىچاقلىرى پىچاق سوقۇشتا
شۇنچىلىك ماھىر بولسىكى، مەيلى ئۇنىڭ تۆمۈرىنى تاۋلاپ سوغۇرۇشتا
بولسۇن، مەيلى تىغ ۋە ساپلىرىنى زىننەتلەشتە بولسۇن ئۇ تەكرار پىششىق
ۋە چىراپلىق ياسىلىدۇ. بۇ پىچاقلارنىڭ بازىرى بارلىق شەرقى تۈركىستان
شەھەرلىرىگە يېيىلغان.

ياركەنت - ئۇ يار بويىغا سېلىنغىنى بىلەن شۇنداق ئاتىلىپ كەتكەن.
«توغان تۇرۇقلۇق» تەزكىرىسىدە بايان قىلىنىشىچە بۇ شەھەر كەنىبازار ۋە قىسمى
(VII ئەسىر) يۈز يىل بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئەرەپلەرگە قارشى تۇرۇش قىلىپ
شامغىچە (ھازىرقى دامامىسكىغىچە) بېرىپ، ئەرەبىستاننىڭ شاھى بولغان
توغان تۇرۇقلۇقنىڭ پايتەختى بولغان؟ ئۇنىڭ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ
مەركىزى بولۇپ تۇرغان ۋاقتى 1516 - يىلىدىن 1683 - يىلىغىچە 168 يىلنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1706 - يىلىدىن 1756 - يىلىغىچە ياشىغان خوجا جاھان
ئەرشى دۆلىتى ئۆز ئاستانىسى قىلىپ بۇ شەھەرنى ئاۋات قىلغان ئىدى.
شۇ چاغدا بۇ شەھەرنىڭ ئورنى قەشقەردىن چوڭ ھېسابلىناتتى. بىر بازارغا
ئۇنىڭدا 400 مىڭ ئولتۇرۇشلۇق كىشى ياشىغان.

ياركەنت XIX ئەسىردە

1) «تەزكىرەئى توغان تۇرۇقلۇق» قولىيازما... بەت. شىنجاڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلار
مۇزېيى خۇمدىكى 198 ـ بەت.

بۇزۇلغان ئاسار ـ ئەتىقە تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىز بۇ شەھەردە بىر نەچچە
كۈن تۇرۇپ، «ئالتۇنلۇق مازارى»، «ئالتۇن دەرۋازا مەدرىسىسى»، «ئىما-
مۇ ربانى مازارى»، «باچ دوقۇ» قاتارلىق تارىخي جايلارنى تەكشۈرۈپ
خاتىرىگە ئالغان ئىدى. بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە چىلتەن مەھەللىسىدىكى
«ئالتۇن مازارى» ئۇزۇن تارىخقا داھىلىق مەلۇماتى بولىدىغان ئىكەن ـ تۈزچىلىك
ئۆملىك تارىختا) ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 48 پادىشا ماكانى تۇتقان
ئىكەن. بىز بۇ 48 پادىشاھ قەبرىلىرى ئىچىدە بىر سەئىدىيە شاھزادىلىرى
ئابدۇرەشىتخان باشلىق بەش مەقبەرىنى كۆزىمىز بىلەن كۆرگەن ئىدۇق.
1957 ـ يىلى قەشقەر يېزىچە تىلىپ بېرىلغان ئەدەبىيات-سەنئەت تەكشۈ-
رۈش ئۆمىكىمىز بۇ شەھەردە يەنە بىر ھەپتە بولۇپ خەلق قوشاقلىرى 30 مىڭنى
توپلىدۇق. قوليازمىلار رىشتە سانالغىنى ئىنتايىن ئاز ئالغان ئىدىم. بۇ قوليازما-
مىلار ئىچىدە يۈزلىگەن مۇقام تېكىستى بار ئىكەن. مە-
سىلەن، «ئالتۇن دەرۋازا» مەدرىسىسىدىكى مۇدەررىسى ئابدۇۋەلى خەلپىتىم
قولىدا 1000 ـ يىلدىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن ئۇلۇغ ئاتايى، خەمسىلىرى، نەسرى
زارىيانتى، نەسرى مىرزا، مۇھەممەد مۇسا يەسىنىڭ، تېبابەتكە بىلەن كىتاپچە-
رۈش ھەمشتخان قولىدىكى «شاھنامە» تۈركىچە، «تارىخي ئەسكەندەرىيە» تاجى
نامايى شاھى، نەلەك بىرىنى بۇ قوليازمىلىرىنى دەل موشۇ سەيىدىيە رەتىپ، ئۇزنىڭ

ھ. مۇخلىس ئابدۇۋەلى خەلپىتىن قوليازمىنى ئالماقتا.

زىكرىمنى بۇ رولىدا ئەسىرىمدە مەلۇم قىلغان ئىدىم .
شۇنىڭ بىلەن بۇ سەپەر شائىر زوردۇننىڭ زىيالىيىنى ئىمىن شەيىخ باشلىق تۇرۇپ نەۋرە چەۋرىلىرى بىلەن ئېلىپ . ئۇلار بىلەن مۇزاكىرە شائىرنىڭ نامرات ھەۋرىسى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەنلىكىم بۇ قېتىمقى ئىشىمنىڭ ياخشى نە-تىجىلىرىدىن بىرى بولغان ئىدى . زوردۇن ھەۋرىسى ، ئالتۇنلۇق مازارىنىڭ ھ تېشىدىكى ئاۋام خەلق زاراتگاھىغا ئەجەب بولۇپ ، ئۇلار ئۇلارنى ئۇرۇپ يابار كەتكەن ئىكەن . شائىرنىڭ نەۋرە چەۋرىلىرى خۇددى ئۆزىنىڭ كەمبەغەل ئىدى .

— داد ئىمزىنىڭ تېپىشىچە بىزنىڭ ئەجدادىمىزدىكى كەنجىمىز مونۇ قاسىم ئاخۇن بولۇپ ، بىز زەيلىنگە ئوخشاپ يەنە نەچچە — دەپ قارا تورۇق ، قاما ساقال قىر بۇرۇن كەلەڭ يېشى ئىلىك ئىسىنى كورۇسە ئىكەن ئىدى ماڭا ئىمىن شەيىخ . ئىمىن شەيىخنىڭ ئۆزى ئەكسىچە ئاق سېرىق ، تورۇق ، سېمىز ساقال ۋە ھەربىر سوزىنى تەبەسسۇم بىلەن ئېيتىپ تۇرىدىغان مۇلايىم بىر كىشى ئىدى . قاسىم ئاخۇن گەرچە ئۇزۇن ياشىمىسىمۇ نامرات ، چىرايى غەمدىن ئاكورۇپ ئىرۇقكوزلىرى ئۆتكۈر ھەم ئوپچان كورۇنەتتى . ھەمن 1965-يىلى ئالمۇتىدا مەزكور قاسىم ئاخۇننىڭ سورىتى بىلەن خىرقىتىنىڭ كۆچۈن نەۋرىسى ئومەرجاننىڭ سو-رىتىنى تولتورۇشقا قويۇپ ، رەسسام يوسۇپجان تۇردىيوۋقا ئىككى شائىرنىڭ قىياپى سورەتلىرىنى ئىشلەپ چىققان ئىدىم (1) . ئىشىنىمەنكى ، بۇ سورەتلەر ھۆرمەتلىك كىتابخانلار ئۈچۈن ساقلىنىپ قالىدىغان بولۇر .

زوردۇننىڭ نەۋرىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش .

(1) «كوممۇنىزم تۇغى» ، 1965 - 28 - ئاپرېل سانىغا قاراڭ .

شائىرنىڭ قەبرىسى بېشىدا بولغان كۆز نۇرۇم ئۆزبېك خەلقىنىڭ بۈيۈك
شائىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقىي دوستى زاكىرجان ھالمۇھەممەت ئوغلى فۇر-
قەتنىڭ (1856 - 1909) قۇتلۇق تۇپرىقى بېشىدا ھەم بولغان ئىدىم. بۇ ھەر
ئىككى قەبرە ئادەتتىكى ئۇيغۇر قەبرىلىرىدەك ياسالغان بولۇپ، تولىمۇ كونىراپ ۋەيرا-
راپ كەتكەنلىكتىن ئۇلارنى ئىسلاھ قىلىشقا توغرا كېلەتتى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۆز-
بەك خەلقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئالدى بىلەن فۇرقە-
تنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا پارتكوم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەدەنىيەت-مائارىپ
مەسئۇللىرى بىلەن كېلىشىپ پىلانلىغان ئىدىم. شۇ كېلىشىم بويىچە فۇرقەتنىڭ
يېڭى قەبرىسى 1957 - يىلى ياسىلىپ 1958 - يىلى ياز ئايلىرىدا تامام بولدى.
بۇ مۇراسىمنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن شائىر ئەرشىدىن تاتلىقنى
ۋەكىل قىلىپ پارتكومغا تەكلىپنامە ئەۋەتتۇق. (بولمىسا بۇ مۇراسىمغا ئۆزۈم بارماقچى
ئىدىم. بىراق دەل شۇ مەزگىلدە خاتا باشلىقلارنىڭ مىللىي زىيالىيلارغا قارشى
باشلىغان «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش» دېگەن قەبىھ ھەرىكىتى
باشلىنىپ قالغاچقا بارالمىغان ئىدىم). ئەرشىدىن تاتلىقنىڭ مۇراسىمدىن قايتىپ
كېلىپ قىلغان دوكلاتىغا قارىغاندا، مەقبەرە مۇۋاپىق ئەندىزە بويىچە پۇختا
ياسالغان. مۇراسىمغا نۇرغۇن كىشىلەر قاتنىشىپ چوڭ دوستلۇق ئىززەت-
ئىكرام روھى ئىچىدە ئۆتكەن.

ئەرشىدىن تاتلىق بۇ سەپىرىنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى سۈپىتىدە ئاخىرقى ئەسە-
رلىرىنى كۆزدىن ئۆتكۈزۈپ تەخەللۇسى «شائىر»نىڭ مۇھىم بىر تويلىمىنى تەكلىپ
تاپشۇرغان ئىدى. بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى مۇكەممەل بولۇپ،
قەشقەر خوتەن سەۋەبلىكى ئوتتۇرا سىياسىي لىرىكىلىرى ئۇنىڭ زوقى ئۇرغۇپ تە-
بىلىنگەن مەنسۇپ خان نەسلىدىن ئىكەن ئىلگىرى بىزگە كۆچۈپ كەلگەن ئىكەن.
تۇپراقلىرى يەنە بىرنەچچە ئاملارغا قاراپ بىز شائىر ئەھمەت زىيائى
ئىككىمىز كۆرمىدۇق. خان خوجا بولسا كېيىنكى دەۋرىگە بىز بارالمىغان ئىدۇق.

يەكەندىن چىققان كىشى يۈسۈپكام ئوقتاي قارغىلىقتا بىر دەم
ئالغاندىن كېيىن گۇمىغا كەلگەندە قاراقاش ناھىيىسىگە كىرىمىز. يۈسۈپكام ئۇ
نېمە دېگەن سۆز - مەنىسى مەلۇم بولمىدى. مۇشۇ نىسبەتتىن قارغىلىق ھەققىدە ئ
ۋە باشقا قاراقاشلىق كۆپلىگەن يەر - ماكانلارنىڭ ئىسمىدە قەدىمىي كېتىشكە
تېگىشلىك بىر نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ يەرلىكنىڭ ئىسمى تولا ئۇزاق قەدىمىي بولۇدا
ئىسمىنىڭ قوپۇق ۋە ئۇزاق بولۇشىغا مۇناسىپ تىلنىڭ يەنە بىرى - ئوردىچە
ۋە يېقىن ساناقسىز نەچچە ئاتالغان كەلگەن. مەسىلەن - يۈسۈپكام گويا
بىيالما. سانجۇ ۋە باشقا ئىسمى ئۆتكەندە ئىسمىلار تولا مىنگىرلەيدۇ. قاراقاش-

ئۇ قاشتاشقا ۋە «قاراقاش»، «يورۇڭقاش» ناملىق ئىككى دەريانىڭ
ئېقىمىغا باغلىق بولسىمۇ ئاتىلىپ كەلگەن. «تەزكىرەئى غوجا مۇھەممەد
شېرىپ» ناملىق قوليازمىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا قارغىلىق شەھىرىنىڭ
ئورنى شۇ ئورۇنغا ئابدۇرېشىتخان (1509 - 1559) ۋاقتىدا قورۇق جەڭگەللىك
توقاي بولغان. ئۇ شۇڭلاشقا قارغىلار كۆپ بولغان. بىر كۈنى ئابدۇرېشىتخاننىڭ
ئۆزىنىڭ دىنىي ئاكا بىرى غوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن بىللە بۇ جاڭگالغا
توغرا كېلىپ بىر كۈنى سالاۋۇرۇپ قونۇپ كېتىدۇ. ھەر كۈنى قاچقانلىقى
ئۇنىڭ قېشىغا بىر كۈنى سېلىپ ئۇ نىڭغا يارىغاننى كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ:
«بۇ مېنىڭ ئازۇغۇم بولسۇن» دەپ يارلىق چىقىرىدۇ. بۇ بازارنىڭ ئىسمى بولسا
«قارغىلىق بولسۇن» دەپ ئۆز دەۋرىدە ئاساسىغا يولغا قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ
قارغىلىق شەھەر بولۇپ كېتىدۇ. ھازىر بۇ شەھەر خوتەنگە قاراشلىق ئەللىك چوڭ
ۋە ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ ناملىق ناھىيىنىڭ مەركىزىدۇر.
بۇ ناھىيىدە بۈگۈن ئۈچ يۈز مىڭدىن ئوشۇق كىشى ياشايدۇ. قالغانلىرى «
كېرىيە»، نىيە ۋە چىرىيە قاتارلىق ئىسىملارغا كەلسەك ھازىرچە ھەنسى مەلۇم
بولمىسا، ئۇلارنىڭ قەدىمىي تۈركىي سۆز ئىكەنلىكى مەلۇم.

بىزنىڭ ئومۇمەن يەرلەرنىڭ چىققان كۆپ يوسۇنلىرى توغرىسىدا قارا-
غىلىقتا چوڭ ئۇلۇغ دەم ئېلىش ئورۇنلىرى 1958- يىلنىڭ بىرىنچى
يېرىمىدا خوتەندە كۆرگەن ئىدۇق. بۇ چاغدا خوتەننىڭ ۋالىسى يەقىن
بىلەن شەھەرنى تۈركىستان ھەلقى ئازاتلىق ئىنقىلابى جۇمھۇرىيىتى ۋاقتىدا بىللە
ئىشلىگەن ئابدۇلھەمەت ھاجىيوۋ ئىسىملىك كىشى ئىدى. ئۇ مېنى تولىمۇ
ياخشى كۆرەتتى. شەھەرگە كىرىپ ۋالىي مەھكىمىسىدە ئۇچراشقان بولغان كۈ-
نىمىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولدۇق. ئەتىسى شەھەرنى كۆردۇق. مېنىڭ بۇ شەھەر-
گە بىرىنچى كېلىشىم ئىدى. ھەر بىر يەرلىك ئىنسانىڭ يېڭىچە تەسىر قالغىنىدەك
خوتەن كونا خورمىسىدىكى سادىر بىر شەھەر بولسىمۇ ماڭا شۇنچىلىك تەسىر
قىلغان ئىدىكى، خۇددى كۆز كۆزنى تالا- يېشىل يوپۇرماقلار بىلەن قاپلىنىپ،
شەبنەم سۇلىرىنى يېتىپ تۇرغان جىم-جىت بىر تاغ ۋادىسىدەك ئىللىق
كۆرۈنۈپ كەتكەن ئىدى.

دېمىسىمۇ كوچىلىرىدا ئادەملەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەدلىرىنىڭ كىيىملىرى
چوڭ يېلىرى بىلەن يېنىخا رېزىنىمۇ لېرىنى ئەسلىتەتتى. ئەتىلىك دەپ ئاتالغان
زوق خىلقۇق تەلپەكلىرىنى بېشىغا چوكىكە پ كىيىپ بەللىرىنى قەمقەرلىقلەردەك تۇرۇق

1) ئە. م. مىرزا يۇز بولسىنى ئەرەپچە تارىيە (شەھەر) سۆزىدىن كېلىپ چىققان دەپ
ئورستوتېرمول (تىرىپا قشقرنا ملىق ئەسەرى. م 1974. 490- بەت) بىز بىلىكوگە قوشۇلالمايمىز.

بىلالاۋ قىلاۋ بىلەن ئەمەس، ئىنچىكىلىك پوتلاردا بوغۇر يافلىتىلاتتى. بۇلارنىڭ
ھەممە خىسلىتى تاپالمىغان ئىدى. مەسىلەن، خوتەن خوتۇنلىرى قەشقەر
دوپپىسىنى كىچىكرەك كەلگەن تاقا رەختى تاقىيە شەكلىدە تىكىلگەن ھەرخىل
دوپپىلارنى چېكىسىگە كىيسە، جۇڭغا ئالار شۇ شەكلىدىكى نۇسخىنى كىچىكرەك-
لەرنى، قىزلار بولسا خۇددى ئوپما قىچىلىك دوپپىچاقلارنى چوققىسىغا كىيىپ
لەۋ ئىچىچىغا تۆپە كىچى بىلەن قىستۇرۇشۇلاتتى. بۇنىڭدىن تولۇق، قەلەم قاشى، ئاھۇ
كۆز، قىر بۇرۇنلۇق بوزنىلغۇ ئاپالار شۇ نىچىلىك گۈزەل قولەقەن كورۇ-
نەلتىكى، بىر كۆرگەنسى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتالاتتى. بولۇپمۇ مۇزناق
جانان ئاپالار نىيە، كىرىيە ئاھىلىرىدىمۇ بەسى كۆپ ئۇچرايتتى.

بىز شۇ ھەر زىيارەتمىزدە ماھىر خوتەن قاشچىلىرى بىلەن قايى ئۇچرىش-
لىرىنىڭ ھۈنەرلىرىنى قىزىقىپ كۆرگەن ئىدۇق. ئاشۇنداق قاشتىق قاراكۆل
لە ھەمل مەرمەرلەرنى ئادەتتىكى تۈمۈر ھەربىلەر بىلەن سوغا چاپ قويۇپ خۇد-
دى ياغاچ يونغانغا ئاسان يونايدىغان كاشچىلارنىڭ بىر كۆچا
بويلاپ ئىشلەيتتى. ئۇلار يونغان قاشلارنى ئەيچىل قول ۋەلايتىگە ئىزاپلار
يار دىمەت يوزلىگەن شەكىللەرگە كىرگۈزۈپ، ھەرخىل زىننەت بويۇملىرىنى
ياساتتى. بەجايىكى، بۇ بويۇملار نە مىلىكىگە يارىشا قىممەت بولماتتى.
بۇ ھۈنەرنىڭ خوتەندە مەۋجۇت بولۇشى تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بۇ ھەقتە
بىزگە مۇھەممەت نىياز قىسمىلىك كىشىنىڭ ناق بىر رىۋايەت سوزلەپ بەرگەن ئىدى.

- تۇغقۇز خاقان زامانىدا خوتەن شاھى بىرمە لىكىگە ئاشىق بولۇپتۇ.
بىراق، ئۇ مەلىكىنىڭ ياقالچا قىلىرى تۈكلۈك كىلەن، دېگەن بىر قەۋەن ھاۋ-
ھۇ ئەكەن. بۇنىڭغا بەتتىن كۆڭلى يېرىم بولغان شاھ ئۇنى خوتۇن-
لۇققا ئېلىشتىن يۈز ئۆرۈپ بىر سىناپ كۆرۈۋېلىشنى قارار قىلىپتۇدە. سارايىنىڭ ئۇ-
چىدىن بىر ئېرىق سوقۇپ ئېقتىپ يۈزىنى ئېيىپ سوزۇلۇق قاشتىشى بىلەن
ياتقۇزۇپتۇ. مەلىكىنى شۇ سارايغا مېھمانغا چاقىرىپتۇ. دېگەنلىك،
سارايغا كىرگەن مەلىكە سۇ بويىغا كەلگەندە ئۇنىڭ يۈزىدە لىغىلداپ ئارىلغان
بىلەن سۇنى كېچىپ ئۆتۈش نىيىتى بىلەن ياقالچىغىنى ئاچقانىكەن. مۇشۇ
ئانا بىلەن پادىشاھ مەلىكىنىڭ پۈتىدا تۈك يوقلىقىنى بىلىپ ئۇنى ئۆزىگە ياتلىق
قىلىپ ئالغان ئىكەنمىش. قاشتىشى ئەينەك ياساشتىن ئورنىغا مۇشۇنىڭدىن
كېيىن پەيدا بولغانىمىش. ئەمدى قاشتىشى كۆزگە ئەينەك ئورنىدا ياسىلىپ بو-
يۇن بولمىغانمۇ ئېنىق بولغان.

خوتەن بويىچە يىللىقچىلىكتىكى قانچىلىك ئەرزىقى قىلىنغانلىقى ھەققىدە
تارىخلاردا ئۇچرىغان قىزىق دەلىللەر بار. جۇڭگو سۇلالىسى تارىخچىلىرى

ئۇيغۇر پىلىچىلىرىنىڭ پىلە قۇرۇتىنى ئۇچۇرۇش ئىشىدە بولغانلىقىنى ھەۋەس
بىلەن يېزىشقان ئىدى[1].

بىز بارغاندا خوتەندە پىلە ئۆستۈرۈش ئىشى باشلانغان ئىدى.
ھەتتا بەزى يېزىلاردا ئۆزلىرى دېگىنىدەك پىلە بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن،
ئېنىڭ ئۈچۈن ئۇلار چوڭ - چوڭ مەيدانلاردا مەخسۇس ئۈژمە ئۆستۈرە-
دىكەن. بۇ ئۈژمىلەر شۇ يېزىلىق باراخسان ئۆسۈپ دىكەنلىكى، جەنۇبىي شەرقىي
تۈركىستاندا بويىچە پەقەت مۇشۇ خوتەندىلا شۇنداق ئەۋج ئالىدىكەن.
ئۇنىڭدىن ئىلگىرىغان مىللىي تېبابەتلىك بىلەن بەقىسمە گەتلەس شايى توقۇيدىكەن.
پىلىچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە خوتەندە شايى توقۇش ئىشى II - ئەسىرلەر-
دىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇ يەر بىر نەچچە قىسىم شايىلارنى ئىسمىلىك
كىشى ئىجاد قىلغاچقا شۇ ئۇستىلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ كېتىپتۇ. خەلق
ئىچىدە ئىجادىي: «ئەللالىق شايىلەر، بەنالىق شايىلەر!» ناخشىسى شۇ مەش-
ھۇر شەخسكە بېغىشلانغانمىش.

بىز بىر نەچچە پىلىچىلەرنىڭ ئۆيىدە بولدۇق. قىش بولغاچقا پىلە
قۇرتلىرىنى مەخسۇس ئۆيلەردە ساقلاۋاتقانىكەن. شۇ ئۆيلەرنى ياندىشىپ ئۆ-
زۈنچاق كەڭلەن ئىگىلىكى بۇ ئۆي بولۇپ كەلگەن. شايى توقۇش دۇكىنى ئۆيلەردە
قۇرۇلۇپتىكەن. دۇكاننى مونۇ ئۇسكىنىلەردىن تەشكىل تاپىدىكەن: كېسەكتىن
بىر ئاچا سۇپا ياسىلىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە خوجايىن قۇدرۇق قىلىڭ چىغىرىقنى ئورۇن-
شاتى چىغىرىق ئورنىتىلىدىكەن. ئۇ چىغىرىق ئىچىلىپ، پىلىپ تۇرىدىكەن.
ئۇنىڭ ئالدىغا ئەگەلەك مىسالى نېپىز تارتىما ئورنىتىلىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يەنە
ياغاچ بەكىتىلىدىكەن. توقۇلىدىغان يىپلار چىغىرىققا تارتىلىدىكەن.
توقۇش ئىشى باشلانغاندا چىغىرىق كۆتۈرۈلۈپ (ئېچىلىپ)، تارتىما بىلەن
ئاچا سۇپا يېپىلىدىكەن. ئۇستا ئاچا سۇپىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ تەپكىنى
ئوڭ پۇتى بىلەن باسقاندا ئۇ كۆتۈرۈلىدىكەن. سول پۇتى بىلەن باسقاندا چۈ-
شىدىكەن. مۇشۇ كۆتۈرۈلۈپ چۈشۈش ئارىسىدا ئۇستا قىمۇت يىپلار-
نىڭ ئارىسىدىن مۇكۇنى ئۆتكۈزۈپ رەخ توقۇيدىكەن. بۇ خىل دۇكانلار ھەر
بىر پىلىچىنىڭ ئۆيىدە بار دېن ھەتتا بەزىلىرىدە ئىككى-ئۈچتىن بولىدىكەن.

بىز مۇشۇ پىلىچىلەر زىيارىتىدىن كېيىن بىپەك مەركىزى ئېبەي، توققۇز
غا قانىڭ، پايتەختى، مەلىكە ئاۋات، خارابىغا چىقىپ ئۇنى تەكشۈرگەن
ئىدۇق. خوتەندىكى بۇ شەھەر بىلەن بىر زامانلاردا قەقىر قىلغان، يوقالغان،

[1]) بەي - شۇيى - «خەنسۇ خەلقى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئەزەلدىن دوستلۇقى».
«ژېنمىن ژىباۋ»، 1955.25 - سېنتەبىر، 6 - بەت.

ناشەھەر خارابىسى ھەم بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى بىلەن تونۇشقان ئىسۋىت
«شۋېتسىيە» سەييالھ ئالىم ئى. شتېيىننىڭ «قەدىمى خوتەن» ناملىق ئەسە-
رىدە زىكىر قىلىنىشىچە بۇ قەلئەنىڭ شەھەر قىلىنىشى مىلادىيەنىڭ III – IV ئە-
سىرلىرىدە زور قۇرۇلۇش مەدەنىيەتكە ئېرىشكەن بولۇپ، بۇ يەردە بۇددا دىنى
گۈللەنگەن ئەسىرلىرىدە (مىلادىيەنىڭ II ۋە VII ئەسىرلىرىدە) شەرقتىكى بۇددا
مەدەنىيىتى ئارقا تەرەققىي قىلدۇرۇپ بىردىن-بىر مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ خىزمەت
قىلغان. «مەملىكەت ئاۋاتتا»، بۇددىزمنىڭ ئەڭ چوڭ ئىبادەتخانىلىرى بولغان.
ئۇنىڭدا ئۈچ مىڭدىن ئوشۇق راھىبلار بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى تۈزۈمچان يا-
شىغان. «دۇنياۋى كۆز قارىشى» بار بولۇپ، ئۇنىڭدا 6600 سۇترا كىتاب-
لىرى ھەر تىلدا ئوقۇلغان [1]. بىز مۇ بۇ شەھەرلەردىن چىققان بىر قەدەر بۇددا
غارلىرىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدۇق [2]. بۇ قەلئەنىڭ شەھەر قۇرۇق شەھەردىكى «خان
ئويلە». ئوخشاش XI – XII ئەسىرلەردە ئەرەب قوماندانلىرى تامام جەڭ قىلىپ
ساقلىق، تامام ئىسلام دىنىغا خوتەنلىكلەر ئارىسى بولغان، «قىرلىق زىللىق»
خوتەنلىكلەر ئۆزلىرى سىڭدۈرگەن «بىپىش قى» قانلىق ئۇرۇشلاردا ۋەيران بولغان.
خوتەننىكى بىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئىشلەپچىقىرىشىمىزنىڭ بىرى ئۇنىڭ گىلەمچىلىك
ھۈنىرىنى بىلىشىمىز لازىم. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا III ۋە VII ئەسىر-
لەردە خىتاي پايتەختلىرىدە خوتەن گىلەمى خىتاي خانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل مۈلكى
بولغان. خوتەنلىكلەر بازارلىرىدا ھەر خىل بەش مىڭدىن-تۈمەن مىڭغىچە خو-
تەن گىلەملىرى سېتىلىپ تۇرۇاتتى [3]. ئۇنىڭ سۈپىتى تولىمۇ ئۈستۈن، شەكلى
خىلمۇ-خىل ۋە چىرايلىق ئىدى. بۇ گىلەملەر قەدىمدىن بۇيان خوتەن نا-
مىسىغا قاراشلىق، «خانچە»، «جالال بېگى»، «سوفىنىيە بېگى»، لوبنىڭ
«چاپال»، «ئايماق»، «تام ئېغىل»، دېگەن يېزىلىرىدا توقۇلۇپ كەلگەن.
مەن 1963-يىلىنىڭ 4-ئايدا بىر كۈنى زىۋۇرلار ناملىرى ئاتالغان
بۇ نۇرانىيە تېلىنىڭ ئەڭ مۇھىمى «خانچە» يېزىسىغا چىقىپ، گىلەمچىلەر
ئىچىدە بىر كېچە-كۈندۈز بولغان ئىدىم. خوتەننىڭ قىشلىق ھاۋالىرىنى
ئەنشەرگە قارىغاندا – يەنىمۇ چىم ۋە «يۇڭ» ئىدى. گىلەمچى ئۇنىڭدىن
قارا سۇغان ئىسسىق ۋە قاپاق تېرە كىيىپ بىلەن قاپلانغان، «خانچە» يېزى-
سىدىكى كۆڭۈللۈك ئېدى. گىلەمچىلەرنىڭ دەرەخلەر ئارىسىغا قو-
رۇلۇش قۇرۇپ بىر قېيغان پەيتتە، زىيلىرى بىلەن پىيالە قولىنى چىقىپ

1) يۈزى-شەلۇتى – «غەربىي بۇددىزم». ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 94 – بەت.
2) شىنجاڭنىڭ ئاسار-ئەتىقىلىرىدىن مۇھىم نۇسخىلىرى، 17 – بەت
3) «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى»، ئۇيغۇرچە، 1960 – 6-№، 12 – بەت.

ئىسكەنتلەشنى نىيەت قىلىپ كىرىپ قويغان گىلەملەرى كۆزنى چاقاتتى . ھەر ئۆينىڭ ئال-
دىدا دېگىدەك قازانلاردا ئۈپلار پىشۇرۇلماقتا يالى بويالماقتا ئىدى . ئۇ-
نىڭ قىرغىپ لەپيارلانغانلىرىنى ئېتەكلىرىگە سېلىۋېلىپ ئېرى-بېرى ئۆزگۈ-
رەپ ئۆزگەن ئاياللار بىلەن قوللىرىغا بوياق ئۆزقۇپ پەشلىرى بىلگە
قىستۇرۇلغان ئۇستىلار ھېلىمىنى ـ ھېلىغا ئۇ ياق - بۇ ياققا ئۆتۈشۈپ تۇراتتى .

«خاتىچە» ـ بوخالتىپچى دېگەن سۆزدىنى قىسقارغان ئىسىم . خوتەن-
لىكلەر ئۆزلىرى گىلەم توقۇغۇچىلارنى خالتىپچى دېيىشىدۇ . بۇ يېزىدا ئۈچ
مىڭدىن ئوشۇق خالتىپچىلار ياشايدۇ . بۇ كەسىپ ئۇلارغا شۇنچىلىك سىڭىپ
ۋە قانۇنلىشىپ كەتكەنكى ، ئۇلارنىڭ كەسىپ رىسالىسى (ھۈنەر ئۇراكتاتى) ھەر
بىر ئائىلە ئۈچۈن بىسمىلەنە قۇرئاندەك بىر دانە كۆزدىن كۆچۈرۈپ تۇرۇلغان
ئۇلۇق قوللانمىغا ئايلىنىپ كەتكەن . ھەمدە بۇ ئۆزۈنقا كېلىشىم بىلەن تۇرماق
رىسالىلاردىنى بىر نەچچىسىنى تېپىپ ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولغانىدىم .

بۇ رىسالىلارغا كۆرە خوتەن گىلەملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە
ئىچىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارالغان :

بىر پادىشاھنىڭ گۈلەمەزان ئىسىملىك قىزى گىلەم توقۇشنى بىلىشنى ئارزۇ
قىلىپتۇ ... ياخشى بىلىدىكەن . بىر كۈنى ئۇنىڭ دادىسى ۋەزىرلىرى بىلەن
كۆل بويىدا ئولتۇرسا بىر قۇش بولەكچە ئاۋازلاردا سايراپتۇ ، ئۇنى ئاڭلىغان
شاھ دەرھال ۋەزىرلىرىدىن :

ـ مۇشۇ قۇش ھەر كۈنى شۇ ۋاختتا كېلىپ بىر گەپنى قايتا-قايتا سايرايدۇ ،
ئۇنىڭ تىلىنى كىم بىلىدۇ ؟ ـ دەپ سوراپتۇ . ۋەزىرلەر شاھنىڭ ئۆز قىزى
گۈلەمەزاننىڭ بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا ئۇ قىزنى يېنىغا چاقىرتىپ قۇشنىڭ
قۇشنىڭ نېمە دەپ سايراۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بېرىشنى سوراپتۇ .

ـ بۇ قۇش «شاھىمغا ئاتايى گىلەم توقۇپ ، ئاتايى شاھ گىلىمى توقۇ-
تۇن» دەۋاتىدۇ ، ـ دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ گۈلەمەزان . قىزنىڭ بۇ جاۋابى
ئۆزگىچە ئالغان شاھ شۇ يەرگىلا بىر كەسپىغەلنى چاقىرتىپ قىزنى
ئۇنىڭغا بېرىپتۇ ۋە : « بولمىسا بۇ ئاتايى شاھ گىلىمى » ـ دەپ ئاتىلىنى
بىر باياۋانغا ھايدىۋېتىپتۇ .

ئاتايى باياۋاندىكى ھەر كۈنى بىر ئۆزى توم يالىڭاچ قىسمىنى
بازارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ . پۇلىغا بىر گىلەملىك يىپ سېتىپ ئەكىلىدۇ . قىز
بۇ يىپ بىلەن ئاۋال ھەرخىل گۈلەمەزان ... ساتىدۇ . ئاتايى
[illegible]
[illegible]

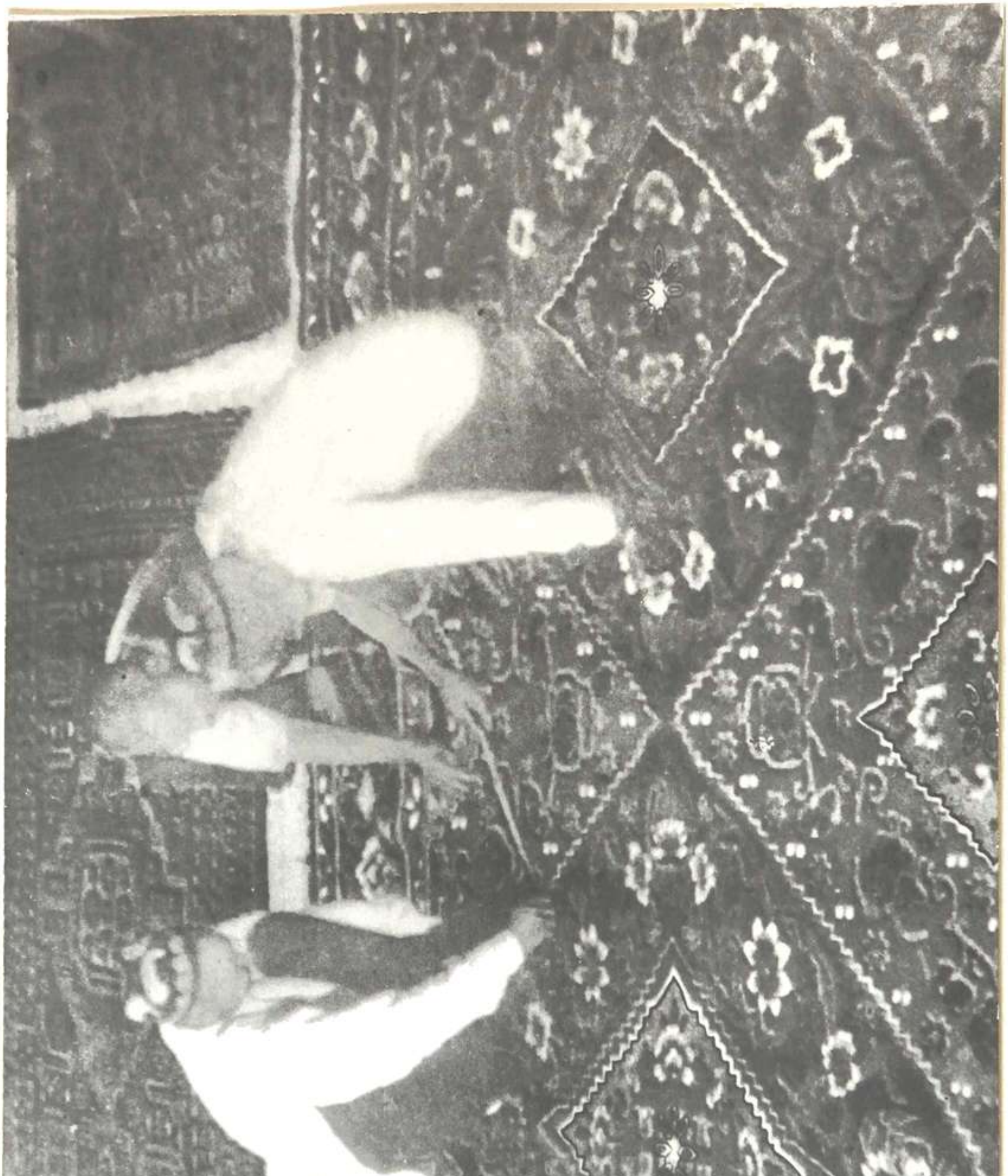

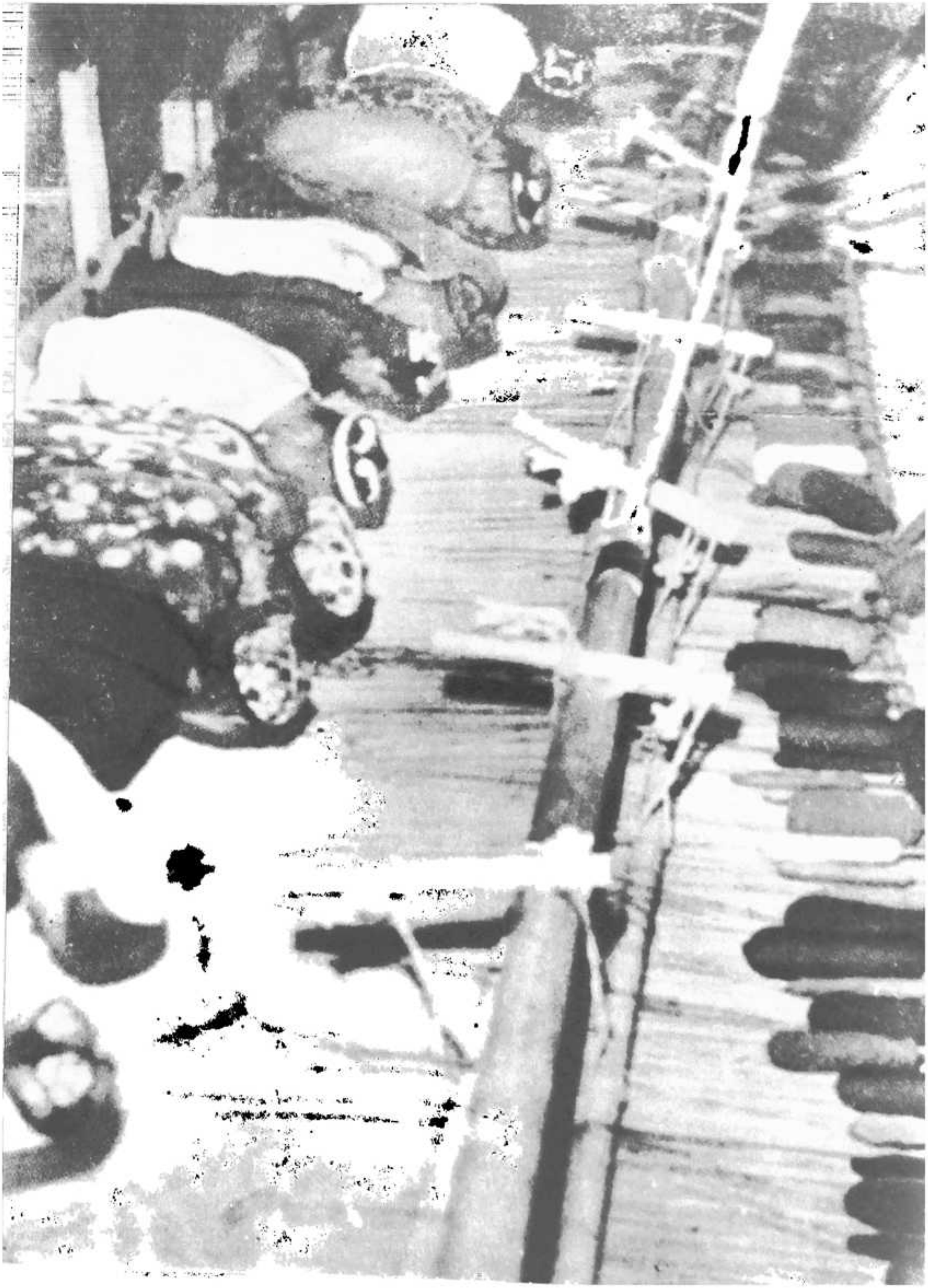

جادىسىنى سېھىرگانىغا قىچقىرىپتۇ. شاھ مانا مۇشۇ چاغدىلا قىزنىڭ دېگەن-
لىرىگە قايىل بولۇپ ئۇنىڭ ئوقۇغان زىلچىسىگە زۇلۇك ئالدى قىزنىڭ نامىنى
بېرىپتۇ... بۇ رىۋايەت خوتەن خالىچىلىرىنىڭ كەسىپ رىسالىسىغا پۈ-
تۈلگەن. بۇنداق رىسالىلەردىن بىرنەچچىسى ھازىرقى تۈركىستان مۇزېيىدا
ساقلانماقتا. بۇ كەسىپ رىسالىسىدە گۈزەلخاننىڭ باشقا يەنە باھاۋۇد-
دىن نەقشبەندى ئىسىملىك كىشىنىڭ ئۇستىسى ھەققىدىمۇ سۆز بولىدۇ. ئۇ
كىم؟ مەلۇماتلارغا قارىغاندا باھاۋۇددىن نەقشبەندى (نەققاشچى باھا-
ۋۇددىن) ئۆز ئىجادىي گىلەم ھۈنەرلىرىنى ئاشۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئۆزىگە تاپىلغ
سەنئەت ئىشلىرىگە يېڭىلىق قىلىپ، ئۇنىڭ ئارىسىدا ئەلەم كىشىلىرى مەشھۇر كىشى بولۇپ، نەققاشچىلارنىڭ ھەم
پىرى بولغان. دېمەك ئۇنىڭ ھۈنىرى ئۆزىگە ئىلمىي سۆزلەشتۈرۈش كۆپلىگەن
خەلقلەرگە ئورتاق خىزمەت قىلغان.

ئەنئەنىۋى گىلەم توقۇغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي سەنئەتكە كەلسەك، ئۇلار-
نىڭ قولىدىكى ئۇسكۈنىلىرى ئادەتتە ساددە بولىدىكەن. مەسىلەن، ئاتالمىش
دارشە گىلەم ئىككى پاغاچ ئوتتۇرىغا ماش ۋە ئاياق تەرىپىگە تۇلغىلىك-
پىەكچىلىپ بېغان ئىككى پاغىرا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا «ئورۇش» دەپ ئاتىل-
غان ئۇزۇن ئۇزۇن تاشقى يىپلار ئۆرۈكۈچىلەرگە مۇۋاپىق قىلىنىپ تارتىلىدىكەن. ئوقۇ-
شىنى «تارقاق» دەپ ئاتىلىدىغان كالتە زىبىلەر، «ئورۇش» تارىسىدىنى
ئالماشتۇرۇپ ئۆتكۈزىدىكەن. توقۇغۇچىلار دەرۋەقە - كالتە كىشى مانا مۇشۇ ئىككى
ئورۇنلۇق ئوتتۇرىسىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ «تارقاق» سېلەن «ئورۇش» نىڭ
قىيتىغا ھەر خىل رەڭلىك ئۇزۇن زىبىلەرنى چېكىپ، گىلەم شەكلىگە كەلتۈرىدىكەن.
بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۇستىلارنىڭ قولىدا بارى - يوقى توقۇشقا ئىشلىتىدىغان بىر تەمپكە،
بىر ئەگمە قايچا، بىر پاغاچ بولىقا (توقماق) ۋە بىر كالتە پىچاق بولى-
دىكەن. بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق ئەسۋاب بولمايدىكەن. توقۇمىچى-
لارغا بولسا ھەربىر ئەلنىڭ زوقىغا قاراپ ئۇنىڭ چوڭ-كىچىك
ئەر-ئاياللار ھەممە ئىمزالىرى ئېلىپ قىلىنىدىكەن.

خوتەن خالىچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇيغۇر گىلەملىرى توقۇلۇش شەكلى ۋە
سۆپىتىگە قاراپ «خەلى گىلەم»، «زىلچە گىلەم» ۋە «بوغۇپ چولغىتىلگەن» دەپ ئايرىلىپ،
بۆلگەن بولۇپتىكەن. خەلى گىلەمنىڭ مۇھىم قىسمى ئورۇش يىپى بولۇپ تۇرقى-
لىشى نازۇك ۋە ئېپىك بولىدىكەن. ئەمما بىرشەكلىك كىرىدىغان گىلەملەرنى
توقۇيدىغان ئۇستىلار ئازىيىپ قالغان. ئۇنىڭ ئىلگىرى ئاخىرقى بىر ۋارىسى
سۇلايمان ئۇستا ئىسىملىك كىشى 1949-يىلى ھېچقانداق شاگىرت قالدۇرماي
ۋاپات بولغان. بىز ئۇنىڭ بىرنەچچە خەلى گىلەمنى ئىلىپ كەتكەن ئىدۇق.

زىلچە گىلەم دېگىنىمىز بىزنىڭ بۇ ئۇيغۇر گىلەملىرىمىزدۇر. ئۇنىڭ مويى خىلمۇخىل گىلەمگە قارىغاندا ئىنچىكە بولىدۇ، كەڭ نۇسخىسى تۆت قىسىمدۇر. ھەربىر نۇسخە «بەش چىچەكلىك»، «ئانارگۈللۈك»، «رەسىمچە»، «ئەدرەنچە» دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەنگەن تۆت تۈرگە بۆلىنىدۇ.

بۇ نۇسخىلاردىن ھەربىر تۈرى ئۆز ئالدىغا بىر ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن «بەش چىچەكلىك»، «ئانارگۈللۈك» نۇسخىلىرى، مىللىي تۈرى، سەنئىتى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار بولسا، «رەسىمچە» نۇسخىسى قەدىمكى ۋە يېڭى تۈستىكى ئۇلگۈلىرىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر.

خوتەن خالىچىچىلىرى ئۆز گىلەملىرىگە كېرەكلىك بوياقلارنى ئۆزلىرى ئەمەل قىلغان. جۇملىدىن ئۇلار قاشتېشى، پاسىلى، لوپنۇرنىڭ چېقىنلىغانى، يېشىل گۈل تونۇسىنى بىرنەچچە خىل رەڭلەرنى ئىجاد قىلغان بولسا، ئانار شوپىكىنى ئەڭ كۆپ كەلگەن بىنەپشە بوياقلىرىنى ياساشقان. بۇ بوياق رەڭلىرى ئوچۇق-يورۇق. ھەتتا ئۆز ئۆزگەرمەيدۇ. ئەلۋەتتە، ھەربىر خالىچە گىلەمچىلىك سەنئىتىدە، بازارنى چۈشۈن، ئۆز بوياقلىرىنى ئۆگىنىشكەن گىلەمچىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ گىلەملىرى ھەقىقىي سەنئەت ئۇقتىسىنى، زېرىشنى ياخشى قوللىدۇ.

خوتەن گىلەمچىلىك ئۈزلۈكسىز مەخسۇس ئۆزىنى چېقىدۇ. قېرى خالىچىلارنىڭ ئېيتىشىچە خوتەن گىلەمگە يەنە خوتەن ۋە ئاقسۇ قوشۇلىشىن ئۈچ نۇسخىلىرى پارلىيدۇ. بۇنداق گىلەم ئۇلۇغلۇق قوبۇل قىلىنغان، خوتەنگە، ئوقۇغۇزخاقان زامانىغا كەلتۈرۈلگەن.

شەرقىي تۈركىستاندا خوتەندىن بىلەن لوپنىڭ يېقىدا ياركەنت شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا ئۆيبە نەچچە بىز باش خالىچىچىلار ھاياتلىق كۆرۈندۇ. بۇلارنىڭ 1950 - يىللاردىكى ئومۇمىي سانى تۆت مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بولغان[1]. قىرىملارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ دەۋلەتتە ئۆيمۇ يالغۇز خوتەندىكى خالىچىچىلارنىڭ سانى تۆت مىڭ كىشىدىن، شەرقىي تۈركىستان بويىچە ئالتە مىڭ كىشىدىن ئوشۇق بولغان. دېمەك، دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۆتۈلغاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئۆزلۈكسىز بۇلاپ-تالاپ كەلگەن خىتاي ئەجدادلىرى بۇ ئاجايىپ ... نەرخى سەنئەت ئەجدادچىلىرىنى ھەم تۆرت-بەش ھەسسە كەمەيتىۋەتكەن.

خوتەن شەھىرى ئەتراپىدىكى ئەلسىنۇرۇغ شىلىرىمىز قايتا قاچاندىن كېيىن بىزلوپ ناھىيىسىگە بىرمۇ تۆت نىڭ لىكى - ئۈچ كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان «باغدات مازار»ىنى ئەكسەر ... كۆرگەن ئىدۇق. بۇ مازارنىڭ ئۇچىدىن مەشھۇر باغدات ناھىيىسى تاللىنىپ كەتكەن. ئۇ قادىم بىزگە ئايان بولمىسىمۇ، نۇپ ئەرەب

1) خاتىرە دەپتەر، 4 - جىلد، ك - بەت.

تاكلىماكاننىڭ ساپ-سېرىق قۇم دۆۋىلىرىگە تۇتۇشۇپ، قالغان تەرەپلىرى بىركەلكى كۆكلىگەن ئاجايىپ چىرايلىق دەل-دەرەخلەر ئىچىدىكى بومازار قەدىمى قەبرىستانلىق ئىچىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ قەبرىلىرىدىن چىققان جەسەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى چىرىمەي ئىكەن. ئۇ جەسەتلەر تىرىكلىكىدە قاتا نېمە ئىش قىلغان بولسا شۇ كەسىپكە مۇۋاپىق بەلگىلەر بىلەن كۆمۈلگەن ئىكەن. مەسىلەن، ھەربىي قىلىچ بىلەن، كاتىپ شىۋىسى بىلەن، قوۋچى تايىقى بىلەن ۋەھاكازا.

بىز تەجرىبە ئۈچۈن بۇ يەردىن بىر قەۋرىنى ئاچقان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭ ئىچىدىن سامان كۆزلۈكى بىلەن بىر-بىرىگە ماتاپ تاشلانغان بىر ئەر-ئايالنىڭ پۈتۈن جەسەتلىرى چىققان ئىدى. ئۇلار ناھايىتى ياش جەسەت-لەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە مەڭگۈ ماتاپ تاشلىنىشىغا قاراپ بىز: «ئاشىق-مەشۇقلۇق يولىدا جازالانغانلار بولسا كېرەك» دەپ تەخمىن-لىغان ئىدۇق.

مۇشۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمىزدا ئۇمىگىمىزگە قارغىلىق ناھىيىسىدە قا-غىلىق تاكلىماكان ئىچىدىن 1948-يىلى ئاجايىپ بىر قىز جەسىتىنىڭ تېپىل-غانلىقى ھەققىدە مۇھىم بىر مەلۇمات كېلىپ چۈشكەن ئىدى. يانارىمىزدا قاتناشقان بىر مۇددەت تۇرۇپ ئۇ تارىخنى ھەم ئۆگىنىپ چىقتۇق. مانا بىز-نىڭ قولىمىزدا ساغۇچ ساغرا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇچى ئۇچلۇق بىر ئۆتۈك -رىدۇ. تەخمىنەن 1300-1600 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ ئۆتۈك 25-26 ياشلىق بىر ھەربىي قىزنىڭ پۇتىدا بولغان. ئۇ قىز قاپىسىدۇر بىر ئۇرۇشتا قىلىچ زەربىسى چېكىسىدىن يارىلىنىپ ئۆلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ چېكىسى يارىسىغا ئۇيۇپ قالغان قانلىرى ئۆز رەڭگىنى يوقاتمىغان. ئەگمە قىلىچىنىڭ سېپىدىن چىڭ تۇتقان نازۇك قوللىرى ئاجرىمىغان. قاپ-قارا سومبۇل چاچلىرى ئۇزۇن بولۇپ، بىر تالمۇ توزىمىغان. ئۇچىسىدىكى جەڭگىۋارلىق كىيىملىرى تولۇق ھەربىي فورمىسى بولغان...

بۇ جەسەت قېلىن قۇم قاتلاملىرى ئىچىدىن چىقتى ئىكەن. ئۇنى دەشە-ھەتلەرنىڭ شەھىدى» دەپ چۈشەنگەن ئىكەنكى يېزا خەلقى بىر يىل ئالىشىپتۇ. بۇ ئارىدا ئۇنىڭ قىلىچى بىلەن بىزگە كۆرۈپ ئۇرغان بىر بايى ئۇ-لىمنى قارىغاش ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسىنىڭ خادىملىرى يو-شۇرۇپ قايتۇ. جەسەتنىڭ ماجىراسى سىلىگە شەرھەت ئاتالىپ، ئۇنى شەكىلى يېزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دەپنە قىلىپتۇ. بۇ قەبرە «ھاجىمقانا مازارى» دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ.

بىزنىڭ ئۈمىدىمىز بولۇشىغا كەلسەك، ھاجى ئىنسانلار تەۋرۈك قىلىپمۇ يوقالمىغانىكەن. بىر پايمۇ بار، ئۇلۇغ ئۆزۈمچى تارىخى موزېيىدا ساقلىنىپتۇ.

ئۇلۇغ قۇرۇقدىن كېيىن خوتەن ئەتراپىدىن بىزنى قىزىقتۇرغان بىردىن-بىر نەرسە بويىچە رىشلىك تاغلىرىدا يەرمۇ ئىلى تاغلىرىغا ئوخشاش تاش خاتىرىلەر بارمۇ-يوق؟ دېگەن مەسىلە ئىدى. چۈنكى بىز يەرلىك تارىخچىلاردىن خوتەن شەھىرى بولغان دەسلەپكى ئۇچرىشىشىمىزدا، گويا ئاشۇ نەسكە قارايدۇ. لىق سانجۇتىغى نىچچە تۇنۇق خاتىرىلەر بار دېگەن بىر تەززىكى مەلۇماتنى خاتىرىلىگەن ئىدۇق. قارىغاندا بۇلار ئىشلىرىمىز تۈگىگەننىن كېيىن تۇغرا گۇمىغا چۈشتۇق. ئەتىسى سانجۇغا قاراپ ئاشلىق كۆزلەنگەن جايلارنى تولۇق ئە-دەمىسى تاش خاتىرىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ چىقتۇق. بويامىرتىغىنىڭ ھەم-دىستانىغا ئۆتىدىغان ئات يولى ئۈستىدىكى كىچىك بىر دۆڭلىك يېزىنى قاپلاپ تۇرغان سىمام كۆلىدە تاشلىق پىتىكە ئۇچرىغان ئادەم. ھارال، ئاتقۇ كەپتەر-نىڭ سورىتىنى شىبارەت 16 پارچە ئىپتىدائى ئوبراز بولۇپ، ئۇلارنىڭ ساقلى-نىشى ئۆزگىرىشى بويىچە يالغۇز پېزىلما كۆرۈنۈش، كۆپ ھەرىپلەر ئارىسى يالغۇز، ھەرپىنىڭ خوزمىتى ئورۇۋالاپ كەلگەن [illegible] ھەرپى چولقا قىلىپ چېكىپ قويۇلغان ئىدى. ئانىڭ سورىتىلەرى ئارا [illegible] (ت)، [illegible] (ك)، [illegible] (؟)، [illegible] (ف) ھەرپلىرى پېزىلىپ، بۇنىڭ ھەممىسى بوجايدا ... دېيەدىن بۇرۇن ياشىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەتى ئۆرخۇن - يەنىسەي يېزىقىنىڭ ماۋجۇتلىقىنى دەلىللەپ بېرىدىتتى. بۇ ھەقتە ئۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار نىچچە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ئوۋۇ ئەمەلىي رىۋايەتمۇ بىزنىڭ پىكرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

- شەرقى تۈركىستان بىلەن ھىندىستاننىڭ ئارىسىدىكى بۇ ئات يولى قەيەردىن بويان بارىكەن، - دەپ بىزگە ئۇ رىۋايەتنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى سانجۇلۇق ئوخشاپ ... كىشى، - قىش زىمىستان ئىكەن. ھىندىستانلىق چىققان بىر يولوچى دەل موشۇ تاشلىق خېشىغا كەلگەندە مۇزلاپ كېتىپ بېرىۋېپتىنىڭ چاقمىقىنى سوراپتۇ. ئۇ قويچى قىز ئىكەن. ھىندىستانلىق قاتتىق تولغانلىقىنى بىلىپ، چاقمىقىغا ئېتىدىغان تېگىشىشىكنىڭ بىر نەمەن دەپ شەرت قويۇپتۇ. ئۆزىنىڭ مۇزلاپ قېلىشىنى قورقان ھىندى. قويچىنىڭ شەرتىگە كۆنۈپ، ھېلى كىلىۋاتقان ئىپتىغا چاقماقنى تېگىشىپ ئوت يېقىپ ئىسسىپتۇ. قويچى ھىندىستانلىق ئېتىنى مىنىپ ئويىگە كېتىپتۇ. ئەنە ئاي بۇ داۋادا يالغۇز پىيادە قالغان ھىندى نەگىمۇ بېرىشىنى مۇمكىن؟ كېيىن ھامان موشۇ خاتا سىنى بىلىپ، پۇشايمان يېگەن ھىندى بۇ تاشقا بۇ سورەتلەرنى سىزىپ، خەتلەرنى ئويۇپ كەتكەنىكەن. بۇ ھەقتە بىزنىڭ ئىچىمىزدە مۇنداق بىر قوشاقمۇ ساقلانغان.

چاقماق
چاقماقتا ئاتنى تېگىشكەن ئاخماق.
ئىشلەپ يېسۇن ئاللىرىڭ
سامان يېسۇن ئاتلىرىڭ.
ئات ئاتا ئاتقانىسى نىشە ئىگىلى.

. . . .

تارىپا ئورىمسا ھاردى ئات.
قاق قوزۇقنى باغلاپ يات

. . . .

مەندىن كېيىن قالغانلارغا پەندىيات.
بو ئاش خاتىرىلەرنىڭ شەھەرلىكى ئاتىش ئويغانلاردىن پەرقى ۋە ئىملى مۇلاھىزىسى ھەققىدە بىز بۇرۇنقى ماقالىلەردە يازغانىدۇق؟

تۇرپان — ئېكسپېدىتسىيە زىيارىتى.

تۇرپاننىڭ يازدىكى ئىسسىقلىق ھارارىتى ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بىلەن بىرلىكتە بوينىيارغا قىلىنغان زىيارىتىمىزنى ئىشقا قالدۇرغان ئىدۇق. خوتەندىن سەپەرىمىز تاماملانغاندىن كېيىن 1953-يىلنىڭ 17-ئىيۇن كۈنى ئوبيەكت بويىچە يولغا چىقتۇق. مارالبېشى ئارقىلىق قاراشەھەر بويىچە كەلگەندە، كونا شەھەرلەردە تۇرغاندىن كېيىن 26-ئىيۇن كۈنى تۇقسۇن ئارقىلىق مەشھۇر تۇرپان شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق.

تۇقسۇن ئارقىلىق ئۆتۈپ كەلگەن يولىمىزدا ئاتلىق كىشىلەر، ئەرەپ مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى شەھەر خارابىلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلار ھايۋانلارنى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر بۇددا دىنى مەدەنىيىتى مەركىزى بولغان تۇرپاننىڭ بىر ماكانى ئىدى. ئەخمەتنىڭ XI ئەسىرلەردە قوچۇ شەھىرىنى تېپىپ، خەلقى تۇرغۇزۇپ كەتكەن ئىدى. بىز كېلىشتىن بۇرۇن بۇ يەردىن مارالبېشى سوۋېت ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيىسى بىر پارچە سوغدى خېتىنى تېپىپ ئالغانىكەن. بىز ئۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئۇنى ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە ئەمەل قىلغان ئىدۇق[2].

قاراشەھەر بويىچە ئۆلكە نەرسىسى تېپىلغان ئىدۇق. ئۇنىڭ بىر قىسمى شەھەرنىڭ 30 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى تاغ ئېتىكىدە جايلاشقان شورچۇق كەنتىدىكى مىڭ ئۆيلەرنىڭ ئەكسچىلىشى بولۇپ، ئۇ يەردە ئاققا ئوپۇلغان

---

1) «شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» 1955. № 6
2) شىنجاڭ تارىخ ـ ئەدەبىيات ماتېرىيالى (قىسقىچە) 1954. 3-بەت

ئون ئىككى ، تۈز يەرگە كېسەك بىلەن سېلىنغان يۈزگە يېقىن ئۆينىڭ خارابىلىرى
بار ئىدى . بۇ ئۆيلەر ئۇسلۇب جەھەتتىن كۈچاردىكى مىڭئۆيلەرگە ئوخشايتتى .
بىراق بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىكى سۈرەتلەر ھەممىدىن تاشقىرى بۇزۇلۇپ ئو-
چۇپ كەتكەن ئىدى . تۈزدىكى ئۆيلەر قاتنىتىو بىر چوڭ ئىبادەتخانىغا ئوخشاش
كۆپ قەۋەتلىك قورغاننىڭ ئىچىگە جايلاشقان ئىدى .

ئىككىنچىسى - بۇ يەردىكى داڭلىق مۇقامچىلىرىمىزنىڭ بىرى 70 ياشلىق ھا-
شىم ئاخۇنكام ئەنئەنىمە بىلەن ئۇچرىشىپ ، « ئون ئىككى مۇقام » تارىخى
ئۈستىدە سۆزلەشكەن ئىدىم . ھاشىم ئاخۇنكام ئۆزىنىڭ بويلىغا زىلۇۋا ۋە
چۈلس سوزلىيەلىغان كىشىكەن . « ئوششاق » ، « دەردى ھۆسەينى » قاتارلىق
ئالتە مۇقامنى بىلىدىكەن، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە مۇقاملارغا ئەڭ ئاۋۋال « سۇلتان
جەمجەمە » داستانى جور قىلىنغان . ھازىرقى تېكستلار ئۆتكەنكى يىنىيە يابولغان
ئۇ « سۇلتان جەمجەمە » داستانىنى تولۇق يادقا بىلىدىكەن . تەخمىنەن XIII
كەسىرلەردە مەيدانغا چىققان بۇ داستاننىڭ بەزى نۇسخىسى ۋە « كىسىلە باش »
نامىلىق قىسقارتىلغان ۋارىيانتلىرى قازان ۋە باشقا كونا مەتبەئەلەردە نەشر قى-
لىنغان ئىدى . ھاشىم ئاخۇنكامنىڭ ۋارىيانتى مېنىڭچە ئەڭ كونا ۋارىيانت بولۇپ،
ئۇ قازان نۇسخىلىرىدىن بىر قەدەر پەرق قىلاتتى . بولۇپمۇ ئۇنىڭ تىلى خېلە-
دىلا ئۆزگەرتىلىپ كېيىنكى خەلق داستانلىرىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان ئىدى . مەسىلەن
ئۇ مۇناجات باشلىنىدىكەن؛

ئەۋۋەلەنىڭ ھەممىسى تىلغە كەلتۈرەي ،
شۈكرە لىللا قىلىپتۇر بىزنى مۇسۇلمان ،
رەسۇلۇللانىڭ روھىغا دورود ئەيتاي ،
شەيتاننىڭ شەھەرىدىن قىلىپتۇر ئامان ؟

26 - ئويا بويىدىن ئېتىۋارەن بىز تۇرپان بويىچە بولىدىغان تەكشۈرۈشلە-
رىمىزنى باشلىغان ئىدۇق . بىرىنچى بولۇپ شەھەر ئېتىشىدىكى غوجا ئاۋۇل نەس-
رىدىن مازارىنى ئۆرگەندۇق . بۇ مازارنىڭ پېشتىرى كاملىرىدىن بىرى ئابدۇللا شە-
يخنىڭ ئۆز ئەزكىرىشىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈپ ئېيتىشىچە غوجا ئاۋۇل كۈچارلىق
ئەرىشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئوغلى بولۇپ، تۇرپان ھاكىمى مۇزەپپەرخاننىڭ تەكلىپى
بىلەن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ يەرگە كېلىپ دىن تارقاتقان . دەل مۇشۇ
مەزگىلدە خىتاي باسقۇنچىلىرى تۇرپانغا بېسىپ كىرگەن ئىدى . بۇ مۇناسىۋەت بىلەن
[illegible] بولغان ئۇرۇشلاردا مۇزەپپەرخان ئۆلۈپ ، ئۇنىڭ دولەت ئىشىنى غوجا ئا-
ۋۇلنىڭ ئۈستىگە [illegible] ئىدى . ئۇ بۇ جەڭگىۋارلىق ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قالدى
[illegible] خىتاي تايپىلىرىنى ئۆز دىيارىدىن سۈرۈپ چىقىرىشتىن ئاشقىرى .

[illegible]

ئېلىسىلىكى خىزىر خوجا خاننىڭ ياردەم بېرىپ ئۇلارنى سەددىچىننىڭ قاپقىسى جوجەن شەھرىگىچە قوغلاپ بارىدۇ. ھەتتا ئۇ جوجەننىڭ يېرىنى ھەم ئىشغال قىلىدۇ. بولاق بۇ ئۇرۇشتا كۆزىگە يارىلانغان سەمەرقەنت يېڭىلە ئۇزۇرىيالماي يېتىپ چىقىپ، كېيىنكى يىلى ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى ئېلىپ كېلىپ خىزمىتى ئۈچۈن خەلق ئۇنىڭ مەقبىرىسىنى مازارغا ئايلاندۇرۇپ، «شەھىد خوجام» دەپ ئاتاپ كېتىدۇ.

ئۇرپانىڭ ئىلگىرى كونا تارىخى ئۇنىڭ پەرغانە زىكرىلىرى زىكرى بىلەن بېيتاقانغا «دەقيانۇس» تارىخىغا باغلىق. «دەقيانۇس» — ئاتالغۇ تېپىشقۇ ئىشلىق رىۋايەتكە ئايلانغان ئىسمى. ئۇنىڭ پۈتۈن ۋەقەسى ئۈزۈك دېگەن جايىدىكى غارغا باغلىنىدۇ. بۇ غاردا يەتتە يانۇس (خەلق ئۇنى «يەتنۇس» دەپ پەرز قىلىدۇ) ئۈچ يۈز يىل ئۇخلاپ چىققاندىن كېيىن بىر يېڭى دۆلەت قۇرغان. بۇ دۆلەت ئاللىقاچان يىل ياشىغان. دېمەك، بۇ غار سىرلىق ئادەملەرنىڭ غايىب بىلىم ئۈچۈن بولۇپ، بەخت-سائادەت چاچقۇچى پىرماكان دەپ چۈشىنىلگەن. مۇشۇ ئىشەنچنىڭ بولسا كېيىنكى ئاتاغلىق ئابۇ ئەلى سىنا ھەم مۇشۇ غاردا 30 يىل ئىبادەت قىلىپ ئۇز بىلىمىگە ئىگە بولغان دېگەن رىۋايەت تارقالغان؟

ئۇ رىۋايەت مەزمۇنى:

دەقيانۇس غارىنىڭ ئىشىكى ھەر يىلى ئەتىياز بىر ئېچىلىپ ئۈچ كۈن تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە دۇنيادا يوق ھەممە ئېسىل كىتابلار بولۇپ، ئۇنى سىرتقا ئېلىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇڭا بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ بىلىم ئېلىشنى خالىغانلار بىر يىللىق ئوزۇق - تۈلۈكىنى ئېلىپ كىرىپ كىشىلە ئېچىلىشقا ئىچىگە كىرىۋېلىپ بىر يىلدا مولا بولۇپ چىقىدىكەن. دۇنياغا ئەللىك ياخشى بىلىملەرنى تارقىتىشقان ئىكەن.

ئەمما بۇ رىۋايەتتە بىر يىللىق ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن كىرىش بەسى مۇشكۈل بوپتۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا بەل باغلىغان ئاتا-ئانا تۇغۇلغان ئوغلىنى دۇ تۇغۇلۇپ يەنە ئىسمىلىك ئوقۇغانلار ئۇزۇلمىنى تەخمىنەن سوغىچىپ ئازتاماقلىنىشقا ئۆگىتىپ. كۈنىگە ئىككىسى ئوچۇقتىن ئالتە بىر غىزرىساق، ئۈچ قېتىم قوشۇقتىن ئالتە قوشۇق سۇ ئىچىشكە ئادەتلەندۈرۈپتۇ. ئەنە شۇنداق ئۇلار بىر يىل ئۈچۈن يېتەرلىك — يوقى بىر خۇرجۇن بوغۇزساق بىلەن ئىككى قاپاق سۇ تەييارلاپ سىناقتىن ئۆتۈپتۇ. بۇ مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن ئۇلار مولا بولۇشتىن ئاشقىرى يەنە 99 يىل ئوقۇپ قانائەتلىك ئالىم بولۇپ بېرى ئاچىن ئىككىنچىسى كەيتەر بولۇپ ئۇچۇپ دۇنيانىڭ خالىغان يەرلىرىگە بېرىپ بىلىم تارقىتىپتۇ. مانا مۇشۇلارنىڭ ئابۇئەلى سىنا ئىكەن.

بۇ رىۋايەتنىڭ ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان بىرىنچى شۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ لىرىنى ئابۇئەلى سىنانى «ئۇيغۇرلۇق» دەپ ئاتايدىغان كىشىلەر شۇ كۆزلىرىدۇ

1) ئۇيغۇر بان ئەلى ئاتا غوزى ... «تارىخى جەرىدىلى جەدىدە» ، قازان 1834، 86 - بەت.

بار. جۈملىدىن خوتەندىكى شەھەرىدە تېخى يېقىندىلا ئالەمدىن ئۆتكەن كۆپ بىلىملىك
موھيىدىن خان تاشا خوتۇنوفنىڭ 1976-يىلى 10-ئاپرېل ماڭا يازغان بىر خېتىدە :
« ئۇيغۇرلۇق مۇسىبىن جانانىلارنىڭ ئىسانىڭ شەخسىي جىسمىي قابىلىيىتى بىر يۈز ئەللىك يىللىق
تومۇرلىرى مۇھابىزەت قىلالمايدۇ » دېگەن ئىدى. مەن كېيىن بۇ مەسىلىنى كەلتۈرۈلگەن
ئۇيغۇرلۇق مۇسىبىنىڭ كىملىكىنى ئايھەسە سورىغىنىمدا، ئۇ ئۇنىڭ ئابۇ ئەلى سىنا ئەپەن-
لىكىنى ماڭا چۈشەندۈرگەن ئىدى. بۇ ھەقتە بىز خوجا ئاۋۇل مازارىدىن ئېلىپ
كەتكەن بىر قەدىمىي ئەدەبىيات نۇسخىسى، تەزكىرىسىدىن بەزى قىزىلىق ئىمارەتلەر بار.

خوجا ئاۋۇل مازارىدىن چىقىپ بىز شەھەر ئىچىدىكى قاتتىق مەھەللە-
سىگە جايلاشقان ئۇيغۇر ئانا مۇنارىنى زىيارەت قىلدۇق. ئۇ رىۋايەتلىك سۆزلەيمان
قاغىلىقنىڭ 37 ياشقا توشقانغا مۇنارا سۈنئىتى بىلەن 1762-يىلى 78 بالىلىق (مېتر)
ئېگىزلىكتە سېلىنغان بۇ مۇنارە ئاممىۇن قىزىل پىشىشىق خىشتىن بىنا قىلىنغان ئىكەن.
ئۇنىڭ ئۇزۇنى 25 يېرىم مېتىر بولۇپ، ئۇچى ئۈچ مېتىرگە مېتىر ئىدى.
ياشقا نۇرغۇن شەرق مۇنارىلىرىغا ئوخشاش بۇ مۇنارىغا ھەم بىر تالمۇ تو-
مۇرنىڭ ئىشلىتىلمىگەن. سىرتىدىكى نەقىشلىرى بولسا، چاقماق ... تال ...
... گۈللىرى بىلەن تولۇمۇنە پىشىق ھەم چىرايلىق بېزەلگەن ئىدى. بىز
كۆرگەن مۇنارىنىڭ ھېچ يېرى بۇزۇلمىغان ھەتتا ئۆپرىمىغان ئىدى.

مۇشۇ مۇنارىنىڭ قېشىدا بىر چوڭ باغ بولسىكەن. ئۇيغۇر ئۆزۈمى بىلەن
... ئۆزۈمنى پىرى ئاتاپ كەلگەن خىتايى ... زىيا-
رەتتىن كېيىن باغۋەننىڭ ھويلىغا كىرىپ ئۈزۈم پىشىنى ئارزۇ قىلىپ قىلىشتى. كۈن
ئانچە ... بولمىسىمۇ يېقىملىق بىر قىسىم ھاۋاسى بېرىپ تۇراتتى. ساربىيى
كەلگە، تاملىرى ئېگىز بىر ھويلىغا كىردۇق. باغۋەن ئۈزۈمى بويلۇق ساقاللىق كې-
لىشكەن كىشىكەن. ... چىرايى بىلەن قارشى ئېلىپ تورىسىكى گۈللۈك ئېگىزگە
كۆرپە سېلىپ تەكلىپ قىلدى. بەش ئاپتۇن بويىيان ئۇيغۇر ساھىبخانلىرىنىڭ
بۇلاق ئەتكەللىرىگە كۆنۈپ قالغان مېھمانلار ئىنزەت ... ئىلكرامى ... چىرا
كۆرپىلەرگە چىقىپ ياھۇزۇرۇر ئولتۇرۇشتى. مەممەزنىڭ كۆزى تورت ئامىلىك
تورغۇسقا بىقىنىدا ... قاتار ئېسىپ قويۇلغان ئۈزۈملەردە ئىدى. ھەربىر
تېلى ئوتتۇرا قولىلىك ئۈزۈم، ئۈچ تەرىپى قىزىل سېرىق كېلىپ، ساپ تەرىپى
خۇددى لەھەل تاشلىرىدەك توكورۇپ تۇرغان بۇ ئۈزۈملەر ... ئۆزگەچە كۆ-
رۈنەتتى. باغۋەن ئۈزۈمنى ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئەڭ ... كىلوگرامدىن
كېلىدىغان ئۈچ ساپىنى قولىغا ئېلىپ پۈلدى. ئاندىن يە تىنۇسقا ئۈچ دەستە تىزىلغان
خوتۇنچە نانلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئالدىمىزغا ئەكەلدى :
— خوش مېھمانلار، ئۈزۈملەر يېڭىلا ... جاراخلىق ئۈزۈملىرىنى يېقىملىق

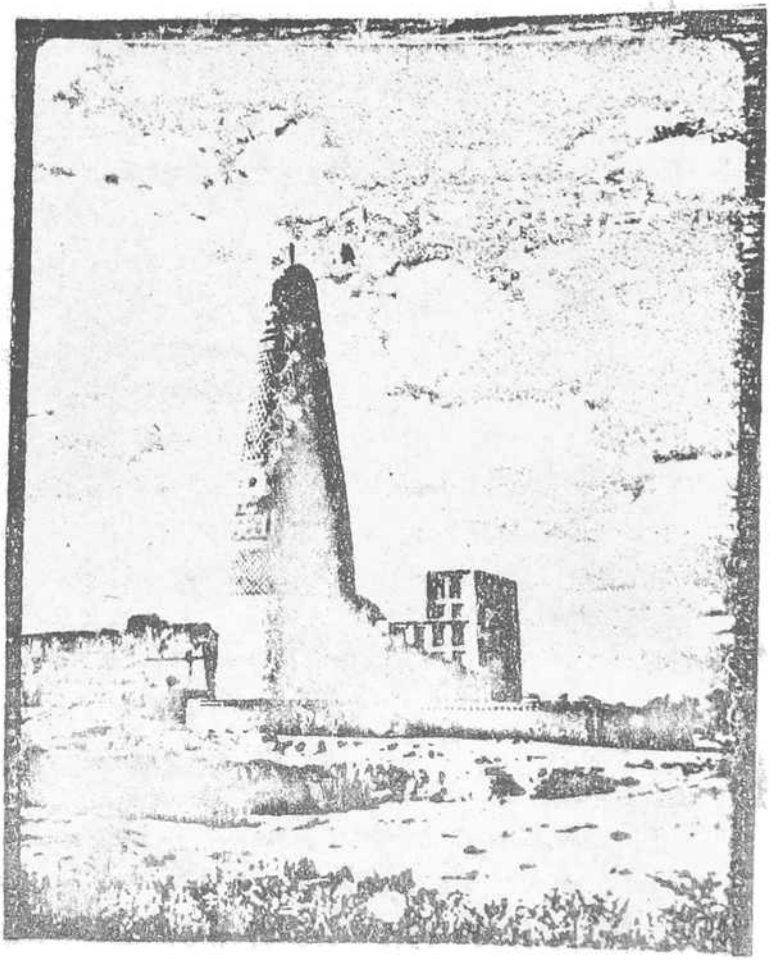

تۇرپان مۇنارى

چىقىرىپ قويان ئۆتۈشتۈرۈپ، - بىز ئۆزۈرپان ئويغۇزلىرى ئۆزۈلدى. بوزۇلغا بازارنىڭ ئاتلىق - ئۆزۈرۈملىرىغا ئەمىمە ئېغىز ئېچىپ كەتمەيمىز. سەۋەپ، بىزگە موشۇ ئۆزۈم بىلەن قوغۇننىڭ شىرىنى يېتەدۇ. بوقشلىق ساپ ئۆزۈم دەپ ئاتىلىدۇ. پوستى قېلىن بولۇپ، ئۆزۈن ئۆزۈلىدۇ. پوستى ئۆزۈقارغان سېرىق تات-لىق بولىدۇ. بۇنىڭ تازا قىيامىغا كەلگەن ۋاقتى ئىككىنچى ئۈچۈنچى ئايلاردا بولىدۇ. خوش، قېنى ئېلىڭلار، بۇنىڭدىن كېيىن قوغۇن يېچىپ، قوغۇن يەڭلار.

دېگەندە ئۆزۈملەرنىڭ پوستى تېخى ئۈزۈلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ ئۆستۈنچىلىك تەملىك ۋە پېپىشلىق ئىدى، نان بىلەن ئازلا ئىشتانا بېشىنى مال-ۋىغا ئوخشاپ كېتەتتى.

ئۆزۈم ئاشتىن كېيىن قىزىل ئۆزۈرۈكلۈق بىر قوغۇننى ئەكېلىپ يېچىق. بۇ قوغۇننىڭ تېخى بىر يېرى زىدە بولمىغان ئىدى. پىچاق تەككەنسېرى چار-سىلداپ سۇلىرى چاچراپ، خۇشھىدى چاچاتتى. بۇ ئەجايىپ ئۆزۈرپان مۆجىزىسىگە ئېغىز ئەككەن ئۈگە-گەنجالىڭ:

- بۇنى قانداق ساقلاپ يېسەن؟ - دەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى. باغۋەن قوغۇننى ئۆزى ئۆلتارغان سارايىنىڭ ئىچىدىكى قازناقتە دەپ تېپىپ چىققان ئىدى. دەستۇرخان ئۆيلىغانىدىن كېيىن ھەممىمىز ئەگىشىپ قازناقنى ئاراملىق سورۇن بىر تورىگە ئېلىپ كىردى. بۇ تونىڭ ئىشتىكى تالىغا بىر قويپ باغلانغان بولۇپ، ئىشلە ئىچىگە بىر ھىجىر سوقۇيۇلغان ئىدى. تونىڭ تورىسى بولسا تورت ئىلىكچە قۇم-نىڭ ئۈستىگە ئىككى-ئۈچ يوزدانە قوغۇن قىرىسىنى تىزىلىپ قويۇلغان ئىدى.

بۇنى كۆرگەن خىتاي تارىخچىلىرى تېخىمۇ ھەيران بولۇپ، بىر-بىرىگە قارىشىپ، پىسسىدە سۆزلىماقچى بولۇشۇپ تۇرىشاتتى. ئۇلارنى چۈشەنگەن باغۋەن:

- قوغۇننى مانا موشۇ ئۇسۇلدا ساقلايمىز، - دەپ ئۇ ئۇسۇلنى چۈشەندۈ-رۈشكە باشلىدى، - قوغۇن پىشقاندىن كېيىن ئېلىنىشى بىلەنلا ئۆز پېلىكىگە ئورىلىپ بىر نەچچە كۈن شۇ ئورنىدا تۇرغۇزۇلىدۇ. چۈنكى ئۇ بۇ ئارىدا سىرتىنى ئاز-تولا-پىغا كېلىدۇ. ئاندىن ئۇنى ھويلىغا ئەكېلىپ يەنە بىر-ئىككى ئاي پىتا تۇرغۇزىمىز، ئاپتاپ نۇرىنىڭ بويىغا زىيادە ھەممە شىرىسىنى پۈتۈن ئەزاسىغا تارقىتىدۇ. بۇ-نىڭدىن كېيىن تونىگە ئەكىرىپ تىكلىچە بىر-بىرىگە تېگىپ قالمىغىدەك ساقلايمىز. بۇنداق قى-لىشىمىزدىكى مەقسەت قوغۇننىڭ تاتلىقى بۇزۇلمىسا، تاۋۇزنىڭ سايىغى ئەرىمە بولىدۇ. ئۇ ئەگىشىدۇ. مانا موشۇنىڭدىن كېيىن قىرىچە قوغۇنغا ياتقۇزۇپ ھەر ھەپتىدە بىر قورۇپ تۇرىمىز. ئەگەر موشۇ ھەمدىن دېگەندەك تولۇق رىئايە قىلىنسا بۇزۇلغى قوغۇننى كېلەر يىلغى قوغۇنغا يەتكۈزگىلى بولىدۇ.

خوش، ئەمدى بىر ھىجىر دېكى سۇ بىلەن قويغاكەلسەك، ئۇنىڭ ھارا-

رىشى بىرخىل ئۆتۈش ئۈچۈندۇر. مەسىلەن، قوغۇن قويۇلغان ئۆيگە ئوت يېقىشقا بولمايدۇ. ئەگەر مەلۇم ئىسسىقلىق بولمىسا تۇمۇزلاپ قالىدۇ. شۇڭلىقتا باغلىق كونىلار مۇشۇ ئۇسۇلنى تاپقانىكەن. يەنى بۇ ھۇجرىدىكى سوغا تۈنىلىك ئىچى سو- ۋۇغاننى بېسىپ مۇز تۇتىدۇ. شۇ چاغدا ئىشلەتكۈچىلەر بىرقوي باغلاپ قويىمىز. ئۇ قويىنىڭ تىنىقى بىلەن تۈنىلىكچا ۋاسى ئۆزگىرىپ بىر نەچچە كۈن بىرخىل تۇ- رىدۇ. بۇنىڭغا بويى بەرمەيدىغان مەۋىيە نەمۇزلاشقا باشلىسا قويىنى كۆپەيتىمىز.

ئۈزۈم قۇرۇتىدىغان كۆككۆز ئويى بۇنىڭغا ئوخشاش ئىستىبلىق ۋە يەنى ئاساسلارغا ئىگە ئىدى. ياغۇزەن قويىدىن چىقىدۇ. ياغىنىڭ بىرچىتىنىڭ ئېگىز دولىنى ئۆستىگە تۇرلىنىپ ئارىيپ ئەلگە ئۇرۇق قۇرۇق قالمىغۇچە كۆپ مېتىرىيە ئۇسۇلى كۆككۆز قىلىپ يا سالغان بىر نەچچە تۈپلەرنى كۆرسەتتى. بۇنداق ئۇيلىكى ھاۋا- نىڭ ھارارىتى دائىم بىركەلكى بولۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئالمىشىشى ھەمىشە ئەركىنلىك بولىدىكەن. كىشىلەر ئۈزۈملىرى مۇشۇ ئۆيلەرگە ئېسىپ قۇرۇتىدىكەن. ئۇ چاغلاردا قۇرۇپ قېلىپ بۇزۇلىدىغان، قېتىپ كېتىپ سۇ يوقىتىدىغانلىقى ئوخشاش ھادىسىلەرگە زادى مۇپتىلا بولمايدىكەن. بۇنىڭدا قۇرۇتۇلغان ئەجايىب كىشمىشلەرنى كۆرگەن خىتاي ئارىخچىلىرى، بۇ دۇنيا بويىچە ئەلا سۈپەتلىك ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۇسۇلىكەن، دەپ قايىل بولۇشقان ئىدى.

ئۇلۇق ئۇيغۇر ئالىمى ماخمۇت قەشقەرىينىڭ كۆرسىتىشىچە ئىسكەندەر زۇلقەرنەين شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ يېقىنلىقىنى سېلىنغانلىيە شەھەرىنى. ئۇيغۇر ۋىلايىتىدىكى ئىچىدىكى قوچو، جەنۇبلۇق شەھەرلىرى مۇ شۇ تۇرپانغا جايلاشقان. قالغان يەنە شىمالىي شەھەرلەر ئۇ تۇغمىلىق قىممىتىنى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىگە، سولى بىلەن ئېلىپ بالىق شەھەرلىرىگە ئىسكەندەرلىكنى سۆيلەشكەن ناھىيىسى ئە ئۇيغۇرغا تۇغرى كېلىدۇ. بىز تۇرپان ئىچىدىكى تارىخىي يادى- كارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشىمىز بىلەن ئەزكۇر لىكى شەھەرنىڭ ئىز- لىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئاۋۋال كىشىلەر تىغىنىڭ باغرىنى جەنۇبلۇقنىڭ ئۆستىگە بارىدۇق. بۇ تۇرپانلىق كونا كىلومېتىر غەربىي شىمالىدىكى يارغول ناملىق يېزىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ناھايىتى چوڭ بىر شەھەرنىڭ خارابىسى ئىدى. ئۇنىڭ كوچىلىرى خۇددى بۈگۈنكى باغرو باش شەھەرلەرنىڭ كوچىلىرىدەك تۈز ۋە كەڭتاشا ئىدى. بۇ كوچىلاردا ئورنىتىلغان چوڭ-چوڭ ئىمارەتلەر بىلەن چىغىراق بىر مېھمانخانا ئورنى بار ئىدى. ئەلا ئەسىردە ئۇلۇق ئۇيغۇر- خان قەشقەرىي بۇ يەرگە كەلگەندە ئۇ ئىسكەندەر ئەنگە سېلىنغان مېھمانخانا مۇشۇ بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلىدۇق.

1) م. قەشقەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» تۈركىستانلىق، خەرىتىسىگە قاراڭ.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە بىز باشقا ھېچ بىر كونا شەھەرلەردە كۆرمىگەن بىرخىل ئېگىز - پەس دۆڭ-دۆڭلەرگە ئۇلانغان مۇنارچاقلارچىلا ئىشقان ئىدى. بۇ مۇنارچاقلار مەيلى ئۇزۇنلۇقتا يېشىل خوشۇسىتى بىلەن بولسۇن، مەيلى شەكلى كۆرۈنۈشلىرى جەھەتتىن بولسۇن قانداق قىتئىي مۇتەناسىپلەرگە ئوخشاتتى. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسى بولسا خەرىتىنى ئوتتۇرىدىكى مۇدايىشەسى بول- غان خەندەكلەر بىلەن چولغاشقان، ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چولاق قەبرىستانلىق بۇ شەھەرنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئىدى.

بىز خەلق ئىچىدىن بۇ شەھەرنىڭ مەھەللىرىگە يەتلىرىنى تويلاتقۇدەك يەرلەردە نىيازغۇ يۈزۈپ ئاخۇنلاردىن بۇ شەھەردە ئۇزاق خەنجەرخان سەنجەرخان ناملىق ئاكا-ئۇكا ئىككىسىنىڭ ئۆز ئۈنۈملۈك پادىشالىق قىل- غانلىقى ھەققىدىكى بىر مەلۇماتنى يىغالىغان ئىدۇق. خەلق قولىدىن بىر قانچە ئاسار-ئەتىقىلەرنى ئېلىپ كەتتۇق.

مانا، ئەنە بىز تارىخلاردا ئىسمى مەشھۇر نېمە نۇقۇت شەھەرنىڭ ئىچىدە تۇرۇۋاتىمىز. تۇرپاننىڭ قىرىق كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاستانە بىلەن قاراغوجا بىزنىڭ تۇنتۇرىسىغا جايلاشقان، ئون كىلومېتىردىن ئوشۇق يەرنى ئىشغال قىلىپ ياتقان بۇ شەھەر ئۇزاق قېتىم قوچو دەپ ھەم ئاتالغان ئىدى. ھازىرغىچە ئۇنىڭ تېتمولوگىيەسى مەلۇم بولمىسى. بىز بۇ شەھەر خارابىسىنى بىر چولاق سايال كېپ، بىر نەچچە كۈچ چوگۈن بىلەن بوكۇزلاپ ئىچىگە سېلىپ تامنىڭ قېتىغا يوشۇرۇلغان يەرئوچەتنى تاپقان ئىدۇق. بۇرۇن بۇ شەھەردىن كونا ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن كىتاب قەدەھ باتقا خاتىرىلەرچە چىققانلىقى ھەممىگە ئايان.

نېمە نۇقۇت! - بۇ نامايىشمۇ قېنى بىزگە مۇبارەك ئىسىم. "تارىخچى ئابدۇل- غازى خاننىڭ زىكرىچە ئۇ، قوتلۇق ماكان، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. "بۇ ئەل سالادىيەدىن ئوتۇپ سالاتىن بۇرۇن موشۇ جايدا يا شىغلىق"[1] دەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر "تارىخى شەجەرەئى تۈرك" نامىلىق ئەسەرىدە. دەقيا- نوس ئەزكىرىسىدە بۇ مەلۇماتقا نەزەر ئۇزۇپ ئۇلغاسۇز قولۇپ، سالادىيەدىن بۇرۇنقى ئالتەسەلىق ئىزلىغا يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ دەۋەت بۇ شەھەرنى م. قەدىمكى رىنىڭ كورسىتىشىچە بۇ ھېسابلىغانلىقنىڭ ئۇزۇنسى ئۇنىڭ بىناسىغا 2500 يىل تولىشىدۇ.

بۇ شەھەرنىڭ سىلى ئۈچ قەۋەت بولغانلىكىدىن. ئۇنىڭدا ئىسلاملاشتىن VIII ئەسىردە تېبە تىلىكلەر بىلەن بولغان دە ھەربىي تىل ئارقىلىق تۇرۇشلاردا ۋەيران

1) "تارىخى شەجەرەئى تۈرك" قازان، 1891، 26 - بەت.

بولغان بولسىمۇ[1] كېيىنكى قەدەملىرىدە تاكى جۇڭغارلار دەۋرىگىچە ئادەملەر ياشىغان دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. XIX ئەسىردىن بويان ئۇنىڭ ئىچىدە ھايات بولمىغان. بۇ ئارىدا ئۇ بىرنەچچە قېتىم چەتئەل ئارخېئولوگلىرىنىڭ تەكشۈرۈشلىرىگە دا-خىل بولۇپ، كۆپلىگەن ئاسار-ئەتىقىلىرى توشۇلۇپ كېتىلگەن ياكى قەستەن بۇزۇلغان ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي ھازىرمۇ بۇ شەھەردىن تارىخ ئۈ-چۈن مۇھىم ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىشى كۆز تۇتۇلماقتا.

بىز يۇقىرىدا تۇرپاننىڭ مەسىلىسى باغلىق، ئۇتتام، ھەقىقەتەن بەزى مەلۇماتلارنى بېرىپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ ئەجايىپ مۇنارە مانا مۇشۇ شەھەر خارابىسىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر شىمالىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. ئۇ 1900 يىللاردا ئۇنىڭ ئەسلى شەكلى تولۇق ھالەتتە بولۇپ (90 مېتر) ساقلىنىپ كەلگەن. بىز كۆرگەندە ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى قەۋىتى ئۆرۈلۈپ يەتتە قەۋىتى قاپتۇ. شەھەرنىڭ ئۇچىغا چىقىدىغان چوڭ پەللەمپەيلىرى ئۆرۈلۈپ، سىرتىدىكى ھەر بىر تەكچىگە ئويۇلغان ھەيكەللەرمۇ تۆكۈلۈپ تۈگەپ قاپتۇ. لېكىن شۇنىڭغا قارىماي بۇ مۇنارنىڭ ھازىرقى كۆرۈنۈشى ئۇزاقتىن ئۇنىڭ قانچىلىك مۇھىم بىر قۇرۇلۇش بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يەرلىك مەخسۇت ئاخۇن بىلەن ئۇچراشتۇق. ئاخۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە ئۇز ۋاقىتتا شەھەر ئىچىدىكى خانىنىڭ سارىيى بىلەن بۇ مۇنارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ سېلىنغان بىر ئاسما يول بولغانمىش. خان ھەر يىلى 9-مارتتا شۇ يول بىلەن كېلىپ مۇنارە ئۈستىدە ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى كۆرىدىكەنمىش. بۇ خاتىرىنىڭ توغرا-ناتوغرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمى نورۇز-ئادىتىدە خانلار ئولتۇرۇپ نورۇز مەرىكىسىنى سەيلە قىلىدىغان شۇن-داق مەخسۇس مۇنارىلىرى بار بولغان[2].

ئومىگىمىز، ئۇتتام، زىيارىتىمىزنى كېيىن قاراغوجا يېزىسىدىكى ئەۋلىيەت-ئاغوجام مازارىغا بېرىپ ئۇنى تەكشۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭ تارىخى ماڭا بۇرۇندىنلا مەلۇم ئىدى. ئۇ ئەينى دەۋردىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بىرىنچى قېتىم 933-يىلى ئوتتۇز مىڭ مۇسۇلمان قوشۇنى، يۇقۇن شەرقى تۈركىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرىنچى دالغا ... كەلگەن ئابونەسر سامانىينىڭ ئوغلى بولۇپ، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەڭ چوڭ ھەربىي قوماندانلىرىدىن

1) ي. مۇخلىسوف. — «شىنجاڭ تارىخىنىڭ ئۇلۇغ يادىكارلىقلىرى». «شىنجاڭ ئەدەبىيات-سەنئىتى». ئۈرۈمچى، 1966، 6-سان.

2) ي. مۇخلىسوف. — «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قولىيازمىلىرىنى ئىزدىنىش، رەتلەش ۋە ئوقۇش مەسىلىلىرىگە دائىر». «شىنجاڭ گېزىتى»، 1957، 30-ئىيون.

بېرى ئىدى . شۇڭا ئۇ شۇ زاماننىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، «ئالىپ تېكىن» «
(«قىلىچلىق كۈچلۈك شاھزادە») دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ئەمما بۇ ئۇنۋان
بارا - بارا ئەرەپ تىلىغا ماسلىشىپ، ئەلپەرتۇڭا بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن .

بىز يۇقۇرىدا قاراغوجا دەپ ئاتاپ ئۆتكەن بىزنىڭ ئىسمىمىز مۇشۇ
ئالىپ تېكىنگە تەن بولمىغان . چۈنكى ئۇ كىشى ئەرەپ نەسلىدىن بولغاندا
چىرايى قارا بولغان . ئۇ ئۆزىنىڭ مازارى يالقۇن دەل مۇشۇ بىزنىڭ (ئىپىيتقۇن
نىڭ قايسى ئالدىدا) بولغان بىر ئورۇندا ئولتۇرغان . ئىپىيتقۇن ئىسلاملاش-
قاندىن كېيىن ئۇنىڭ جەسىدى ئۆزى ئۆلگەن يەرگە دەپنە قىلىنىپ، ئۇ جايى
خەلق ئەربابلىرى «قاراغوجا» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن .

ئۇيغۇريان بويىچە بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈنكى ئەكسىچە ئۇرۇشلىرىمىز، ئۇيغۇريان
كۆللۈك كېمىرلىرى، ئۇ سىتىگە قارىتىلغان ئىدى . «كۆللۈك كېمىر» - ئۇ
ئۇيغۇرىيانچە «مىلىڭ ئۆيى» دېگەن سۆز ئىدى . ياركەنت ئۇ سىتىدىكى ئەكسىچە-
رۇشلىرىمىزدە بىزمۇ ئۆزىنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزىلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى قىياسەن
قاراشقا رەتلىپ بىنا قىلىپ، مىلىڭ ئۆيلىرىگە نىسبەتەن قىلىنغان ئىدى . ئىپىيتقۇن
رەتلىپ بىنالىرى سىتىگە ئاخىرى بىزنىڭ ئىككى دېگەن جايلاردىن ئۇنىڭ مەركىزى
تاپىلدى . ھالبۇكى، سىتىگە بىلەن بىزنىڭ كېلىشىمىزنىڭ ئىبارەت بۇ ئىككى جاي ياللۇن
تاغ ئىچىدىكى سۇ ئېقىمىغا ھەمىشە يېقىن بىلەن ۋە ھاۋالىق يەرلەردە بولۇپ،
ئۇنىڭ ئۆيلىرى يارغۇلدىكىگە قارىغاندا ئوبدانراق ئىدى . سىتىگە ئىككى بىر
ئۇيىنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي ئۆزىمىز بىر ياخشى كۆرۈنۈشى چوقۇم بىلگەن
ئىدى . بۇنى كۆرۈپ بىز ئۇيغۇرلار ئۆزىمىزنى قانداق ئىسپاتلىغانمىز X - IX ئەسىرلەردىكى
ئەرەپچە قىلغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىدۇق . چۈنكى ئۇيغۇريان كېمىرلىرى، مانىخې-
ئىيىدە ئولتۇرۇق بولغان (٨٤٧ - ٦٤٧) يا شىغان ئەسىرلىك ئۇيغۇر دۆلىتى بودىيار-
لارغا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن تەمىر قىلىنغان ئىدى .

ئەمما ئۇيغۇريان كېمىرلىرى بىلەن كۆچار رەتلىپ بىنا ئىككى مىلىڭ ئۆيلىرىنىڭ
مۇھىم ئۆزگىچە پەرقى بار ئىدى . بىرىنچىسى، ئۇيغۇريان كېمىرلىرىنىڭ چوڭ بىر
قىسمى ھازىرقى ئۇيغۇريان ئەگىمە ئۆيلىرىگە ئوخشاش كېسەكتىن ياسالغان
بولۇپ، شەكلى ئانچە مۇرەككەپ ئەمەس . ئىككىنچىسى، بۇنىڭ سۈرەتلىرى
كۆچار ئۆيلىرىگە قارىغاندا ساددىراق . ئۈچىنچىسى، بۇ ئۆيلەردە بۇددا
ئەسىرلىگە قارىغاندا ئەركىن ئەدەبىيات سۈرەتلىرى بېسىمراق ئىدى . ئەپ-
سۇسكى، بۇ ئۆيلەردىكى خېلى ساقلانغان . بىز ئۇ ئورۇنغا بېرىپ بارغان-
دىن كېيىن ئۇ ئۆيلەرنى ساقلاش ئۈچۈن مەخسۇس تەشكىلى قۇيغان ئىدۇق .

دۇنيا ئۈچۈن قىلىش بويىچە دېگىز ئۇيغۇرلىرىنىڭ چوڭ كۆزلىگەن ئىشى

ئىقلىم ھېساپلانغان ئوۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سۆز بولغاندا ئۇنىڭ بىردىن-بىر موجىزىسى كارىزلىرى ھەققىدە سۆز بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە جۇملىدىن بىزمۇ بۇ قاراشتا ئەمەسمىز. ئەينى بارغان تەكشۈرۈشلىرىمىزدە ئوتتۇرا-پان كارىزلىرىنىڭ تارىخى بىلەن ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۆڭۈل بۆلگەن نەرسە شۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا مۇھىم تىنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا 1960- يىللاردىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا 550 كارىز بولغان. بۇلارنىڭ چىققان 550 سۇ بىلەن 18886 گېكتار (22/400) يەر سۇغۇرۇلىدىغان. بۇ نەتىجە بۇ جەھەتتە ھەم قۇرغاق ئىقلىم سۇ بىلەن تەمىن قىلىنىپ كەلگەن.

بۇ كارىزلار ناھايىتى قەدىمىي سىستېمىلاردىن ھاسىل بولىدۇ. ھەمىشە بىرىنچى قۇدۇق تاغ باغرىدىكى بىر يەردىن باشلىنىدۇ. ئاخىرقى قۇدۇق ئېتىزلارغا يېقىن جايغا قازىلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا چوڭ قۇدۇقلىرى 70-80، ئازراقلىرىدا 40-50 قۇدۇق بولىدۇ. قۇدۇقلار بىر-بىرىگە يەر ئاستى ئۆستەڭلىرى ئارقىلىق چېتىلىدۇ. سۇلىرى قوشۇلىدۇ. مۇشۇ ئۆستەڭلەر كارىزدىن ئاقىدۇ. ھەر بىر كارىزدىن چىققان سۇ بىر ھەقلىق ئىگە-ملىكىگە ئىگە.

بىز بۇ كارىزلارنىڭ تارىخى ھەققىدە خەلق ئىچىدە تۆت خىل پىكىرنىڭ بارلىقىنى خاتىرىگە ئالغان ئىدۇق.

بىرىنچى پىكىر: «ھەقىيا ئۆزى غار ئىچىدە ياتقاندا قولىدىكى ھاسىسى بىلەن تاغنى تېشىپ سۇ چىقىرىپ ئىچكەن ئىكەن. ئۇ سۇ ناھايىتى تاتلىق بولۇپتۇ. بىلەن بىللە كۆزى نۇرىغا چىنلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭ بىلەن غار ئىچىدە قوغۇن ئۆستۈرۈپتۇ. شۇ قوغۇننىڭ شىرىنى بىلەن تۆت يۈز ئادەت قىلغانىكەن. دېگەن رىۋايەت بولۇپ، بۇ رىۋايەت «ھەقىيا ئۆزى» تەزكىرىسىدە بار ئىدى.

ئىككىنچى: «ئاپپاق خوجام قۇمۇلدىن چىقىپ تۇرپانغا كەلگەندە بۇ يۇرتتا قەھەتچىلىك. ئۇنى كۆرگەن پىشىۋا كامىل قولىدىكى ھاسىسى بىلەن تۇرغان يېرىنى ئۇرغان ئىكەن. يەرلەر قازىلىپ سۇ چىقىپتۇ. ئۇنى خەلق كۆرىۋېلىپتۇ.

- يەر ئاستىدىن سۇ مەنبەلىرىنى ئېچىپ، ئۇنى چىقىرىپ پايدىلىنىشنى ئۆزى خەلق بىلەن بىللە كارىز كولاپتۇ» بۇ رىۋايەت ئاپپاق خوجىنىڭ تەزكىرىسىدە بار ئىدى.

ئۈچىنچى: «XIX ئەسىردە يېقىنقى ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرگۈن قىلىنغان مانجۇر

گېنىرال لى داچۈەن بويەرگە كېلىپ سولىنىڭ قىسلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئۇنىڭچىكى خىتاينىڭ كادىرلارنىڭ بازىرىغىنى بىلىپ يەتكەن. شۇ يىللاردىكى ئۇيغۇرلارغا ئوقۇتقۇچى بو كادىرلارنى پەيدا قىلىۋالغانىكەن، دېگەن پىكىر قىلدى. بۇ پىكىرنى ئولىراق خىتاي ئۇ- كەللىرى ئېيتىشقان ئىدى.

مەن موشۇ پىكىرلەرنى يەنە نوڭايەتكام ئىشتوردۇمى ئوچۇن 1955-يىلى ئۇ- رۇمچى تارىخى موزېيىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئەبەيدۇللە زىيا خالىقوۋ ئىسىملىك كىشىنى مەخسۇس كامانى بويچە كابىلەن ئۇلارنىڭ چوڭ سۆزلەرگەن ئىدىم. ئۇ ئۇزۇن تەكشۈ- رۈشلەر بىلەن كۆپلىگەن مەلۇماتلارنى توپلاپ چىققان بىلەن بىللە ئولمۇموھىم بىر مەلۇماتنى تېپىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بولسا ئا. خالىقوۋ ئۇلارنىڭ شەھەرلەرئارىدىكى كونا كادىرلارنىڭ بىرىنىڭ ئىچىگە ئەكچىلەرنى يوللاپ، ئۇلارنىڭ قەدىمىي يۇرتى ھەيكەللىرىنىڭ تىز يىلىپ قويۇلغانلىقىنى ئېنىقلىغان (ئۇلارنىڭ بوخوسۇستىكى دوكلا- دى ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ قولىدا بار)، بۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئەرسە مەلۇم بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ كادىرلىرى بوغۇتقا ئىسلام دىنى كەلمەي تۇرغان XI ئەسىرلەردە ماجۇچ بولغان. ئۇنى بودىستلار ئېيتقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىجاد قىلىپ، ئولتۇرلىپ- دىلىپ كەلگەن. كېيىن يودىيارخەلىقى موسۇلمانلىشىش بىلەن ئۇلارنىڭ ئوزگەرمە ھەيكەللىرى ئىسلامنىڭ قىلىلىرىگە تەسىر قىلىپ، ئوتەتتا ياپاق غوجىنىڭ تەزكىرىلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن. بۇ تارىخى موشۇ تىللارنى باشقىچە تەزىپلەشكە ئاساسى يوق.

خوتەن شاھىنىڭ بېشى.

ئۇلارنىڭ -- ئېيتقۇت، ئوستىلىپ بولغان تەكشۈرۈشلىرىمىز تامام بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ ئومىگىمىز 1953-يىلنىڭ 4-دېكابىر كۈنى ئورۇمچىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. ئەتىسى ئىشتا چىقىشىمغا مەدەنىيەت باشقار- ما ئىجتىمائىي مەدەنىيەت بولۇمىنىڭ كاتىبى سائادەت خېنىم خوشال ئالدىمغا كېلىپ:

- سىلىگە چوڭ بىر يېڭىلىق، يىگىت. - دەپ نېپىز قەغەزگە سوزۇن مەسيا بىلەن يېزىلغان ئىككى بەتلىك بىر خەت-چەتنى ئاپتۇرى.

- نېمە يېڭىلىقكەن ئۇ سائادەت خېنىم؟ - يېڭىلىق، ئىزدەپ تاغ-تاشلارنى كېزىپ كەلگەن يەپ بولغانلىقى ئالدىراش سوزرۇم.

- چارقىلىقتىن ئەجايىپ بىر ئاسار-ئەتىقە تېپىلىپتۇ.

چارقىلىق تەكلىماكاننىڭ شەرقىدىكى جايلارنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بو يەردىن چىققان ئاجايىپ ئاسار-ئەتىقىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە قىزىقىپ

قولۇمدىكى ئەرەبچە ھەيكەل-دىبلەرنى پۈتۈنلەي ھۆججەتلەردە رەھال كۆز
ئۆزگەرتتىم.

«ئالاۋۇز قاراسىما بىرە ۋەتەننىڭ تۈپسىنى تەكشىلەۋاتاتتۇق، ئۆتۈشتۈم-
لۈك تۇرمۇشلە چىقىپ قالدى. تۈزلىنىپ چىقىۋەرىدۇق، ئاغزى قوتاز تېرىسىدىن
تىلىنغان ئاسمانرەڭ تۇرۇلۇپ ئاشلانغان لەشكەر كورۇۋەندە. تۇرۇپ پۈزۈپ
ئېچىلگەنىدۇق، چولۇ بىرلىكتە ئىدەن. ئولتۇرۇش ياغاچ تەختە ئۈستىدە بىر
ئادەم ئولتۇرۇپتۇ. بىرى 198 ساتېمېتىر بولۇپ، بېشىغا قىزىل دوپپا، ئۈچە-
سىغا غەلىتە بىر قۇش شەكلى سىزىلغان چوڭ شەكلەن يىپەك تون، يۈزىگە ئۈچمە يۈزلۈك
ئورۇلە كىيىپتۇ. بىرقولىدا ئۇزۇن سەكسەن ئالتە ئۇرۇق سېلىنغان خالتا، ئىككىنچى
قولىدا ئاق يىپەك رومال. ئولتۇرۇش پەيتىدە تۆگەرلەتكەن تورۇق ئات، سول پېتىدا
بىر پۈزلىگەن ھۆزەدى تېرىسى ئالتۇن رەڭلىك تىلە تۇزۇرۇپتۇ. ئورۇق ئاتنىڭ كەڭلىكى
ناھايىتى چىرايلىق ئوقىيا ئېسىلغان. ئادەمنىڭ ئالدىدا بولسا بىر قادار ياغاچ
ئاياق. بىر كۆكۈش كەپتەرنى چىشلەپ قويۇلغان ...»

ھەلۋمانى مەنشەگىچە ئازراق ئۇقۇپ دىمەن، كاتىبەگە مۇراجىئەت قىلدىم.

- ساقادەلغان! بۇ مۇمىيالانغان ئەلەك قىپەسنى قىممەت تىلىك بىر قەبىر
خاتىرىسىكەن. بۇ چولۇق مۆجىزە. بۇنىڭ بىلەن دۇنيانى غول-غول قىلىن-
قوپتىشكە بولىدۇ. بۇ مەلۇماتنى بىزگە كىم ئەۋەتىپتۇ؟

- ئەنشۇ ئالار دېگەن جايىدىكى ھەربىي قىسىملار.

- ھەربىي قىسىملار؟! خوش، خوش، ئاندىن نېمە قىپتۇ؟

- ھەممە جەسەتلەرنى تورۇسنى يوتكەپ چىقىپ بىر جەسەتلىكنىڭ ئېگىگە
قويۇپ، تۈپىسىنى پالاس بىلەن يېپىپ قويۇپتۇ.

- بەللى ... بەللى، مانا جەسەت نەممۇ ئۇلارنى بۇزۇۋالسۇدەپ. ئۇ
جەسەتلەر ئاۋاغا چىققىنىدىكەن سىرىز، بۇزۇلىدىكەن سىرىز. ھەسسەنە،
ھەسسەنە ...

ساقاۋەتخان جىم بولۇپ قالدى. ئالدىمدىكى ئاۋامشەرقىي تۈر-
كىستاننىڭ ھەربىي ئىستىلىق ئورۇقى. چىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان
باسىلغان جايلاشقان كونسۇللار لەزىمەلىرە ئېچىپ ىلى، ئالارنى تېپىپ مەنزۇ
جىم تۇرۇپ قالدىم. بۇ كۆزلىرىمە ئالارغا بېرىپ لوپ يىگانە خاتىرىلىرىنى كورۇۋاتى
ئۆزۈمنى يوقلەپ كېلىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چوڭقۇر ئويلارغا ھەربىي ھالدا
بولغاندا يول ئېچىلە ئىمە. شۇڭا شۇ كۈنى ئالارنىڭ ھەربىي قىسىملار
لىشنى بىر قارىتىپ ئالارنى خەت يېزىپ، ئەنشۇ جەسەتلەر ئېگىسىدىكى جەسەت
ئاسارە تەتقىقاتىنىڭ قانۇنى بولسىمۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ياخشى ساقلاپ

تۇرۇشنى ئاسار-ئەتىقە ھەيئىتى ئامىدىن سورىدىم .

ئارىدا ئىككى يىل ئۆتتى . بۇ ئارىدا بىز ئاسار-ئەتىقىلەرنى تەكشۈرۈش ئومىكى تۈزۈپ كەلگەن ئەرسىلەرنى رەتلەپ ، ئۇلارنىڭ تارىخىي مۇزېيىنى ھەم ئېچىپ ئۈلگۈرگەن ئىدۇق . بىر كۈنى (1951-يىلى 18-ئىيۇل) ئولتۇر-غۇلۇق خەۋپسىز ئىككى ساقلاش ئازارىتىنىڭ مۇئاۋىنى ئازۇرى شۇمۇتلۇق (مەللىتى شىۋە) ماڭا تېلېفوندا :

- مۇمكىن بولسا قېشىمغا بىر كېلىپ كەتسىڭىز ، - دەپ تۇرۇشتۇمتۇت ئىلتىماس قىلدى . باردىم . ئۇ ئازارە ئىشلىك ھۇجرىسىدا كۈلۈپ ئولتۇرۇپتىكەن . سالامدىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىندا چارقىلىقتا بىر ... ، يانارىدا ئاقار [illegible] ھېلىقى ئادەم جەسەدىنى ئالغاچ كەلگىنى ماڭا پەخىرلىنىش بىلەن سۆزلەپ بەردى .

- بۇ ئادەم جەسىتىنى قانداق ئېلىپ كەلگەنسىز ؟ - دەپ ھەيران بولۇپ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەي سورىدىم .

- ھېلىقى مەن ئېيتقان ئاغارنى بويايقىلى ئېلىپ چىققاندا ، - دەپ قېتىش-[illegible] ساقچىغا بۇيرۇپتىمەن . ساقچى دەرۋازا ئالدىدىكى خەۋەر بولمىغان ئالتە چارەككەلىك بىر قەبرىنى ئاغرىتماي سۆرەپ ئېلىپ چىقتى . بۇنى كۆرۈپ [illegible] تايىنمىدىن چىقتى . [illegible] ئازېۋە دەيمەن ئىچىمدە ئىت-ئىت بولۇپ ، ئامال يوق ، ئۇنى سۆكۈۋەتكەن بولماتتى . شۇنداق بولسىمۇ سىلىق ئىلمىي سۆزلەر بىلەن ئۇنى تەرجىمە-لەرتە رەھىمسىز قىلغان [illegible] ئېلىپ چىققان بولسا ئالتۇن بىلەن [illegible] ئېيتىپ ، بۇ سۆزۈمگە خاتىرە قىلىپ 1948-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي ئۆلكىسىدىن چىققان مومىيالانغان ئاسار-ئەتىقىلەر ھەققىدىكى قىزىق تارىخىي سۆزلەپ بەردىم . ئۇ كۆڭلى ئاغرىنى ئالدىم . ھەم [illegible] لابوراتورىيە خادىملىرى كېلىپ [illegible] چىققاندىن كېيىن مۇزېيغا قويۇلغاندا ئېلىنغىنى ئېيتىپ قويۇپ كەتتىم .

لابوراتورىيەگە سېلىنغان جەسەدنى ساق چىقىشىغا دىققەت ئۇنىڭ بېشى بولدى . بۇ باشنى بىز [illegible] مۇزېي خادىملىرىدىن [illegible] چۇلۇق (ئارخېئولوگ ، مەللىتى خىتاي) . ئىلمىي خادىم ئوسمانجان ئابدۇللا [illegible] ئالدىمىزغا قويۇپ ئانالىز قىلدۇق . ئۇ [illegible] ساقاللىق بۇ باشنىڭ ماڭا ئاچچىق يامان [illegible] كۆپ سۆزلۈك قېرىلارنى ئەسلىتەتتى . ئۇنىڭ [illegible] كۆزلىرى [illegible] . ئۇنىڭ تېرىلىرى قېتىپ قاپتۇ . سەل ساغۇچ چاچ-ساقاللىرى [illegible] بولسا كېرەك . بىر ئاز

مەجبۇر قالىدۇ، ئۆزىنىڭ ئەكسىگە ئۆزگىرىدۇ.

ئانىنى جەمئىيەتتە ۋەزىپە بىلەن كەم تەڭلىكنى ئىنقىلاب چىقىشقا بەل باغلىدۇق. بۇ ئىشىمىزدە بىزگە قەدىمدىن چىققان قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەر چوڭ ياردەم قىلىدى. بۇ ئاسار-ئەتىقىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ تارىخىي كىتابلىرىنى ئالدىمىزغا ئېچىپ قويۇپ، ئالدى بىلەن جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى ئېنىقلىدۇق. ئۇ سىنىپسىز بولغاندا جەمئىيەت بولمىغان. چۈنكى ئىپتىدائىي بولغاندا قەبىلىلەر بولسىمۇ، ئاساسەن ھەمكارلىقتا ياشىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ زامانلاردا سىنىپ بولمىغان. سەۋەبى ئۇ زاماندا ھېچ قانداق مال بۆلۈنمىگەن. پەقەت ئۇ- نىڭ ئىپتىدائى قىزىل دەپپىسى بىلەن ئوۋلاپ يېمەكلىك تاپقانلىقى بولۇپمۇ بىزگە بۇ ئاجايىپ ئادەم سىنىپىي تۈزۈمى كۆپچىلىكنىڭ زەردۇشتى (زورۇلۇش- تۇرمۇش) دىنى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ھالبۇكى، زەردۇشتلىق دىنى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىران بىر مەزگىل ئورۇنلاشقان. شەرقىي تۈركىستانغا بولسا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 11-ئەسىرلەردە ھەمراھ بولغانلىقى ئېنىق، خوتەندە قانات يايغان ئىدى. ئەلالار قەدىمكى خوتەندە قاراشلىق ياپراق-رەسىملىرى، ئەمەلدە بۇ خىل سەنئەتنى ئىسپاتلايدى.

جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي چىقىشىنى ھەل قىلىشىمىزدا ھەممە قوشۇمچە ئاسار-ئەتىقىلەرگە مۇراجىئەت قىلدۇق. بۇنىڭدا بىزگە خېلى ئىشەنچلىك ياردەم قىلغان نەرسە، جەمئىيەتنىڭ تۇرمۇش قۇرۇلمىسىنى 18 تال ئوق بىلەن ئالدىغا قو- يۇلغان قاراق ياغاچ ئاياق بولدى. ھالبۇكى، بىز نەزەردە تۇتقان بۇ نىڭكى نەرسە مۇھىم سىنىپىي ۋە شەرتلىك بىشارەت بەرگىنىدۇر، مەسىلەن، جەمئىيەتنىڭ قۇرۇلمىسى 18 تال ئوق ئون سەككىز بۆلەك قىسمىنى ئىشارە قىلغۇچى سىرا بەلگىسى (ئوقلىنىش) بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئەختىيارىدا 18 قەبىلە بولغانلىقىنى پەرەز قىلدۇق. بۇنىڭغا ئۇنىڭ ئۆزى كېلىپ چىق- قان ئاتا قەبىلىنى قوشۇپ 19 قىلدۇق. كۆپىنچە ئۇلارنىڭ ھەممىسى قە- دىمكى ئادەم تىللىرى بويىچە ئىپتىدائىي ئورتاق قەبىلە سۆز بولغانلىقى ئاتا قە- بىلىلەر ئۆزلىرىنى ھەر بىر ئۆز تىلىغا ئېلىشماپتۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆز نامىنى ئاتاشقا ئەھمىيەت بەرمىگەن ئىدى، چۈنكى شۇ چاغدا ئىپتىقاد قىلىشتى. مەسىلەن، ئايال زورىغىچە بۇ خىل ئادەتلەرنى ساقلاپ كەلگەن قازاق ئۇ- رۇغلىرىنى قوشقار بايلىقى، ئوغلى ئۇرۇق سۆزلەشكەن ئۇرۇق قوشقارنى، قوشقار دېمەي دوقى تاتا دېيىشىپ كەلمەكتە.

قەدىمكى ئون ئوق 10 قەبىلىگە بۆلۈنگەنتى. ئوقلارنىڭ ئون ئوقى، دوقتۇز ئوغۇز دەپ چوڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ ياشىغان ئىلىنى ئالەمگە

قەبرى جايلاشقان دۆڭ

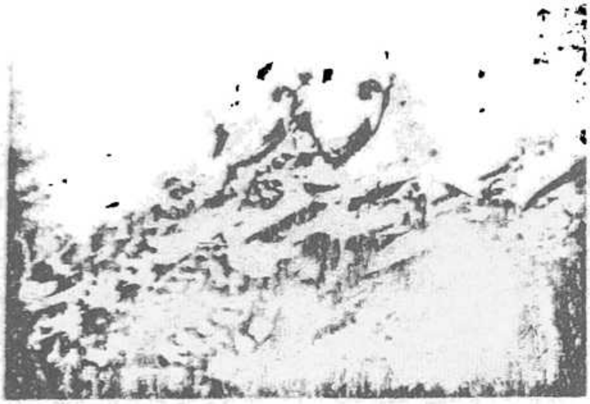

شۇنىڭدىن چىققان ئاتلارنىڭ ئۇستىخانلىرى

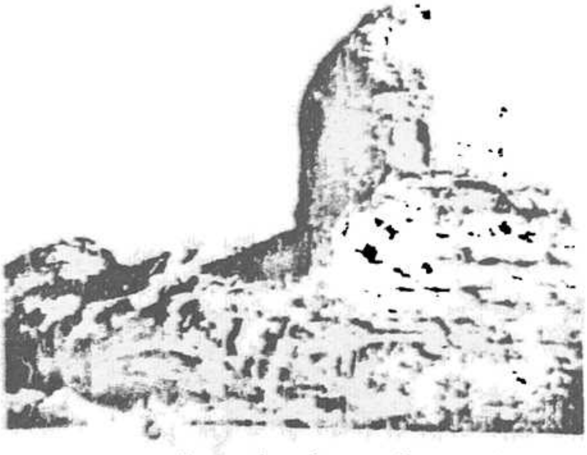

شۇ قەبرىگە يېقىن يەنە بىر قەبرە

ئايان . دېمەك ، بىزنىڭ ئالىمىزدىكى باشقا ئەسىر 19/ قەدىمىنىڭ باشلىنىشى
بولغان . ئۇزۇنلۇق قەدىمىسى فەلسەپە جايلاشقان پەرشا رانىتىسىنى قارىلغانلىقى
قارىلىپ بولغان . ئۇ تەخمىنەن 1 - 11 ئەسىرلەردە پەيدا بولغان . بۇ مەزگىل
، ئۇيغۇرلارنىڭ ، پەلسەپە غەربكە كېتىپ ، چۈنكى ھون تەتقىقاتچىلىق چوڭلۇق
سەۋەبى ئۇيغۇرلارنىڭ پەيدا بولۇشى . جەمئىيەتنىڭ ئالدىدىكى قاراقانىلىقنى بىزنىڭ
شۇ بولۇنۇشنىڭ بەلگىسى بولساكېرەك دەپ پەم قىلىشقا ۋە جەمئىيەتنى
ھون شاھىنىڭ بېشى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالماقتا .

1966 - يىلى ئېيۋانى مەزكۇر ئەسەرلەر تەتقىقاتىنىڭ قالدۇق ئىزلىرىنى
تەكشۈرۈپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى چوڭ شۇ رۇپ كېلىشى ئوچۇق نەمۇنە مۇزېيىنىڭ ئىلمىي
خادىمى ئابدۇللا زىيا خالىقوۋنى مەخسۇس كامانىر بولۇپ كابىلەن ئالا رقا -
دىسىغا ئەۋەتكەن ئىدىم . ئۇزۇنلۇق بۇ ھەققىدە يازغان دوكلاتى بىلەن چوڭ شۇ -
رۇپ كەلگەن رەسىملىرىمىز بىزنىڭ خۇلاسىمىزنى ئىسپاتلىدى (بۇ دوكلات
ھەم ھازىر مۇزېيىنىڭ قولىدا) . لېكىن بۇ دوكلاتتىن بىز كۆپ مۇھىم ئىككى پىكىرنى
مەلۇم بولىدىكى ، بىرىنچى - ئۇ جەمئىيەت ئاۋۇن ئازىر شۇ مۇتۇلۇق تېپىقسىلە
1956 - يىلى توزقەتەبىز يېتىپ بىلەن ئەمەس ، گېنېرال ۋاڭ - نىڭ ماۋزىنىڭ
بۇيرۇقى بىلەن 1958 - يىلى كەلتۈرۈلگەن ئىكەن . شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ
تاغار ئىچىدىكى ئامبارلارنى پاچاقلىغان . ئىككىنچىسى جەمئىيەت قويۇلغان قەۋرىنىڭ
چۆرىسى ئاق قۇم بىلەن تاھا تەقىلىنغان ئىكەن . دېمەك ، جەمئىيەتنىڭ ياخ -
شى ساقلىنىشىغا ئەشۇ ئاق قۇملار قانچە ھۆزمەت قىلغان . . .

ھون شاھىنىڭ بېشى سېلىنغان پىيالا قۇتا 1966 - يىلى سىنتەبىردە ئۈرۈم -
چىنىڭ غەربىدىكى خەلق باغچىسىغا جايلاشقان مەركىزى تارىخى مۇزېيى بىنا -
سىغا قويۇلغان ئىدى . ئۇنى ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەر زىيارەت قىلدى .

تارىم سىرلىرى

ئاسار - ئەتىقە تەكشۈرۈش ئورگىنىنىڭ ئىشى ئارقىلىق - ئەپ تىقلىق ، زىيا -
رەتنى تاماملاپ ئۈزۈرۈمچىگە يېنىپ كېلىشى بىلەن تارىم شەلى ئاپلىستىق ، تا -
رىم ۋە قەدىمكى ئەۋلاد ھەربىي تەكشۈرۈش ۋە زېمىنلىرى شۇ ئىبلىسىنى تېپىۋا -
سىدىن مېنىڭ ئۈستۈمگە ئۆزگىلەنگەن ئىدى . 1953 - يىلى دىنغا بۇرۇنقى —
1954 - يىلىنىڭ ماي ئېيىغىچە تومۇكىنىڭ خۇلاسىلىرى چىقىرىلدى (ئونبەش
دوكلات ، ئۈچ خاتىرە ، بىر رەسىملىك ئالبوم تەييارلانغان ئىدى) . بۇ خۇلاس -
لىرىنى تالىغان تەجرىبىلىرىمىز يولۇقتۇرۇپ تارىمنىڭ تەلەپ ياخشى 10 - ماي

ئوچارىغا كەلدىم. بۇ يەردە مەشھۇر سەييياھ سۋېن ھېدىنگە ئاتقۇشچى بولۇپ ئۆز ۋاقتىدا ئاتلىمىقانلىغا كىرگەن داڭلىق پالۋان مۆمىن ئاخۇنئاكام قونالغىنى ئوزۇقلىرى ھەم بولۇشقا كېلىشتىم. ئاندىن ھارۋىكەش ئەھمەتجاننىڭ ئېگىز چاقلىق يار-يار ھارۋىسى بىلەن 12-ماي كۈنى تارىمنىڭ دەرۋازىسى ھەپ-سابلىنىغان شاھيار شەھىرى ئارقىلىق جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم.

بۇ ساياھەتتىكى نىشانىم بولسا تارىم بويلىرىنى كۆرگەچ بىلەن تاك-لىماكاننىڭ بىر قىسمىغا كىرىپ، قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ ئىزلىرىنى ئىزلاش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى چۆلدىن ئالماش يېزىغا بېرىشىم لازىم ئىدى. شاھيار بىلەن چۆلنىڭ ئارىسى 20 كىلومېتىرچە كېلەتتى. يولنىڭ ئىككى چېتى شوخقىدەرەخلىك جاڭگال ئىدى. گەرچە ئۇ شاھيار شەھىرىگە ئانچە يېقىن بولسىمۇ بىر قال مۇيى يۈرۈلۈپ نەمغا ئىنلىك كۆرۈنەتتى. يول دېگىنىز توپا، بەزى يەرلەردە يار-يار ھارۋىسىنىڭ سىرىقى سوكەتتىن يا سالغان نىشچىلە چاقلىرى كېپىنچىچە كىرىپ كېتەتتى. ھەر قەدەمدە نەچچىدە بىر توشقان، بۆكتۈ-قانلار، گويا بىزنى زاخلىق قىلغانلىك ئەتەي ھارۋىنىڭ ئالدىنى كېسىپ ئۆ-تۈپ كېتەتتى. سوكسۇك بىلەن تورغايلار بولسا ئارا-چىچىچە كىلىشىپ ئۇچقان پەيتتە ئىدى.

بۇ يول بىلەن بىر تولۇق ئۈچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن ئالدىمىزدىن تامامەن باشقا بىر مەنزىرە ئېچىلدى. جاڭگال ئاستا-ئاستا سۇيۇقلىشىپ تەخمىنەن 7-8 چاقىرىم ژىراقلىقتا، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قا-راپ سوزۇلۇپ ياتقان قويۇق قاراكۆك تورمانلىق بىلەن ئۇنىڭ ئالدىدىكى ياپ-يېشىل بىر يېزا كۆرۈندى. مەن بۇ يېزىنى چۆلەن، ئىزىقى قاراكۆك جەڭگەلنى تارىم دەرياسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدىم. بۇ پەرەزىم دۇرۇس بولۇپ چىقتى. يەنە بىرىم سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن دېڭىزدەك بىپايان چە-مەنلىك كۆكۈل مەيدانلىق كىچىك بىر يېزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدۇق. بۇ يېزىدا ئادەملەر ناھايىتى شالاڭ ئىدى. ژىراقتىكى ئېتىز-ئېرىقلاردا توپ-توپ بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئەر-ئاياللارنىڭ غاراڭ بىر كۆرۈنۈپ قالاتتى. بالا-چاقىلاردىن سوراپ يۈرۈپ يېزا باشلىقىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ چۈشتۇق.

بۇ كۈنى بۇ يېزىدا تەييارلىق كۆردۇق. مۆمىن ئاخۇنئاكام قىزىقاق بىر تەجرىبىلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئەسلى كۇچا شەھىرىنىڭ ساقساق مەھەللىسى بولۇپ، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرىنچى قېتىم 1959-يىلى يەرىنسا ھايتى ۋاقتىدا تونۇشقان ئىدىم. ئۇ تارىم بويلىرىنى يادقا بىلگەندەك بىلەتتى. ئەتتامەن ئۇنىڭغا بەكرى ئىسلىمىدە بىر قىزىقارلىق تەجرىبىسىنىڭ ھېكايىسى

سالىسىن 1952-يىلى قىشتا ھارۋىمىز دولقۇنلىرى، ئىسسىقلىق پىسسا بىزنىڭ
قىيىن كۆچا رمەدە نىيەت ئىزۋىرلىك ھەۋەسكارلىرى بىلەن سەھنىگە قويغان
ئىدىم. موشۇ سەنئەت پائالىيىتى بولغانلىقتىن قىرىقى بولۇپ ئاپ ھەيدىتىش
لىپ، ئانام سايا ھەسەنگە بىللە چىققان ئىدۇق. ئۇ ماڭا ئەپيارلىق مە-
سىلىسى بىر بىچى بولۇپ مۇنۇلارنى دېگەن ئىدى:
- ئەگەر ئالدى بىلەن ئىككىمىز گەپلىشىپ يالغان ئىشتى كېرەك. نىمشكىمە بىلە
كېلىمكانىن ئىچىنى ئېلىكۈرى- كىيىن يول بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق - يامال
بولسا كېلىمە ئىشىمىز يامان. بىز ھەمە ئىچىنى موشۇ ئىككىمىز ھاجىسىنى بىلە-
ت يالغان ئىشتا قۇتۇلۇپ قالالايدۇ. ئېنىقلا ئۇ دەستىگە بۈگۈن ئۆتۈن بولۇپ-
تۇرىدۇ.
- نىمە، كۈن بولۇپ بولسا سەۋەپ بولمامدۇ؟ - ئەنسىرەپ سو-
رىدىم؛
- بولىشىغۇ بولىدۇ. ئاۋۋال بىزنى قالسا كۈن ئۇچۇق بولسا
بىز يولتۇزغا قارىسا يا خۇشى بولاتتى دەيمانا. - دەپ كۆزەتتى ئۆ-
زىنى كېيىن.
- بۈگۈنلەردە ئەكلىمكانىڭ سالىجى بولامدۇ؟
- ياق. ئاز بولىدۇ. سالىجىنىڭ قايناپ تاغان قاخشاق ياز- كۈز.
ئاماھاز بۇ قىسىمى ئاز بولىدۇ.
ئۇقۇتۇرىدا ئېيتىلغان ئىككى نەرسىنى باشقا مىنىڭ ئەنسىرەپ مەۋىيۇق
ئىدى. ئۇ مەسىلە ربيىشىلدى. يارامىلىق ئىككى يالغان ئىشتى بىلەن بىر نار
. گە تايىنىپ ئۈچ كۈنلۈك يول يۈردۇق - ئۈلۈك ئەپيارلىدۇق. ئالاھازىرغا
[illegible] بىر قىسمى ئۈچۈن مومىن ئاخۇنلىكام قونالغۇ بىر قوينىڭ قۇيرۇقىنى
ئۆز ئىلىق ھول كالىغا چىڭ قاللايدى. بىر نەچچە كۈنلەپ ئىلغاللىدى. شۇنداق
قىلىپ، 1954-يىلى 18-ماي كۈنى ئەلىنىڭ مومىن ئاخۇنكام ئىككىمىز
ئانام ئەۋپىگە قاراپ قورۇق چىقىپ كەلتۇق.
بۈگۈنكى كۈن ئالاقاراق بولۇپ كېلىدى. كۈن چىقا - چىقماي ئانام
دەريا ساھىلىدىن كېلىپ ئەنجىيارىسىز ئاشتىن چىقىپ كەتتۇق. ساناسىنىڭ ئالدىدا
قىرىق ئانام دەرياسى ئىپ - ئىپ ئۇششاق ئىچىدىن قايناپ ئاقماقتا. قىلىن
قېزىمغا تاللىرى ئىچىدىن ئۈزۈلۈشىگە قارىماي ئۇششاق ھەرسىز ئۆپكىسى
كويا ئىزنىڭ ئايىدا يالغۇزلا قويغان كۆلدەك قورال - قۇرال قىلاتتى. چو-
رىسى جەكسىز قۇرمان. ئەسلى چايكا نەسلىدىن بولسىمۇ، چايكىنىڭ نازۇك-
راق، كەلگەن ... يىلنى ... قىلىرى (چايكىنىڭ ياللىغى رەڭگى ئاق ئاتىسى)

مىڭلاپ - مىڭلاپ چوقۇراپ ئۇچۇپ ئۆتۈرىدۇ. ئۇچىدىن بوجىتتە بولۇپ دەريا
ياقىلاپ ئوتلاپ ئۆتۈرگەن قوي. ئوچقا، ئۇرۇق قانات يىغىپ ئولار. ئەينە
بىر توپ مالچىلار كىچىك - كىچىك ياغاچ قولۋاقلارغا ئوتۇن ئوتۇپ شىتىن قوي
ئۈچمىلىرىنى سىيلىۋېلىپ ئورمان تەرەپكە ئۇدىكۈزىۋاتىدۇ. قارىشىۋاتىدۇ
قوي. ئۇچلىلار رەھمەت ئەيتىشمەكتە...

بۇ مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ مەن ئىلھاملىنىپ قالدىم. بۇرۇن شېئىر يازاتتىم. بۇ كۆپلىگەن شېئىر يازغىم كەلدى، دەپتىرىمنى قولۇمغا ئېلىپ ئۇدۇلىدىكى قۇرلارنى ئەنە بۇ يەرلەرنى بىلەن سەنئەتكەلتۈردۇم:

تارىم!
ئانا ۋەتىنىم، شانلىق ئويغۇر دەرياسى!
سەنى ئۈستىدە ئىشتىياقلىقمىڭ،
نى - نى زەپەر دانىسى...

بۇ شېئىر ئۆزەمگە خېلە ئوتتۇرىسىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن دەۋاملاشتۇردۇم

بىراق سېنىڭ، ئۇزاق ئۆتمۈشۈڭ،
ئۆتتى ئېغىر زۇلمەتتە.
باغرىڭنى ئۆسكەن دەرەختىن بولۇپلار،
كۆمۈلگەن كۆلپەتتە.

ئۇچاغ سېنىڭ كۆز ياشلىرىڭنى ئاقتى،
يامىرىڭ قانلىق يېشى.
پەرەمەنتلىك ئېسىل كۆزىمىڭ ئۇغلىڭنى،
كېسىلگەندى بېشى...

بۇ قۇرلارنى قېيسىمدىن ئولتارغان مۇمىن قونتاق ئوقۇۋالغاندەك:
— خېلى شائىر ئىكەنسىز، چىقمىسا ئەپەندىم، — دەپ سۆز قىستۇرۇپ قالدى. مەن ئۇنىڭغا ئۆزەمنىڭ شائىر ئەمەسلىكىمنى، يازغۇچى ئىكەنلىكىمنى، بۇ شېئىرنى تاسادىپىي يېزىپ قويغانلىقىمنى ئېيتتىم:
— ياق، بۇ شېئىرلىرىڭىز خېلىگە پاراسەتلىك ئوخشايدۇ ئەپەندىم. قاناق دېسىلە بۇ شېئىرلىرى تارىملىقلارنىڭ:
تارىمنىڭ بويى قوملۇق،
تاققان سۇلىرى مۇڭلۇق.
تارىم بويىدا ئۆسۈپ،
ھېچ بىر كۆرمەسمۇ قىسقۇلۇق.

دېگەن ناخشىسىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن ئەمەسمۇ؟ — دەپ بىردىن ئۇلۇغ كىچىك
تىنىۋالدى. مەن قىزىقىپ ئۇنىڭ يۈزىگە قارىۋىدىم، مۇڭلىنىپ قاپتۇ.
ئۇنىڭ بىرەر نەرسە بىلىدىغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ سورىدىم.
— خوش، قېنى سۆزلىسىلە مۆمىن ئاخۇنكا. بۇ ناخشا قاچان چىققان
ئىدى؟
— 1936-يىلى دوبەن ۋاقتىدا، — دەپ يەنە ئۇلۇغ تىنىۋالدى مۆمىن
ئاخۇنكام. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ كۆپىنچە ياشلىقىمدا شۇ يىللىرى ئارىمىزدا قىسمىتى
بولغان قانلىق ۋەقەلەرنى چۈشەندىم. بۇ ئۇلۇغ بىر دەھشەتلىك ۋەقە ئىدى.
زالىم شېڭ شىسەي گۇرۇھى مىڭلىغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى بۇ
يەردە ئازاپلاپ ئۆلتۈرۈپ، مۇڭلۇق ئارىمىزنى ناھەق ئادەم قېنى بىلەن
بويىغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇ جۇدالىقنى يولدا سوراپ ئاڭلىغان
دېيىشىدۇ، «ماڭلى» دەيدۇ.
— ماڭساڭ، ماڭلى. سېلى بۇرۇن مۇنداق چوڭقۇر دەريادىن ئاتلىق
ئۆتۈپ كۆرگەن ئىدىڭمۇ؟ — مۆمىن ئاخۇنكام ئاتلارنىڭ تىزگىنلىرىنى
چىڭىتقاچ سورىدى. مەن ئۇنىڭغا ئېيتىپ، لېكىن سايا ھەممىسى شوخ ئېقىۋاتقان
دەريا سۈيىنى پۇرىغىنىدىن ئۈنۈم ئالالمايدۇ، سۆزلەپ بېرىدىغان يوق:
— كەلمەيمەن. — مۆمىن ئاخۇنكام داۋام قىلدى، — شوخ دەريا
دېگەننى ھەر قاچان ئۆتۈش ئاسان. قاچانكى دېمىسىلە، شوخ سۈيىنىڭ
بولسىدۇ. «بۇ كىچىنىڭ مۇڭكۈزى ئېچىپتۇ» دېگەندەك مۇنۇ ئارىمىزنىڭ سۇ-
يىچى بار. بۇنىڭ تېگىنى ئېچىپتۇ. ئۇنىڭ ئۆتكەنلەر بىر سۇدا كېلىدېگەن
نەرسە بار. كېلىپ كۆرۈپ بېقىڭلار دېسىلە؟
— ياق. — دېدىم مەن ئەندىشىلىك ئاز-تولا شورلۇق ئوتۇپ، — شاتار دەر-
ياسىدىن كېلىپ ئاراپ ئاڭلىسىدۇ بىراق كۆرمىدىم.
— ھە، ئاڭلاپ بولسا ئۇنى يولدا كۆرسىتىپ قويىمەن. قېنى كەلسىلە.
ئاتقا مىنسىلە. قوغلىسا چۈشىمىسۇن؟ ئاتنىڭ ئىزىنى چىقىرىۋالمەمدۇ،
مانا مۇنۇ ئۆتكەلدە چۈشۈرۈۋېتىمەن. ئەگەر ئاتنىڭ قوشۇقىنى چىڭ تۇتۇپ
ئاتنىڭ قولىغا قاراپ ئولتۇرسا بولىدۇ. ئات ئۆزى ئېلىپ چىقىدۇ.
مۆمىن ئاخۇنكامنىڭ دېگەنلىرى چۈشىنىشلىك ئىدى. ئۇ دېگىنىنى
قىلدى. مەن مىنگەن ئات كۆپۈككە ئاغزىدا، ئويچان ئات، دەپ ئەركىلەپ-
تىنىدىغان دېمەت ئورۇق قاشقا بولۇپ، يوغان ئىدى. مانا ئۇلار ئاتنى
سۇغۇرۇپ ئارىمىزنى زېرىكمەي كېسىپ ئۆتۈۋالىدۇ. ئۇنىڭ زادى قولغا كۆرۈنەتتى،
سۇنىڭ كەڭلىكى ئېتىلىپ يۈزمىڭچە بار. ئۇ ئۇرۇنغا كەلگەندە سەل يېشىم قېپىپ

كۆڭلۈم ئېلىشقانلىق بولدى. شۇڭلاشقا كەينىمگە قارىغۇپ يۈرۈپ؛
- كەينىڭلارغا قارىماسلا ئەپەندىم. ئاللىبۇرۇنقا قاراپ سەل ئېگىشتۈرۈپ
ساپ. - دەپ ۋاقىرىدى مۆمىن ئاخۇنكام. ئۇ ئاقامىسىدا كېلىۋېتىپتىكەن.
روھلىنىپ قالدىم. زەنجىرمە مىنۇت دېگەندە تورۇق قاشقا جۆمىنى ساق-سا
لامەت قورغاققا ئېلىپ چىقتى. «ئوھ!» دەپ شۇڭلاشقا قوللىرىمنى قوشۇش
بېشىدىن ئېلىپ بىر كېمىرىلىۋېتىمەن، تورۇق قاشقا ئولتۇرۇپ ئۇزرۇپ ئۇزۇننى
بىر سىلىكىسە بولامدۇ، ئىرغىتقىلى ئۇچۇپ كەتكىلى بىلەلمەيتتىم. خەيرىيەت
قوغلاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەردىن ھېچ بىرىمىز ھېچ نەمە بولمىدى. بېشىمنى
ئاپپاراق بار ئىدى. ئۇ مۇسۇلمانلىتو. مۆمىن ئاخۇنكام ھېچىدەپ كۈلۈۋا-
تتى. ئۇنىڭ كۈلكىسىگە كېيىن مەنمۇ قوشۇلدۇم.

مۇشۇ كۈلكە بىلەن ئارىمىزدا ھەممىمىز باشلىنىپ كەتتى.

- خۇدا خالىسا بۈگۈن چۈشلۈكتە ئارىمىزغا قايتىپ قورمان ئىچىمىز
ھوزۇرلىنىپ ماڭىمىز ئەپەندىم. - ئاتقا مىنگەشمە-مىنگەشمەي مۆمىن ئاخۇنكا
كۆڭۈللۈك سۆز باشلىدى. - بۇ قورمان ئۆز زۆرىغا سۆزلىسۇن. ئارىلىقلاردا
بايلىقمۇ، يالغۇزمۇ شۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قارىغايلىق باشقا ھەممە دەل
دەرەق، ئېلىنىپ باشقا ھەممە ھەيۋانلار بار.

- بۇ جاڭگاللاردا ياۋا ئادەم بار دېگەن بىرگەپ بار ئىكەنغۇ، راستمۇ؟ - مەن
بۇ سۆزنىڭ يالغانلىقىنى بىلسەممۇ شۇ دەرىجىدە ئەتەي سورىدىم:

- ئۇ ئېلىپ قاچتى دەپ ئەپەندىم. - دەپ كۈلدى مۆمىن ئاخۇنكام.
قازاقچە سۆزلىگەن ئولتۇرۇپ، - مولۇك ئوبلاست رەھبىرى، - ئۇ ئادەمچىسىنىڭ ئۇچرى
قاراپ ئىشارە قىلدى. - بىرىنى - بىرىنى، شۇ كۈنىگەن ياۋاخەنخ دەپ ئويۇ
قىلىشىدۇ. بۇنى ئاتلىقلار بەزى ئالاگە دەن سايا ھەتچىلەر. خەۋەر
بويىچە ياۋا ئادەملەر باركەن، دەپ سىلە دېگەن سۆزلەرنى چىقىرىۋالغا
بولمىسا سىلە ئۇچرىشىش ئويىگە دارىسىم ھەيران قالىسىز. ھەممە ھەلتەرە
ئويتۇن - كۈلكە دېگەن شۇلار. ياۋاخە قىتە غەۋۋاسى[1] بولامدۇ؟ ئۇلار
ئىچىدە شۇڭلاشقا ياشى غەۋۋاسلار باركى، ئويۇن كۈلكىنىڭ ئىككە چوڭ بولۇپ،
بىلىقلارنى ئۇتۇشىدىن ئېلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ بىزدىن بىرلا پەرقى كىيىنۈك
مۇسۇلمان بولغان.

كېيىنكى سۆزىدىن مېنىڭ خەۋىرىم بار ئىدى. ئوبلاستلا ھازىرقى سىبىرىيە
ئويغۇرلارنىڭ شەرقى تۈركىستاندا قالغان بىر قىسمى بولۇپ، 1771 ئەسىر
دە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي بۇتلىرىنى 480 يىل يۈرگۈزۈپ) ئايىغۇرلۇق ئاخىرىدا
ئەرەبىيەنى ئىسلام دىنىغا ئەگىشىپ قىلىنغان. ئۇلار ھېچ ختاينىڭ كەندە.

[1] غەۋۋاس - سۇ تېگىگە چۆكۈپ تەكشۈرگۈچىلەر.

تولكىسى ئەرەپكە قاچقان . بۇنىڭدىن تېخىمۇ ئۇزاق زامان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئەرەپچىنى ، ساداق ئۇيغۇرچە يەنى شەھەرلىك ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ھازىرقى لوپنۇرلۇقلار بىلەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى يېرىم بەدەۋ-لەت قوزغىلىڭى ئەرەبچىنى ئەۋج ئالدۇرغان قاقسولۇق ئاخىرىدا ئەرەبچىنى مۇسۇلمان قىلىنغان ئىدى . مومىن ئاخۇنغا مىلىك تېلىرىمۇ شۇ تارىخى ھەقىقەتكە يېقىن بولغاچقا مەن ئۇنىڭدىن قوشۇۋېلىشىم ۋە سورىدىم :

— بۇ ئەتراپتا ، شىنجاڭغا تۇيۇق دېگەن يەر بارمۇ مومىنكا ؟

— شىنجاڭغا تۇ ئەھەدى ، شىمالدا خوتۇن دېگەن بىر يەر بار دەپ كۆرگەنىمىز ئاڭلىغان . سورىغانلىرى شۇمىكى ، بۇ يەر ئۇلارنى نەدىن ئالغان ئىدىم ؟

مەن 1950 - يىلى شىنجاڭغا ئېكسپېدىتسىيە قىلغىنىمدا چۆچەكتىن شەھە-رىگە بارغۇچە ئۇرۇمچى ، ئۇيغۇردىكى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن رىۋايەتلەر ، نەغ-مىچى تاپالىق بولۇپ ، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلىرىنى ئاڭلىغان ئىدىم . ئۇيغۇرلار مىنانى ، سېلەر نەدىن كەلگەن ؟ دېگەن سوئالىمغا مونداق جاۋاب بەرگەن ئىدى .

شىنجاڭدىن كەلگەن بولغان ،
بىر دەرەخ يېنىدا تۇرغان بولغان .
ئېرىشىپ ، يۈگرەپ يەرلەشكەن ،
قىرغاقتا ... بولغان .

مەزمۇنى :

بىز شىنجاڭدىن دېگەن يەردىن كەلگەن ،
بىر تېرەكنى ياقىلاپ كېلىشكەن .
بۇ يەردە ... ، ... ،
بۇنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ... .

مومىنكا يېنىمىزغا كېلىپ بىر نەرسە دېدى مومىنكام :

— ئۇنداق بولسا سەن بىزنى ئاتامان قايسى بىزنىڭ يېتىپ كەلگەن سېلىق ئىدى دەپ ئېيتتىم ، — دەپ ۋەدە قىلدى .

مومىنكام دېگەننىڭ توغرىسىدا ھەقىقەتەن بىز ھوزۇرلاندۇق .

ئۇنىڭ تۇققانلىرى باشقا ئۇيغۇرلاردىن ئايرىلىپ ، چوڭراق بىرلىشىپ ، ئۇلار ئۆزلىرى ... قىلىپ ... ، ... قايتىپ كەلدى . ... ، ئارىلىقتا ... بولغان . مەسىلەن ، شىمالىي شەرقىي تۈركىستاندىكى كۆل (چەيپىيۈەن) ۋە قوبۇقسار دېگەن ئارىلىقتا

دەم ياقىسىدىكى توغراقلارنىڭ چولغۇپ بەرىق قىلاتتى. ھەتتا شۇنداق توپ-راقلارنى كۆرگەن ئىدىم، ئېگىزلىكى 50-60 مېتر، چوڭلۇقى بەش-ئالتە قۇچاق كېلەتتى. بەزى توغراقلار ئىنسانلار بىر-بىرىگە سۆيگەندەك، ئىككىنچىسى تىرەككە، ئۈچۈنچىسى سېپىلگە ئوخشايتتى. مەن شۇنداق توغراقلارنىڭ بىرىسىگە ئەجەپلىنىپ قاراپ قالغان ئىدىم، موھىتام قىسقالىقىنى ھېس قىلىپ مونۇ بىر ھېكايىنى سۆزلەپ بەردى.

— بۇرۇن بۇ تارىم دەرياسىدا خوتەنلىك قادىر مەۋلانەم دېگەن باغۋەن ھەم دېھقان بىر ئادەم ئۆتۈپتىكەن دەيدۇ. شۇ ئادەم بوستانلىقنىڭ قىزىل بويىسى بىلەن ئاۋۇزنىڭ يىلىكىنى چېپىپ قوزۇقلاپ ئاۋۇزنى چىقىرىپتىكەن. ئۇزىلىرى بىلەن، ئارىسىنىڭ قوزۇقلاپ ئاۋۇزلىرىغا پىچاق ئېلىپ كەتسە مىلىق پارا بولۇپ كېتىدۇ. ئۇرۇقى ئاز بولىدۇ.

بىرزىلى ئەكلىمىكان ئىچىگە ئېكىلگى ئۈچ كۆلۈكلىك سۇ بىلەن كىرىپ، دەريا دۇنيا (ئالتۇن) ئىزدىگۈچىلەر كۆپۈيۈپ كەتكەنلىكتىن قاپاق يول بولۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن قادىر مەۋلانەم ئارىسىنىڭ ئاق تىرەگى بىلەن قاپاقنى چېپىشتۇرۇپ شۇنداق بىر قاپاق ئۆندۈرۈپتىكى، بىر تىرەك كېسىپ بەش-ئالتە يۈز قاپاق ئالغان دېيىشىدۇ. ئاق تىرەك كېسىلگەن، قاپاق تىرەك، دەپ ئاتىلىپ كېتىپتۇ شۇ زامانلاردىن. مونۇ ئۈچ تۆرت خىل يوپۇرماقلىق توغراقلارنىڭ شۇ ئادەم چىقارغان دېگەن گەپ بار. ئەمما ئۇ ئادەم ئۆستۈرگەن بوغ-دايلارنىڭ ھەربىر دېنى كومتۇنا فىنىڭ دېنىنىڭ چوڭ-چوڭ كېلىشىدۇ. بۇ تارىم ياقىسىدىكى ئورمانلاردىن ئۇنداق بوغدايلار ھېلىغىچە تېپىلىپ قالىدۇ.

موھىتامنىڭ كېيىنكى سۆزلىرىنى ئاڭلاش بىلەن مەن ئىختىيارسىز ئېتىمنىڭ ئىزگىنىنى تارتتىم. ھالبۇكى، بىز 1959-يىلى ئەكشۈرۈشلىرىمىزدە چار-قىلىق ناھىيىسىنىڭ قېشىدىكى بىر كونا شەھەرنىڭ ئىزىدىن بۇ نەقىلدىن بەش-ئالتە يۈز يىللار بۇرۇن كۆمۈلگەن بۇنداق ئاجايىپ دانلىق بوغدايلارنى تاپقان ئىدۇق. ھەتتا بۇ بوغدايلارنىڭ كۆپىنى ھەيۋان قالدۇرۇلغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇ بولغانكى، ئۇنى تەجرىبە قىلىپ يېرىغا ئىلۇنغان ئىسى. شۇڭا مەن ئالدىراپ سورىدىم:

— ئۇ قادىر مەۋلانەمنىڭ مازىرى ھازىر نەدە، موھىتام؟

— چارقىلىقتا.

مەسىلە روشەنلەشتى. بىز 1959-يىلى بىرى ئەشۇ ئاجايىپ موجىزە بوغدايلىرىنىڭ ئىجادچىسىنى ئىزدەپ تاپالماي ئاخىرى ئىسەپ ... مانا ئۇنى تاپتۇق. ئەلۋەتتە، موھىتام دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى دەۋرىنى ئەمەس. شۇنداق

بولسىمۇ مەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى خاتىرەمگە تولۇق يېزىۋالدىم.

مۇشۇ ئىناق مۇھىم پاراڭلىرىمىزدىن كېيىن بىز ئورمان ئىچىدىكى يولىمىزنى چۈش مەزگىلىدە تاماملاپ، «قۇم بوغۇزى» دېگەن يەرگە كەلدۇق. بوغۇزدىكى بىر ئۆزەڭ بويىدا ئەزىز ھاجىنىڭ ئولتۇرۇپ تۇرغان چىپار قوسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەندە، ئۇ بۇرۇنقى تارىخنى بايان قىلىپ بولۇپ، راست بولسا دېگىنىمىز بىر ئۆلكە بارىكەن. «قۇم بوغۇزى» دەپ مۇشۇ يەرنى ئېيتىشىدىكەن. بوغۇزدىكى تېكىستلىك بىر ئۇزۇن جىلغىنىڭ ساپىسىدا ئولتۇرۇپ چۈشلىدۇق. قاپاقتىن ئۇزۇلغان قاچىلارغا سۇنى مۇشۇ يەردىن قاچىلىۋالدۇق.

ئەزىز ئىلگىرى يېڭىمىز تامامەن ئەكىلىشكە ئىنىقسىز يىغقۇملىرىنى ئىدى.

— بۇ ئىلىسىم ئۇزۇلمىگەن قىشنى سىلە شۇ بىلەن مۇمكىنكى؟ — دەپ سورىسام مەن چايىمنى كېيىن چەكسىز قۇم دۆۋىلىرىگە قاراپ ئولتۇرۇپ، مۇمكىن. ئىنىڭ بېشىدا «مەخسۇس ئىچىپ يالغۇز مەغرىبىن تۇغمىغىن» دەپ ئاتىلىدىغان قارا زىمىن تۇغلۇق ئاق تېرە كۆچا ر تۇغمىغى بار ئىدى. ئۇ بۇ تۇغمىغىنى قولىغا ئېلىپ چېكىسىنى سورىتىپ ئۇ شۇ مەزمۇنى بىلەن مېنىڭ ئۆز-ئۆزۈمدىن سورىدى:

— سىلە ئەپەندىم ئاخىرقى ئېتىكى ، ئاچى كۆڭۈل مەقۇلىم ، دېگەن مازارغا بارغانمۇ؟

مەن ئۇ مازارنى بىلەلمىدىم. «بارغان» دېيىشىم:

— مانا شۇ مەقۇلۇمنى بىز جالالىدىن كەتكى دەپ ئاتايمىز، — دەپ بىر رىۋايەت باشلىدى مۇمكىنكى، مەشھۇرلىرىنىڭ قاراپ ئولتۇرۇپ، — كەتتەك، ئۇ ھازىرقى مازارلىقنىڭ ئۈچ كىشى مۇشۇ كەلگەندە، بۇخارا تەرەپلەرگە بېرىپ مۇسۇلمان بولۇپ ئۆز يۇرتىغا كەپتۇ. خەلقىنى مۇسۇلمان بولۇشقا دەپ ئىسلام دىنىغا دالالەت قىپتۇ. ئۇ چاغدا كەتكەن ئەلچىلىرى مەجۇسىي دىنىدىكىلەر ئەمەس، ئۇ مەجۇسىلەر ئىسلام دىنىغا كىرمەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن دىلى رەنجىگەن جالالىدىن كەتكى بىر كۈنى رەنجىپ قەۋملىرىنى قاغاپتۇ. ئەمما ئۇنىڭ قىلىغىنى ئاللاھ ياقتۇرمىغان ئىكەن. شۇ زامان خۇدا ئۇ تۇپراقنى قۇملۇققا ئايلاندۇرۇپ كۆمۈۋېتىپتۇ. ئەنە شۇ كەتكىنىڭ مازارى ئۇ، بۇ ئىككى پۈتۈن تارىختىكى مۇنار ئىسلامنىڭ قەبرىسى بىلەن ئۇ يىل ئالتى ئاتلىق چوڭ كەلگەن. ئەتەمىزنىڭ كاتتا ئىمارەتنى كۆرىسەن.

كەتكى كىچىكلا مۇنار يىرىكچە يىتمىش. ئاتنى سەھەر بىلەن قارىسا، يۇقىرى شەھەر مەنلەتىلەر ياتقان، يەقەت مۇنارنىڭ ئۈچلا كۆرۈنۈپ تۇرارمىش. شۇنى بىلگەن جالالىدىن كەتكى ئاخىرغا كېلىپ، بۇ يەرنى مۇسۇلمان قىلغانمىش.

مومىنكا مېنىڭ بۇ ۋەتىنىم گەرچە بىر دىنى ئەپسانە بولغىنى بىلەن بۇرۇن تەكلىماكاندا ھاياتلىق بولغانلىقىنى ئىقرار قىلاتتى. شۇڭا مەن ئۇنىڭغا دەرھال رەددىيە بەرمىدىم. كېيىن ئۇ رەسىمنى ئېلىپ، بۇ چۆل توغرىسىدىكى پەننىي كۆز قاراشلىرىنى ئېيتىپ بېرەي دەپ تۇرۇشۇمغا ئاتقا مىنىپ، ماڭا قاراپ:

- مومىنكا، بۇ دۆلەت ئىچىدىكى «قۇم دېڭىزى» دەپ ئاتىلامدۇ؟ - دەپ سو-
رىدىم.

- بۇنىڭ تېگىسى؟ تۆرە بار ئىكەن، - دېيىشتى مومىنكا مۇڭلۇق-
داقال.

موشۇ سوئالنى جاۋاب بىلەن ئەگەر بىزنىڭ سەپىرىمىز ئۆزگىرىپ كەتتى، مەن يېقىنلاشقانلىقنى ئىسپاتلاش قۇملۇقتىكى خارابىلەرنى يازدىم. مەن ئۇ تەك-لىماكانغا كىرگەن ھەممە چەتئەللىك ساياھەتچىلەرنىڭ شۇنداق قالدۇرغان تۆر-كىستاننىڭ مەخسۇس خارابىلىرى توغرىسى بىلەن بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھېچ بىر-سى بۇ «قۇم دېڭىزى» توغرىسىدىكى گەپ يوق ئىدى. مەشھۇر رۇس سەيياھى ن.م. پرژېۋالسكى تارىختا بىرىنچى بولۇپ، يىپەك يولىنى ئاچقان. لېكىن ئۇمۇ تارىم ۋە تەكلىماكان ئىچىدىكى بۇ مۆجىزە تۆگۈننى تاپالمىغان. شۇڭا مەن يەنە قۇللىدە خۇشال بولغان ھالدا:

- مومىنكا، سەپىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولدى، - دېدىم ئۇنى يېنىمغا چاقىرتىپ،

- يىپەك يولىنىڭ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ تېپىلىشى. سىلە، تۆرە نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بۇ-رۇن چۈشەنگەنمىدىڭلار؟

مومىنكام كۈلدى. چۈنكى ئۇ تۆرە توغرىسىدا مەن بىلگەن سۆزلەرنى بىلمەيدۇ. ئۇ ماڭا سۆزلەپ بەردى. مەن ئەنە شۇ مۇنداق رىۋايەتنى جېكىسىم.

- دېمەك، بىز تۆرىغان بۇ «قۇم دېڭىزى» بىزنىڭ ھېساۋىمىز بويىچە بىرىنچى تۆرە. ئەنە بىز ئۇزۇق-تۈلۈكلىرىمىزنى مەشەدە قويۇپ، بۈگۈن كېچىلىكى تۆرىگە ئىزدىشىمىز كېرەك. ئەگەر موشۇ لەۋاپىمىزدىكى قۇم تېگىنى يەنە بىر تۆرىنى تېپىپ ئالالىساق، چوقۇم يىپەك يولىنىڭ تارىم بويىدىكى ئىز-لىرى بولۇپ چىقىدۇ.

شۇنى دېيىشىمگە ئۆزگىرىپ دېڭىزلىك دوقمۇشقا چىقتىم. كۈن ئېگىلىپ كېلىۋا-تاتتى. تارىم ئەجايىپ بىر چىراي ئىلىق تولغىنىپ ياقىراپ تۇراتتى. قۇم تاغلىرى قاتار-قاتار تىزىلىپ ياتاتتى. تارىخقا كىشۇر رەشتە نىسبەتەن ئەجرىبەم بولسىمۇ، مۇنداق قېيىنچىلىق يوللارنى بەلگىلەشتىكى ئەجرىبەم يوق ئىدى. سەپەرچىلەرنىڭ قاراپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ شۇ ھوقۇق تويلىنىپ تۇرۇدۇم. ئاندىن خارابىلىكى دۆڭلۈكلىكى تېپىپ، تەكلىماكاننىڭ مەلۇم جايلىرىنى بەلگىلىمەك دۆڭلۈك بويىچە.

ئەن بويۇم ئاتقا مىنىپ قېلىن قومۇشلۇقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتىم.

ئەكىلمىكانىنىڭ ئىچى ئىسسىق ئىدى. تاغ-تاغ بولۇپ يېتىپ كەلگەن قوم دۆۋىلىرى ئىچىگە كىرگەن ئىسسىق بىزنى سۆزلۈك بىر لەھزىدە ئوراۋالاتتى. خۇدا-دى بىر ئادەم قولى بىلەن دۆۋىلەپ قويغاندەك بۇ قوم دۆۋىلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىنى دېسىڭىزچۇ؟! ئىشنىڭ دەھشەتلىكى ئەرىپمۇ موشۇ. چۈنكى سەن بۇ ئوخشاش قوم دۆۋىلىرىگە بەلگە قويالمايسەن. ئەگەر ئوبدان پەخەس بولمىساڭ ئۇنىڭغا يولىڭنى ئېزىپ كېتىسەن.

موشۇ ئوزۇق ئىشسىز دەم موھىتكام ماڭغا بىر پەردە كېلىنى كۆرسەتتى. ئاغزى قىپ-قىزىل. ئۇسسۇق بىلەن [illegible] بالونلاردەك قارا چىپار بوجانۇرنىڭ ئۇزۇن-لىقى بىر مېتىرچە كېلەتتى. ئۇ خۇددى ھۈزۈرلا مەرىگەندەك مەرەپ يۈرگەن.

- ئادەم سىزمۇ يېقىنلا كېلە موشۇنىڭ بىر تۇرىدۇ ئەپەندىم،- دېدى مو-ھىتكام چولكېلە سىگە قاراپ تۇرۇپ،- ئەمما سو كېلە سىنىڭ يامان يېرى سوغا چۈشكەن ئادەمنىڭ ئىچىگە-ئوغرى چىشلىمىسە ۋەدە بىردەمدىلا ئىچىنى يۇتۇن قىيىنلى سۇرىۋالسا.

بۇ كۈنى ئىلگىرىكى تۇرنىڭ ئاپالماسۇق. قوم ئىچىگە ئەخمەنلىرىدىن ئۆزۈپمۇ كىلومېتىرچە ئىچكىرى كىرىپ كەچ سائەت يەتتە يېرىمدا سالامەتلا ئۆز قارارگاھى-مىزغا يەتتۇق.

ئەتىسى (١٧-مايى) كۈن ئوچۇق بولدى. ئەتىگەن سائەت بەشتە ئورۇن-نىمىزدىن تۇرۇپ ناشتا قىلىپ ئاتلىنىپ كەتتۇق. بۈگۈن باشقىچە ئەكسىز دەۋىم، ئادەتتىكىچە [illegible] قارىغاندا بىر تۈزلەڭ بىلەن ئىلگىرىكى [illegible] ئارىسى تۆت يەردە يەنە كىلومېتىر. تاغ يەرلەردە ئۈچ كىلومېتىر كېلەتتى. قارىماققا ئەكىلمىكانىنىڭ [illegible] ئۆز بولغان. [illegible] ئارىسى ٦-٨ كىلومېتىر [illegible] سىلىق كېتەتتى. موشۇ قاتناش [illegible] ١٨ كىلومېتىر [illegible] ئەكس-رىسىگە [illegible].

چۈشلۈكتە يەنە ئارىسى ئاپالماسۇق. چۈشتىن كېيىن [illegible] قوم [illegible] قاراپ [illegible] قالدىم. [illegible] قوم دۆۋىلىرى [illegible] ئۇچرىغان [illegible] قوم [illegible] بىر ئاز [illegible] بىر [illegible] قوم [illegible] كېيىن [illegible] قوم دۆۋە [illegible] دۆۋىلەرنى ئىزدەپ يۈرۈپ كەتتىم.

بىرچاغدا (قەۋم - دۆلەتنى ئەخمەت ئوقۇتقۇچىلار مېنىڭچە شەرھلىگەن) «قەۋم - دۆلەت»
تامامەن ئوخشىمىسىمۇ قېرىشمەسلىكى قەۋم - دۆلەتلەرنى ئازراق پەرق قىلىپ
ياتقان بىر دۆلەت كەبى ئوخشىتىمەن. بۇ ساھەدە ئۈچ مەزگىلنى ئايرىمىمىز. ئالتۇن
چۈشۈپ ئالىملار مەزگىلدە دۆلەتلىك توپلىغىنى چىقتىم. ھېچ بىر ئىككىلىنىڭ
كۆزىنى ئالدىن شەرق كەلگەن ئەرەبنىڭ تۆمۈر گۈچىلىك بىلەن تورغان قالدۇپ
سېرىشقا باشلىدى. ئازاتلىق ئىشلىگىنىمىزنى كېيىن موھەنكام چىقىپ يار-
دەملەشتى. بۇ سالەت دېگەننى پەخمەتتۇيا چىقتى. جاھىلىيە ئۆلتۈم،
مەنى - پەيتى دېگەنچە ھەيلىغىنى ئوپيا ئىچىشىنى ھازىرقى كىيىسەكلەردىن ئىككى
ئۈچ ھەممىسە چوقۇراق ئەلگەن بىر سېغىزلىقى خۇشنى سوغۇرۇۋېلىپ
«قەۋم - دۆلەتلىك» چوقۇنۇشقا ئىككىلەپ قويۇپ قويىمەن!

- مانا، بۇ ئىككىنچى، ئۆزەر موھەنكا! - دېدىم ئەرلىرىمىنى سۆزلۈپ
ئۆزەمەن ئورۇزۇم ئېچىلىپ، «دەملەپ، يېپەلىك يولى، ئېيىلەي. ئۆتۈشەرقتە
قارىم ياقىلاپ لوبنور كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن مەشھۇر ھەمدە بوۋا دېۋا-
نىلىرى، جايلاشقان دۆلەت خوتەنچە، غەربىي - جەنۇبتا يەنە قارىم يا-
قىلاپ مارالبېشى تىكى، تۇمشۇق ساراينى، ئېپسى ئوتتۇر قەشقەرغىچە،
جەنۇبتا قاغىلىقنى قاراقۇرۇمنى ئۆتۈپ خوتەنگىچە سوزۇلىدىغان.
سىلىسلىك كۈچەلىرى بولسا بولۇپ قۇتلۇق پولاتلىك مەركىزى
بولغانىكەن!

موھەنكا مەن خۇشال بولۇپ، قېشىمدا يەنە تۇرۇپ ئۈزۈمنى بىلەن
چېكىسىنى سوۋرۇپ ماللا ئولتاردى. مەن ئۇنىڭغا ئەكىلمىگەنلىك ئاتا بايا
ئوزى ئېيتقان تەزكىرىلەردە زىكرى قىلىنغىنىدەك، تاڭ كول مەدەنىيەت-
لىك، قاغىشى بىلەن بىر كېچىنى قەۋم يىسىپ قالغان بىر تىلسىم ئەمەس،
بەلكى بۇ يەردە ئالتەشقا يېقىن جولغا - كىچىك شەھەرلەرنىڭ بولغانلىقىنى
بۇ شەھەرلەردە دۇنيا خۇي ئەھمىيەتكە مالىك، مەلۇم ئوي، ئىستىبدات-
سىزلىكى مەدەنىيەت ئەلەرنىڭ بولغانلىقى ۋە ١٢ - ٧ ئەسىرلەردىن
باشلاپ موڭغۇلىيە دالالىرىدىن ئوچۇپ كەلگەن قوش ماھىرلەن يۈزمە-
دەنىيەت ئەلەرنىڭ كۆمۈلۈپ قالغانلىقىنى يەنە ۋە تارىخ نۇقتىسىدىن نەزە-
رى بويىچە سۆزلەپ بېرىۋاتىمەن!

- سۆزىمىزنىڭ ساپىقى موھتاجلىق بىر يادىكارلىرى دېگەننى مەن
ئۇنىڭغا ئىشەنمىسەم تەپەككۇرىم. سىلىنى ئىشەنمەيمەن، - دەپ كۆزلىرى
موھەنكام. بوكۆزنى بىز قارارىغا ھەممىمىزگە تولۇق خۇشال قايتتۇق.

ئۈچ كۈنلۈك ئۈچ كۈنى، ئۆزەرى، ئاپالمىدۇق. تۆرتىنچى، ئۆزەر

«ئۆلۈم دېڭىزى»نى ئەگىشمىگەنلىكى ئۈچۈن قاراپ (شەرقى جەنۇپقا قاراپ) 50 كىلومېتىرچە يەر يۈرۈپ كېتىپتۇ. بۇ يەردىن بىر كىچىك زاراتكا لىقنى تاپتۇق. شۇنىڭ بىلەن ئەگىشمىگەنلىكى قالغان ساپا ھەمشىرە ھالدا ئازدۇر-كۆپ ئۇرۇن ئىچىدە بىلەن 1954-يىلى 15-ماي كۈنى ئامان قالدى.

«غازىيانە» قۇمۇللۇقلار

قۇمۇل خەلقى ئۈچۈن پەخىر بىلەن ئېيتىلىپ كەلگەن بۇ سۆز تارىخ ئۈچۈن ئومۇمەن قايناق تۇرىدۇ. بۇ ئۆز روھىنى ساقلاپ قالغان قۇمۇللۇقلار دېگەن مەشھۇر بىر ئىبارە. ھالبۇكى، خىتاي چېگرا رىسالىسىدا ياپلىشقان بۇ قوتلۇق ۋە بايرىلىق ئۇيغۇرلار قارىغۇچىلىرى ئۆزگۈن ئەسىرلەردىن بۇيان خىتاي خا-قانلىرى ئەۋەتكەن ھەيۋەت كەلگەن ھەربىر قېتىملىق تاجاۋۇزلارغا قارشى كۆكرەك كېرىپ تۇرۇپ، ئۆزىنى مەردلىك بىلەن قوغداپ كەلگەن بولسا، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزىنى ئىشغال قىلغانلىقىدىن بېرى، ئۇلار قېتىم-قېتىم ئازاتلىق كۆرەشلىرىگە ئاتلىنىپ، يوقاتقاندىن بىرى قوزغالغان ئۆتۈپ كەلگەن ئىدى. موشۇ شەرەپلىك جاسارەتلىرى ئۈچۈن شەرقى تۈركىستان خەلقى ئۇلارنى ھازىرغىچە ياشنىغۇچى قەھرىمان ئەۋلادلىرى، «غازىلار» دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدى.

مەن بۇ مۇبارەك شەھەرنى 1950-يىلى سېنتەبىردە تۇنجى خىتايچە شە-ھەرلىرىگە قارىغان زىيارىتىم ۋاقىتلىرىدا يول ئۈستىدە بىر قېتىم كۆرگەن ئىدىم. 1955-يىلىنىڭ ئىيۇننىڭ 19-ئىيونىدىكى ئۇنىڭ تارىخى ئىمارەتلىرىنى ئەكسىرۇپ، شۇ كۈنلەردىكى تەسىراتىمنى بىر قەدەر تولۇق يېزىپ چىقتىم.

ئۇ كۈنلەردە قۇمۇللۇقلار مۇنداق دېدى: 1930-يىللاردىكى قۇمۇل قوزغىلىڭىنىڭ غازىسى، خوجا نىياز ھاجىمنىڭ ئەۋلادلىرى ئىشلىگەن كىشى-لەردىن بىرى يولۇقۇشى ئىدى، ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن قوزغىلىڭدا ھېچكىم تېرىشكەن ھامۇتخان ئىسمىلىك كونا زىيالىي رەئىسى بىرى ئىدى. مەن ئۇنى 1934-يىلى ئۈرۈمچىدە بىر-بىر يېرىمچە ئىسمى زىيە كەتۈرۈشقا چۈشكەن كۈنىنى ياخشى بىلەتتىم. سەۋەپ ئۇنىڭ بىلەن سىلەر قۇمۇل ئىنقىلابىغا قات-ناشقان ئۆزىمىزنى ئاخىرىن شىمالى بىز نىڭ سىز ئۈچۈن قۇمىسىنى خوجا نىياز ھاجىمغا ئۇنىۋېرسىتېتقا ئوقۇتقان تۈرگە ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن زۇھۇرىدىن ئاخىرىنقا مىنىڭ ئۈچۈن ھەرقېتىم بارغىنىمدا ئۆيگە كىرەتتىم. ئۇ ئۇلۇغ يازغاش مۇلايىم قەدە بالىلار بىلەن مۇنچە زەبەرگىشى ئىدى. ھېكىم ئاددى كۆلەمدە بوز دېكى ئەگىلگەن كالتە يەشمەكلەر ئىچىن باغلاپ، تاياقچە

ئىشلىتىلگەنتى . مەسچىتنى ھەرخىل سۈنئىي سىرلار سىرلىغانتى . قوشۇمچە نۇرلىرى ھەققىدە قىزىق - قىزىق سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى . قىسقىسى مېنى ئۆز بالىسىدەك ياخشى كۆرەتتى .

1937 - يىلى سېنتەبىردە غوجام نىياز ھاجىم سولاققا ئېلىنغاندىن باشلاپ مەن ئۇنى كۆرمىگەن ئىدىم . بۇ ئارىدا ئۇ بىر نەچچە قېتىم تۈرمىدە بولۇپ سەل چېچەكلىك ئىزى قالغان گۆشلۈك ۋە دوقماق يۈزلىرىنى قورۇق بېسىپ كېتىپتۇ . قويۇق ۋە بۈدۈرە ئاللىق قارا چاچلىرى قار رەڭدەك ئاقىرىپ ، كەڭ مۈ- رىلىرى تولۇق ئىرشىپ قاپتۇ . بۇ كۆرۈنۈشتىن ئۇنى ھېچ كەم 60 ياشلاردىكى كىشى دېمەتتى . ئۇ 1892 - يىلى قوشۇمچە شەھرىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان كىشى مەشھۇر ھەجۋاتنى ئاپىرىشلىرى ئۇ پەيلى بولسا كېرەك ، مەن بىلەن ئۇ بوقېتىم شۇ ئۆيمىلىك مېھرىۋانلىق ۋە سېغىنىش روھى ئىچىدە كۆرۈشتىكى ، شۇ بىر مىنۇت- لاردىكى ئۇنىڭ چىرايى مېنىڭچە كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ .

ئۇ ئەتىسى بىزنى باشلاپ شەھەرنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ، ئاپپاق- غوجا مازارى ، ئىچىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرسەتتى . بۇ مازار ئىچىدە ناھايىتى كۆپ ئاسار - ئەتىقىلەر بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمى خاتىرىلەنگەن 1741 - يىلى سېلىنغان بىر مەسچىت خانىقا بىلەن 1849 - يىلى بېشىر ۋاڭ ياساتقان بىر قەبرە گۈمبىزى بىزنى ئۆزىگە جەلب قىلدى . چۈنكى مەسچىت خانىقانىڭ ئىچىگە ئويۇلغان ھەيۋەتلىك نەقىشلىرى بىلەن نۇرلۇق ۋە ھاياتىي پەرمانلىرىغا بېرىلگەن رەڭمۇ - رەڭ نەقىشلىرى (بۇ ياق بىلەن بېرىلگەن نەقىش شەكلى) ئەسلىدىكى ئۇيغۇر خانلىرى مازىرىنى ئەس- لەتتى . گۈمبەزگە ئىشلىتىلگەن قاش رەڭلىك كۆك بىلەن سىرلىرى قەدىم- قەدىمكى ئاپپاق غوجا مازىرىغا ئوخشاپتۇ . ئەكسىچە نەتىجىسىدە دېگەندەك بۇ گۈمبەزنى ئاپپاق غوجا مازارىنىڭ كېيىنكى شەكلىدىكى ئىشلىگەن قاتناشقان خەلق ئۇستىلىرى ئاپپاق غوجا باشلىق ئاھىجار كىلىپ ياسىغان ئىكەن . لېكىن بۇ گۈمبەزنىڭ بەزى زىننەت ئەرلىرى ئاپپاق غوجا ما- زىرىنى ياخشىراق بولۇپ ، ئۇنىڭ ساقلىنىشى ئوبدانراق بولغان .

18 - ئېيدىن كۆزنى شەھەرنىڭ 25 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بەغداش
تېغى ئېتىكىدىكى قەدىمىي گۈزەل بىر باغنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ زىيارىتىمىزگە
ھەمراھ بولغان ئاكام ئۇنىڭ يېتەكچىلىك قىلدى. بۇ باغ بەغداش تېغىدىن
سوزۇلۇپ چىققان غولى ئاغزىدىكى بىر كەڭرى ئورمانلىق ساينى ياقىلاپ يا-
سالغانىكەن. شۇڭا ئۇ ئۆزىدىكى تەبىئىي گۈزەللىككە ئىنسان قولى ئارقىلىق
بېرىلگەن ئەمگەك مېۋىسى قوشۇلۇشى بىلەن شۇنچىلىك چىرايلىق بولۇپ
كېتىپتىكى، مەسىلەن، ھەر خىل تاغ دەرەخلىرىگە تولۇپ كەتكەن چىنار
تېرەكلەر سىرتى سۆگەتلەر بىلەن پاتقاق، ئۆرۈكلەر شاپتۇل جىگدە قاتارلىق
مېۋىلەر قاتارلىشىپ بىشەيى جەننەت بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇزۇنلىقى بومەز-
رىسى بىلەن ئۇ ئۆزۈكمەنتا ئىنىلىك ئىران چىگا رىسىدىكى كۆپ تېغى ئېچىگە
جايلاشقان مەشھۇر ھەسەن زاھىغا ئوخشايتتى. بەلكىم قېرىلاپ رىنىڭ
ئېتىكىدە بۇ باغنا شۇنداق چوڭ قەدىمىي دەرەخلەر بارىكى، قوشمۇل
شاھى ئۇزۇنلىقى كۈچەتنى ئېگىلەر ئارقىلىق كۆتۈرگىلى نامى ئۇلۇق، باغنى
ئەرەم بېغىسى دەپ ئاتىسىمۇ بولغۇدەك ئىكەن.

ھاممىتخاننىڭ ئارىلىقى سىز پۈتمە ئۇنۇلمىغۇ ئۇنتۇشتۇم يا خىشى خە-
لەردا ركىشى ئىدى. چۈنكى مىنى سۆزلەپ بولغاندىن باغنىڭ تارىخى ھەققىدە
سورىغان سوئاللىرىمغا ئۇ:

— چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ باغ ئېيسا نەقۋەت خانلىرىنىڭ يازدا يايلاپ-
دىغان يايلىقى بولغانىمىش، — دەپ خىلە دۇرۇقسىز بىر تارىخنىڭ مۇقەددە-
مىسىنى سۆزلەپ بەردى. — ئۇ رايون دۇنيا بويىچە ئىسسىق ئىقلىم بولغاچقا
ئېيسا نەقۋەت خانلىرىنىڭ يازدا ئۇششۇق قىلىشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇ مەسىلىنى
ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇلار ئۆز زىرىلىرىگە، چىقىشىنىڭ كومۇتىسى يوق، ھاۋاسى
ئىسسىق سۇيى سوغاق، بىر تەرەپتە قىمىز قىسچى ئىلگىرىكى تەرەپتە مېۋە-
چىۋىسى پىشىپ تۇرغان جايى ئىزدەپ ئېلىپ كەلدەپ بىرلەر بۇيرۇپتۇ. بۇ بۇيرۇقنى
ئەستايىدىل چۈشەنگەن ۋەزىرلەر پۈتۈن ئېيسا نەقۋەت دىيارىنى ئىزدەپ
كېلىپ مۇشۇ جاينى تاپقانىكەن. بۇنىڭ ئەمۇ كۆچارۋىنى، مىلىقلىرىلەرگە
ئوخشاش ئويلەربار.

زىيالىيمىز باغنىڭ شىمالىدىكى چىرايلىق بىر قىزىل تاشلىق تاغنىڭ
باغرىغا ئويۇلغان ئورنىچە كېمىرلەرنى كۆردۇق. بۇ ئۆيلەر دېمى ئوزۇن بىر-
نىڭ ئازەدۇر - كۆپتۈرخەزىنىمىز بار ئىدى. ئۇلار دېمى ئۇ رايون كېمىرلىرىگە
ئوخشاش 12 لەسىردە بىنا قىلىنغان بولۇپ، ھەممە تەرەپتىن ئۇ رايون
كېمىرلىرىگە ئوخشايتتى. بىراق بۇ ئۆيلەر شۇنچىلىك بۇزۇلۇپ كەتكەن

ئېيتتى، ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىزگە چۈشەندۈرگەن ھاموتخانىكام:

— قومۇلغا ئىسلام دىنى يېتىپ كەلگىلى بولغىلى تۆت يۈز 466 يىل بولدى.

— دېمەك بىر كىشىنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپتۇ. — ئومۇمەن ئالغاندا ئالدىن قاملىق خوتۇن پادىشانىڭ دەۋرى ئىكەن. ئۇنىڭ كۆچىلىقى مۇھەممەت ئىشانى زى دېگەن مولا مۇسۇلمان قىلغانىكەن. مۇسۇلمان بولۇشى بىلەن ئۇ خان ئاغىچە موشۇ باغنى چوڭ مۇۋاسىم ئۆلتۈرۈپتۇ، بۇ ئۆيلەردىكى سۈرەتلەرنى ياغما قىپتۇ. شۇندىن بۇيان ھەر بىر سەيلىگە چىققان كىشىلەر بۇ ئۆيلەرنى بۇزۇشقا ئۆزلىرىچە ھەسسە قوشۇپ موشۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپتۇ، ھېچنىڭ بالاغا قىلمىدى، بۇ ئۆيلەردە قاتار بۇتلار بولسىغان. ھازىر ئۇ بۇتلاردىن ئەسەرمۇ قالمىغان.

مەن بۇخاراپ ئۆيلەرنىڭ ئىچىلىرىنى ئاختۇرۇپ يۈرۈپ سۈرەتنى يېشىق كىسەك تېپىۋالدىم. ئۇ كىسەك بىزنىڭ ھازىرقى يېشىق خىشلارغا ئوخشىمايتتى، ئوتتۇرىسىغا ئوتتۇرى مونوبىر بەلگىچە قويۇلغانىدى. بۇ بەلگە ئۇيغۇر-خۇن يەسىرىدىكى يەپسىر بىر يېزىقلىرىغا يېقىن كەلمەيتتى. ئەلۋەتتە، ئۇ تېپىۋېلىنغىنى ئەھمىيەتسىز. مەن بۇ شەكىلنى بەزى ھەر بىرلەر كۆچىرىدىنى مىللىنىڭ ئۆيلەردە ئۇچراتقان ئىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بەزى ئۆر-مۆشۈن مەنبەلىرىگە ئاساسلانسام، بۇ كېسەكنىڭ ئۆلگەن ئادەمنىڭ بېشىغا قويۇلىدىغان لەۋھە بولۇشى مۇمكىن. مۇنۇ خەتنى شەكلىنى بەلگە بولسا ئۇنىڭدا بىلىنگەمەنسىنى ئامغىسى بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدىم.

موشۇ مىلىك ئۆيلەردە جايلاشقان ئاغىنىڭ قېشىدا بىلەن ئوغۇلنىڭ مول قېتىدىكى ئېگىز چوققىغا چىقىدىغان يول بار ئىدى. ھاموتخانىكام ئۇ يول بىلەن بىزنى باشلاپ بىر سائەتتەك دېگەندە چوققىغا ئېلىپ چىقتى. ۋالىسىلىپ-شىدا ئۆزىنىڭ سىمىزلىقىغا قارىماي بۇ يەرگە ئېلىپ چىقىشتا جولغىمىز سەت بارىكەن. يەنى ئۇ چوققىدا مۇھىم بىر ئارىنى ئۇبا[1] بولۇپ، بۇ يەردىن قارىغاندا قومۇلنىڭ تۆرت تەرىپى شۇنچىلىك گۈزەل كۆرۈنۈ-كەنكى، بۇ ھاياتنى بەخش ئەتكۈچىلەرگە قاراپ تۇرۇپ ئۆز دىيارىنىڭ ئۆتمۈشىگە بىر نەزەر تاشلىغان قالىماخ ئۇۋۇشىنىڭ سۆزلەپ بەردى:

— قومۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان كىيىنگە تاتقان مىللىي چىقىشلىرى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئىتتىپاق بولسىمەك. بۇ بۇ ئۇنىڭ چۈشەنچە بىلەن ئىتتىپاقلىقنى ئۇن ئېتكى رايون دېگەن سۆز. ئۇنىڭ مەشھۇر ... ئۇرۇم، يالغۇز ئۇيغۇر، بەغىشىتلە ئەۋۋالقى كۆرۈنۈپ تۇرغان قارلىق تاغلىرىنى شىبارەت.

١) بۇ ئورۇننىڭ چىگارە بەلگىسى.

قىرغىزلارنىڭ تېپىشىچە بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ ئۇيغۇر ئېلىكى تاغنىڭ مەر-
كىزى قارلۇق تېپى بولغان ئىكەن. ئۇ يەردە ياشىغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئە تىنىۋ
بورەگە گۈز قارىغە ئەمەس تا قىقانىسبەت قىلىپ، «قارلۇق» دەپ ئاتالغانلىقەن.
ئۇ يېڭى رەھمەتلىك ئىچىمەدىكى «قارلۇق تاشلا ئى» ئۇيغۇنلار ئىگە ئىشنى ئىنىڭ قال-
غانىكەن. ھازىر بۇ يەر گۈلچولۈك تاغلىقلار ئۆزلىرىنى شۇنامدا ئاتىشىدۇ.
پەقەت شەھەردىكى قۇمۇللۇقلار ئۆزلىرىنى، تۇرپانلار ناملىق ئۇرۇققا
نىسبەت قىلىشىدۇ. شەھەرنىڭ غەربى شىمالىدا يېچۇق دېگەن چولقى يەر
بار. ئۇنىڭ دەمالىرى قۇمۇللۇق ماڭجۇ ئەسكەرلىرى بېسىۋالغانىكەن تول-
گەنلەرنىڭ ئورنى تولتۇرۇش ئۈچۈن ئۇ يەرگە كۇچا ئەتەرەپلەردىن
كېلىپ كېلىشكەن.

بىز تۇرغان چوقتىسىن شەرقىي تۈركىستانلىق ئەللەرنىڭ شەرقتىكى چېگا-
رىسى شىڭشىڭشا تېغى ھەم تىنىق گورۇزنۇپ تۇراتتى. مەنقە شەرقە رەيەر-
لەدە تارىخچىلار بىلەن سوھبەت قىلغان ۋاقتىمدا ئۆزەمقىنە مۇئلاق بىرمە-
لۇماتنى خاتىرىلىگەن ئىدىم. «شىڭشىڭشا» دېگەن سۆز پارسچە «شاھنىشا
(شاھلارنىڭ شاھى)» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. «دېگەن ئىسمى ئۇ
زىغىن قاتتا شىچىسو لەيمان داموللام بىلەن ئەھمەت ئىشان كىتاپچىلار
ئۆزلىرى توقىغان بىرقەدەر ئىنشالىرىغا ئاساسلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىرەلە
لەرىلىشىچە VIII ئەسىردە شەرقىي تۈركىستانلىق بەگ بالىقتە ۋەسىگە
كېلىپ ئۆز پايتەختى (شىتابى) قۇرغان. ئەرەپ قوماندانى قۇتەيبە
بىنى مۇسلىم خىتايغا قارشى ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئە-
رەپلەر خۇراسانغا كىشى ئەۋەتكەن بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندىن ۋە
ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئەسكەرلەر بىلەن خىتاي چېگرىلىرى چېكىنىپ
شىڭشىڭشا تېغىغا يېتىپ كەلگەن ئىدى. قۇتەيبە ئەسكەرلىرى شىڭ-
شىڭشا تېغىدا ئۆز تۇغىنى تىكىپ، «بۇ شاھەنشاھنىڭ تەۋەلىكى» دېگەن
تاختا ئورنىتىپتۇ. مانا مۇشۇ سۆز «پارا-پارا» شىڭشىڭشا دەپ
ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ. قۇتەيبە پېشىنىڭ يارىشالمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ نا-
مىنى ئاتىلىپ، ھازىرقى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ ناھىيىگە ئايلىنىپ
كېتىپتۇ.

بۇ مەلۇماتنى مەن ھازىر تارىخقا سېلىشتۇرۇپ باققىنىم يوق. ئۇ-
لىمغانلىقىم. خاتىرىمىزگە يېزىۋالدىم. مۇشۇ چوقتىن ئۆرۈلۈپ بىر
باغنىڭ ئىچىدە بىر سورۇندا چۈشلۈك قىلدۇق.

بۇ باغ سەيلىسىدە كەنتسىز بىز شەھەرنىڭ تۆرت كىلومېتىر شەرقى-
شىمالىغا جايلاشقان چاڭگىتىز قىسمىدىكى كونا قەلئەنىڭ تۇرۇپلىرىنى تەكشۈرۈپ
ئۆزى XII – XIV ئەسىرلەرگە ئائىت مۇزەم بىر تۈرمە قورغانى بولغانلىقىنى
ئېنىقلىغان ئىدۇق. ۱۲-ئىيۇن كۈنى ئۈرۈمچى- قۇمۇل يولى ئۈستىدىكى
ئوغۇچى دا يونىغا قاراشلىق لاپچۇق نامىلىق يېزىدا بولدۇق. بۇيەردە
خۇتەي قاراشەھەردىكىگە ئوخشاش ئۆز يەر ئۈستىدىكە كىسەك بىلەن
سېلىنغان، جاۋالىق- جىزرۇق، نامىلىق، مىڭ ئۆيلەر بار ئىكەن. خەنزۇ
ئىشتىغارى بىلەن بولۇپ يەر بەرغاش بېغىشلىكى ئېھىيالەر بىلەن بىر يولىسى
ئاپتىنى ئۈنىڭ نامىلىرىدا مونۇ خەتلەر بار ئىدى.

O 3 9 8 ... Z ... Ʒ ᴂ ... O ʔ ...

بۇ خەتلەر سىزۇپ سىزۇپ ئۆز خۇزنامىزىغىنىڭ، خەتنى پارسىغا، ئوخشاش
سوگداپ يېزىلغان بىرشەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ (ي) ھ. (پ) 9،
(پ) 1 ۋە ق (ئىچى) ھەرپلىرىنى ئېنىق ئوقۇيالىدۇق. ئارىدا بىر
قەدەر ھەرپلەرنىڭ بۇزۇلۇشى سەۋەبلىك ئۇ خەتنىڭ ئۇمۇمى مەزمۇنى
ھازىرچە مەلۇم بولمىدى.

بىز قۇمۇلغا كەلگەندىن بۇيان يەزىق يېشىغەدىكى رىنىڭ شەھەردە
يوقلىغى ئۆپەيلى تېخى سوھبەت ئېغىنى ئۆتكۈزمىگەن ئىدۇق. لاپچۇقتىن
قايتقان كۈنىمىزنىڭ ئەتىسى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھۆسۈپ تەلەپلىرى ئۈزىگە
ئوتكۈزۈپ ئىككى تارىخى تاش خاتىرە ئىككى قولىيازما تاپتۇق ۋە تارىخى
ئەھمىيەتلىك بىرقانچە مەلۇمات ئالدۇق خاتىرىلىدۇق. قولىيازمىنىڭ بىرسى
ھازىر بىزنىڭ كۆپچىلىك ئوقۇغۇچىلىرىمىز سىزىپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان-
قان شائىر موللا شاكىرنىڭ، زەپەرنامىسى، بولۇپ، ئىككىنچىسى XVII-
ئەسىردە كۇمۇلان (ئافغانىستان) شەھىرىدە كۆچۈرۈلگەن پارسچە، قامۇس
ھۇزۇرىنىڭ ئەسىرى قارىيانتى ئىدى. تارىخى خاتىرىلەرنىڭ بىرسى XVII
ئەسىردە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئوردىسى، ئوردا قورۇقى، نامىلىق چوڭ ھا-
رايى ئەمەر قىلىنىشتا يېڭىچە يېزىلغان بىر كىلىمنىڭ خاتىرىسى بولۇپ،
يەنە بىرسى 1907 – 1906 - يىللىرى قۇمۇل خەلقىنىڭ ۋاڭلار زۇلمىغا قارشى
كۆتۈرۈلگەن قوزغىلىڭى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشلىرى ھەققىدە يېزىلغان قولىيازمىدىكى
بىرنەچچە بارەك ئىدى. بىزنىڭچە بۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىسمى بولۇپ ئۇنىڭ
تارىخى ھەققىدە ھېچ نەرسە بىلمىگەن ئىدۇق. ئۇنى ئاڭلاپ بىلەن

تۆمۈر خەلپە سوپىلار ھەققىدە ئىككى ھېكايىنى قىلىپ بەردى.

١) ئۆز يېزىقچىلىقىمىزغا ئائىت، 16 – 18 بەتلەر.

شۇ مەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زاماندا موڭغۇل ئاھالىسى بېشىغا ئېيت-
قۇسىز ئېغىر جەبىر-زۇلۇملار بولۇپ، خەلق قاتتىق نارازى بولىدۇ. بۇ
نارازىلىق سەپىنىڭ بېشىدا شەھەر كاسىپلىرى ۋە موللا رازى، گو پوغوجا
(ئۇزغوجا دەپ ھەم ئاتالغان)، دۆلەت قاتارلىق ئۆتكۈر زاتلار
كىشىلەر تۇرىدۇ. ئۇلار پۈتۈن موڭغۇل خەلقىنى مانجۇر-خىتاي ۋە
ئۇنىڭ مالايلىرى مەخسۇت ۋاڭغا قارشى كۆتۈرۈلۈشكە دەۋەت قىلىدۇ.
موڭغۇل خەلقى بۇ چاقىرىقنى ئۆز ۋاقتىدا قوبۇل قىلىپ، قوللىرىغا قورال
ئېلىپ كۆرەشكە ئاتلىنىدۇ. قارشى كۆتۈرۈلۈش قوزغىلىش بولىدۇ. ئوردا قو-
ۋۇزۇق، موڭھا سورىغا ئېلىنىپ، قوزغىلاڭ غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. بۇ غەلىبە
ئۇزاققىچە داۋام قىلمىدى.

بۇ قارشى كۆتۈرۈلۈشنى بېسىش ئۈچۈن ۋاڭنى ھىمايە قىلغۇچى خىتاي ئەسكەر-
لىرى كېلىپ بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ كۆرسىمۇ نەتىجە چىقىرالمايدۇ.
ئوردا قورغۇنى ئىچىدە ئاچارچىلىق پەيدا بولۇپ، مەخسۇت ۋاڭ ئىلا-
جىسىز ئۆزى سېپىل يېنىغا چىقىپ قوزغىلاڭچىلار بىلەن كېلىشىم قىلىشقا
چاقىرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار مانا موشۇ ھىيلە-نەيرەڭگە ئالدىنىپ ئوخشام
قىلىشقا سۆز بېرىپ قويىدۇ. بۇ قارىقى كېلىشىم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەيني مۇد-
داناسى بويىچە ئوتۇز نەنكى ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1. بۇنىڭدىن ۋاڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن ئورنا قالتىس كەلگەن دېھقان-
لار پۈتۈن ئوي ئىچى بىلەن مەلۇم ساندىكى ئاشلىق كىيىم ۋە قىسمەن پۇل
ئۈچۈن ئىشلەپ ھېچ قانداق ھوسۇل ئالالمايتتى. ئوخشامنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا
ئومومى ئاشلىق ھوسۇلنىڭ 80 پايىزى ۋاڭغا، 20 پايىزى دېھقانغا تېگىشلىك
بولىدۇ، دەپ بېكىتىلگەن.

2. يالچى (دارخان) سىستېمىسىدىكى دېھقانلار ئىلگىرى ھەر ھەپتىنىڭ
ئالتە كۈنىنى ۋاڭ ئۈچۈن، بىر كۈنىنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەپ كەلگەن ئىدى. ئوخ-
شامنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا ئۇ قائىدە ئۆزگەرتىلىپ، ئۈچ كۈن ۋاڭغا،
ئۈچ كۈن ئۆزىگە ئىشلەش قىلىنغان.

3. ئىلگىرى ۋاڭنىڭ قولچىلىرى يەنە ئات سۈت-قېتىق، كىيىم-كېچەك
بىلەن تەمىنلەپ، ھەتتا ئۆلگەن ماللارنىڭ تۆلەپ كەلگەن ئىدى. ئوخشامنىڭ
ئۈچىنچى ماددىسىدا قول ئۇقۇقلىرى ھەقلەرنى ئاشۇرۇپ ھەر بىر قولچىنىڭ
ئۈچۈن ھەر ئايدا بىر قوي، يىلدا بىر قۇر كىيىم بېرىلىپ، ئۇ زىيانىغا ئەكى-
نىش بىلەن ئۆلگەن ماللارنى تۆلەشتىن ئەمەلىي بىكار قىلىنغان.

4. ئومومى خەلق ئىستىسىدىكى ئوتان-سامان ئالۋانغۇلىرى بىلەن ھاشا-

لارنى ئامان مەنئى قىلىنغان .

بۇ شەرتلەرنىڭ ئىچىدە ئوچۇن ئاشقا قويۇلغانلىقى ھەققىدىكى سوئالىمغا ئۇ رەددورغا :

— مۇشۇنىڭ ئۆزى بىر جەڭ بولغان ئوخشا ، — دەپ جاۋاپ بەردى ،

— بۇ شەرتلەرنى قوبۇل قىلغىنىڭىز بولۇپ ئۆلگەن ئىدى، ئۇلارغا ئىشەنمىگەن موللا رازى ، بۇنى تاشلىيمىز دەپ ، ئۇلاردا قورقۇنچ قىلىندۇق ، ئالدىغا تىكلەپ قويمىسىز ، دەپ ئويلىنىۋالسۇن . ھەممىدىن ئۇلارنىڭ دىگىنىگە ئوينايدىغان قالاق غوجايار دەمسەن ؟! ئۇ باشتا ئوينىمايدۇ . بۇلارنىڭ بىزگە بىلەن قوزغىلاڭچىلار قولىدىكى قەغەز ئۇرۇشتا مەنە كۆرۈپ تۇرۇپ ، يېڭىلىشتىن ھەر بىرلىكتە كېلىدۇ . شۇ چاغدا ئۆزرە قېبىلىرىنىڭ نىيىتىدىن يانماسلىقىغا كۆزى يەتكەن ۋالى شەرتلەرگە كۆنۈپ ، ئۇ شەرتلەرنى قويۇلغان ئاشنى ئۆز قىسمىنىڭ ئالدىدىكى سو-يىغا ئورۇنلىتىپ قويىدۇ . . .

بىراق ئۇ ئوقۇمىشام ئاشقا قويۇلغىنى بىلەن ئۆمرى ئۇزۇن بولمايتتى . ھىيلىگەرنىڭ مەخسۇت قوزغىلاڭچىلار رەھبەرى ئۆزتۈرۈكچىلىككە ئۈرۈشتى بىلەن موللا رازى باشلىق قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنى ئەزدەپ ئۆلتۈرۈپ، جا-زامەتلىك ھاجى دېگەن سورەيدىن باشلىق ئۈچ يۈزگە يېقىن قەيسەرلەرنى تۈرمە تېمىغا ياتقۇزدى . قالغانلىرى قەشقەر خوتەن تەرەپلەرگە قېچىپ ئۆزۈپ كەتتى . ئوقۇمىشام ئاش سوغاقلاشتى .

بۇ ئوقۇمىشام ئاشنىڭ سىرىنى چۈشەنمەي ، ۋالى ھەممىسىنىڭ بىزسوھبەت قىلىشقانلارغا تارتقۇزۇلۇپ قويۇلغىنىغا بىرنەچچە يىل بولغانىكەن . يېڭىلىق بىر يىل ئېتىبارى كېلىدىغان بۇ قوزغىلىش ئاش سوپىسى ئۆزگىرىپ خەلقنى خىلى ئويغىتىپ قالغانلىقى ئادەتتىكى ھېكايىلا ئىدى . ئۇلارنىڭ بىرىنچى تەرەپتىكى بىر بويسۇنمىغان ئالتە ئۆزلۈك . ھەممىمىز بىر بىرىمىزگە ئۆزگىرىپ ئۆز-دىن كەچۈرىدۇ . ساق قالغان خەلقنى ئۆلتۈرۈپ كۆچكەن يەرلىرىنىڭ مەز-مۇنى قانات قوزغىلاڭچىلارنىڭ دىل دەپتىرىدىن سىزىپ يېزىۋالدىم .

مۇشۇ سوھبەتتە ئۇ ئېيتىشىچە يەنە مۇشۇ ئىشلارنى يېتىلگەن ئىدى . ئۇنىڭ بىرىنچىسى ، بىز قوزغىلاڭ قىلىپ ئۆتكەن ئاش ئوقۇمىشىنىڭ تەقدىرى ئالەمدىن بىرى ئۆزگەرگەنلىكى بىلەن بولماي ، ئۇ ئاش ئوقۇمىشىنىڭ كەلگەن تارىخى قالغان مەخسەتلىرى ئەمەلگە ئاشقۇزۇش ئۈچۈن 1414-يىلى ۋالى ھاجى رازىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن چوڭ قوزغىلاڭدىن . ئۇ دەۋر خەلقنىڭ ئېيتىشىچە ئوقۇمىشى خەلقتە خوجام ئىبا زاھاجىم ئاش ھەممە ئاش يېڭى يېتىلگەن تاغ ئەھمەدلەرنىڭ بىرى بولغانىكەن .

– زومىلاق يۈزلىرى قىزىل، قويۇق قاش، ساقاللىرى قەيرىلمە، قار-
چىغاي كۆزلىرى ئۆتكۈر ئەمەلكىشى ئىدى، — دەيدۇ ئۇ. تۆمۈر خەلپىنى ئەرەب-
لەپ، ... ھەمىشە ئاتلىق يۈرەتتى. ئەل ئارىلاپ قىيىنچىلىقى باركىشىلەرگە
ياردەمنى ئايىمايتتى. ئەسلى بەگلىك كىشى بولۇپ، تۆرە ياقىلار قوزغى-
لىشقا (ئاش تۇختام ۋە قەسىنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزلىرى شۇ نامنى ئاتىشىدۇ)
قاتناشقانلىقى سەۋەبلىك بىرنەچچە يىل تاغ - تاشلاردا قېچىپ يۈر-
گەن ئىدى. لېكىن موشۇ يۈرۈشىدە ئۆزگە يېڭى ئادەم توپلايدۇ. نەچچە يىلى
(1913 - 1914) بەگلىك ئىشتىن قوزغىلىپ كېيىنكىمۇ ئىشەنچلىك قولغا ئالىدۇ.
خەلق ئۇنى ئەگىشىدۇ.

ئەمما ئۇ ئادەم قىلتاقچىلىق قىلىپ قالغان ئىدى. ئىچكىرىدىن
چىققان خولۇق - لوبى دېگەن كىشى باشتا بىرنەچچە يۈز ئۇرۇشۇپ
ئالالمىدى. كېيىن ئالدامچىلىقتا ئۇتۇپ، چوڭ قومۇل جاساقلىقى (مۇستە-
قىل ۋاڭلىقى) بىرلەمەن دەپ ئۇرۇشقا پېتىنالمىدى، شۇ يەردە
كۆزىنى يوقىتىدۇ...

تۆمۈر خەلپە 1915 - يىلى ئاغرىپ سېلىنىپ تۇرۇپلا ئۆلگەن بولسىمۇ،
ئۇ باشلىغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنلىرىنىڭ ئىشى ئاخىرلاشمىغان ئىدى. بۇ-
نىڭ ئىزى يەنە بىر يېڭى قوزغىلاڭنىڭ بېشارىتى ئىدى. بۇنى چۈشەنگەن
قومۇل ھەربى نەشتاپنىڭ باشلىقى ليۇ - سىجاڭ دېگەن كىشى 1930 - يىلى
كۆزدە خەلق قوشۇنلىكى قوراللارنى يىغدۇرۇپ - كېيىن زەنجىرلەش مەخسىتى
ئاغلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئاشلىق تېپىشنى مەنئى قىلىدۇ. بۇھادىسە ئاغ-
لىقلارنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر زەربە بولىدۇ. شۇڭا بۇ ياماننى ئەھۋالنى
جاپاسان ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاتالغان دېگەن يەردىكى ئاغلىقلارنىڭ باش-
لىقى سالدۇرغا ئىسمائىلنى ئىشەنچلىك كېلىپ، ليۇ - سىجاڭ بىلەن كېلىشىم
قىلىشقا ئۈندىدى. بىراق بۇ ئۈندىشىش نەتىجە بولمايدۇ. دەل
موشۇ چاغدا ئوم ئۆڭچى رايونغا بارغان بىر خىتاي ئەمەلدارى بىر ئۇيغۇر
قىزنى خوتۇنلۇققا زورلىشى نەتىجىسى ئۇ ئولتۇرۇلۇپ ۋەقە چىققان ئىدى.
ئۇنى ئاڭلىغان سالدۇرغا ئىشنى كۆزنى قوزغىلىپ ئومۇملاشقان ئىنقىلابقا بىرلەشتى.
بۇنىڭغا پالەمشەك تاغ يادىشاسى بولۇپ، ئەل ئارىلاپ، ھەممە يېرىدىن
ئۇنۇمسىز پېكەلگەن 61 ياشلىق ياقۇپ غوجا ... كېلىپ قوشۇلىدۇ.
بۇ ئۈمۈن ئاغلىقلار بىرلەشتۈرۈپ ھەممە يەرگە تارقاتتى.
1931 - يىلى مارتتا قوزغىلاڭچىلار ... ليۇ - سىجاڭ ئارىسىدا بىرىنچى قېتىم
... ئۇرۇش بولىدۇ.

مەن بۇرۇن شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا، قۇمۇل ئىنقىلابى «دەپ ئاتىلىپ كەلگەن مانا بۇ قوزغىلاڭنىڭ ئىلگىرىكىچە مەۋجۇتلىقىنى بىلسەممۇ، سال دەۋرىگىچە پائالىيىتىنى تەتقىق قىلمىغان ئىدىم. سۆھبەت ئۇنىڭغا قاتناشقان جوڭخۇا رىنلىق بىردەۋلەت مەلۇم قىلىشىچە، سال دەۋرىگە قۇمۇل ئىنقىلابى بىلەن باشلانغان بىرىنچى بولۇپ ھەرىكەت قىلغان كىشىلەردىن. شۇڭلاشقا شەقىق خوجام نىياز ھاجىم تۇغى بېشىغا دەم سۇيپىتىدە ھۆرمەت قىلىشقانىكەن.

ئۇنىڭدا قولىغا كەلگەن ئىلگىرىكىچە نەرسە قۇمۇل ۋە قەشقەرلىرى ئۇنىڭدا XVIII ئەسىردە پەيدا بولغان، بەشبالىق، ئاملىق خەلق داستانى ھەققىدە مەلۇمات بەردى. ئۇ بۇ دەۋرگە ئائىت ئىپتىشىچە ئۇدا ستان قۇمۇللۇق رىنلىق 1680-يىللىرى جۇڭغارلارغا قارشى ئىلىپ بارغان مىللىي ئازادلىق كۆرەشلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئاخىرى بېشىنىڭ ھىمايىسى بىلەن قۇرۇلغان، تۇرپان خانى خوجىگە جاساق «تۇرپان-قۇمۇل ئۇيغۇر مۇستەقىل ۋىلايىتى» تەرىپى بىلەن تاماملىنىدىكەن. تۇ مۇنداق باشلىنىدىكەن:

تاللىق شۇ خانلىق ۋاختىدا![1]
دارىغان بەردى قۇمۇلنى،
جاساق بولۇپ ئولتۇرۇپ،
بولدى تۇققۇز سۇمۇلنى.

مەن تۇرپانى، تەپسىلات، تۇرسۇنى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىم ۋاختىدا، تۇرپان ھاكىمى خوجىگە جاساق، دىگەن بۇ نەسرە ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى تاپالمىغان بولسام مۇ تۇنىڭ تۇرغۇن ئەتىكەن ئىدىم.

- ئۇ جاساق مۇنداق قوزغىلاڭنى، - دەپ تۇرپاندىكى مائاخوتۇنى بو قىزىم ئوقەدە رىتمىنى جۇشقۇن تەرجىمىدە بەردى، - قۇمۇل قالماقلار تولاشقى جاغدا ھەر ئۆيلىگى يازغۇ بىر قىزىم چىلىشى مۇۋاسىسى ئوتتۇرىدىكەن. بىر زىلى شۇنداق مۇۋاسىمە ھېز ئاتىكۆڭلۈك ئاملىق قارلۇق، قالماقلىق تاتلىق بىر پالۋىنىم زىنەتتىپ قويۇپتۇ. بۇ ئىشقا چىش يېغان قالماق زەڭگىسى ھېز ئاتىكۆلغانلىقى تاپاق تۇرغۇزۇپتۇ. شۇنىڭدە تاپاتنى قىلچىمۇ بېسەن قىلماي، جاجراپ تۇرىدىن قويغان ئاتىكۆڭلۈك:

- ھاڭخا قىلغان مەرھەمىتىڭ شۇ بولسا مونۇ بىر پارچە گۆشنى كاۋاپ قىلىپ يەۋال، - دەپ ياپىشىدا ساڭگىلاپ قالغان قوشنى مۇشتەك گۆشنى زوۋلۇق بىلىپ ... تاشلاپ بىرىدۇ. بۇنى ئۇزىگە تېينچە ھار ئالغان زەڭگە ھېز ئاتىكۆلنىڭ دارغا ئاسماقچى بولىدۇ. شۇ

1) تاللىق شۇ چ - 1662-1722 يىللار.

چاغدا چېلىشقا ئارىلاشقان قومۇللۇقلار قوزغىلىپ، ئۇ ئىككىسىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇ ھەرىكەتكە ئىسمايىل تارخاننىڭ دېگەن كىشى باشچىلىق قىلىپ قومۇل ئۇيغۇرلىرىنى ئازاد قىلىدۇ. ئىسمايىل تارخاننىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر پادىشاھلىقىنىڭ خان- لىق دېگەن كىشى ياشىغان. بۇ ئىككىسى بېيجىڭنىڭ ياردىمى بىلەن قومۇل ئۇيغۇرلىرىنى بېرىلدۈرۈپ، ئۆز قۇدرىتىنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ چاغ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆزگەرمىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز قولىدا دېگەنلىرى تارىخى ئەھمىيەتلىك دۆلەت ئىدى. ئەپسۇسكى، ئىسمايىل تارخاننىڭ بىلەن ئۇنىڭ خانلىقىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قۇدرەت- لىك دېگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ يادى ئالدى، بېيجىڭنىڭ تاپشۇرى چوڭ خانلىق بولغان ئىدى، مۇشۇ خانلىق نەتىجىسى مانجۇر-خىتاي باس- قۇنچىلىرى 1760-يىللىرى شەرقىي تۈركىستاننى بويسۇندۇرۇپ يۈزلىنىشى بولغان ئىدى.

بۇنىڭ بىلەن باشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئۆلتۈرۈشتە يەنە ئۇيغۇرلار ئەسلەرنى يېزىۋالغان ئىدىم.

ئۇيغۇرلارغا مەن كۆرگەنچە 70 ياشلاردىكى ئۇرۇق كەلگەن كىشى بو- لۇپ، ناھايىتى جىق ئەسلەرنى بىلەتتى. چۈنكى ئۇ قومۇل ۋاڭلىق ئوردىسى تاۋۇللىرىدا بولۇپ ئەل ئارىلاپ نەچچە يىل ئىشلىگەن. كېيىن 1932-يىل ئوردا ئىچىدە ۋاڭلىق مەخسۇس كۆزىتىپ باشقۇرغان. بۇنىڭ ئوردىلىق ئۇ مۇشۇ ئوردىنىڭ ھەممە مەلۇماتلىرىدىن خەۋەردار بولغان كىشى ئىدى.

ئۇ قۇرۇق سۆھبەت قىلەرمىغاندى، كەتكىنىدا قومۇل تاغلىرىنىڭ ئەھ- ۋال قىلىشقا ئوي سالغانلىقى مۇھىم ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. ئەتىسى ھامۇت خانىكام بىلەن كېلىشىپ تون ئىككىلە تاغ ئىچىدىكى ئەلۋەتتە مۇھىم نۇم رايونغا بېرىشقا كېلىشتىم. ھامۇت خانىكام شۇ كۈنى بەنبەن ئولتۇرۇۋاتقان تىلغۇن ئارقىلىق نۇم باشلىقىغا خەۋەر قىلىپ، ئۆزىنىڭمۇ بىللە بار- دىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەتىسى-يەنى 1956-يىلنىڭ 16-ئىيۇن كۈنى ئۇنىڭ يېنىدىكى زىمىنىسى بىلەن نۇمغا قاراپ يۈرۈپ كەتتۇق.

يولىمىزنىڭ يېرىمى دېگۈدەك خەرخىل تاغلار ئىچىدە بولدى. بۇ تاغلار بىرىدىن-بىرى ئېگىز، سۇلۇق ۋە گۈزەل ئىدى، سول تەرىپىمىزدا گويا ھەممە تاغلارنى باشقىلاپ ئۆز ئالدىغا كۆرۈنۈپ كۆتۈرۈلۈپ تۇر- غان تولىمۇ ئېگىز بىر چوققىنى كۆرسىتىپ ھامۇت خانىكام ماڭا:

- يالغۇز تۇرىدىغان ئېگىز مۇشۇ تاغ، - دېدى ھاياجانلىنىپ، بۇ چوققىنى ئىسلام ئالغان كىشىلەر ئۇلار ئۇلۇغ قىلىپ، - سىز بۇ تاغ ھەققىدىكى ئەپسانىلارنى ئاڭلىغانمۇسىز؟ »

— ياق، — قىزىقىپ قالمىسۇن قورقۇپ باسقان ئىزلىرىگە قارىدىم،
ئۇنىڭ سېمىز ئىزلىرىغا قاراپ ئۇنىسى ئالغانىدىم. دەپتىرىمنى قولۇمغا
ئالغان بويىچە مەن ئۈنچۈم ئولتۇرۇپ قالدىم. گاز 69 ئەگرى - بۈگرى تاغ يوللىرى
بىر خىل خىرىسلىق كېچىدە ئاتتى. تاغ ئىچى بولسىمۇ ئالدىمىزدىن پىلتاپ ئۆرۈ-
ۋاتقان ئىسسىق ھاۋا ئىچىملىرى بىر دەم ئۆزدەك بولۇپ ئىزلىرىمىزنى سالىپ
ئۆتەتتى. بۇ چاغدا:
— ئۇ قوشاق ئوقۇناق ياشلىنىپ ئۇنىڭكا، — دەپ ئۇنىڭ بىرىنچى كوپ-
لېتىنى ئاستا ئوقۇسى ھامۇقىدا ئىنكام.

يالغۇز ئۇيۇم بىرپارچە تاغ،
بولۇقنى قورغان
ئالتۇنىشى ئالتە گۈزەللىرى،
تۇغلۇقلىق ئورغان.

كۆرۈپ ئۇ ئۆرۈپتىكى، بۇ قوشاقنىڭ چوڭقۇر بىر ئېچىنىشلىق تارىخقا ئىگە
ئىكەنلىكى ئۇ رۇس بىز مەلۇم ئىدى. يول بويى مەن ئۇنى ئاڭلاپ كېلىپ
يەرلىكلەرنى بىز ئۇلارىم. ئۇ XIX ئەسىردە مانجۇرلارغا قارشى چىقىپ ئۇنۇڭ تاغنى
ئۇزۇنغا پانا قىلغان ئالتىنچى ئالتە ياشنىڭ پاجىئەلىك تەغدىرى ھەققىدىكى
قوشاق ئىكەن.
قومۇلنى چىققان كۈننىڭ ئەتىسى سائەت 11 لەر چامىسىدا
تومغا يېتىپ باردۇق. بىر خىل قارا قىزىل خادا تاشلار، گويا تۈۋرۈكى يوقتەك
چۈشكۈزھالار، پىچاقتەك ئۆتكۈر قىيالار بىلەن ھېلى پىشلارغا گۆمۈ-
رۈلۈپ چۈشىدىغاندەك ئىگىلىپ، ئېسىلىپ يالغان قىرى چوققىلاردىن ئىبا-
رەت بىر تاغ ئاغىزى بولاق تېغىمۇ ئىگىزغا قورقاق ئىدى. تۇم مەھەللىسى
ئوشۇ سۇر ۋە لۈك ھالىتىدىكى تاغلارنىڭ تېگىدە سايىغا جايلاشقان ئىكەن. ئۇ
يەردە بىرنى بىر تۈپ تاغلىق ئولتۇرۇپ ئۇرۇپتىكەن. ئۇلارھامۇقىدا ئىنكام
بىلەن ئىشقىنلىق بىر سەھىيە ئاتكى. كورۇشۇپ كېتىشكى، مەن ئۇلارنى
غوجام نىيازھاجىم ئۇرۇشقاندا ئاتاشقان ئاز ئىرىلار بولسا كېرەك دەپ ئويلىدىم.
دېگىنىمدەك، ھامۇقىدا ئىنكام ياشىغۇزلىرى ئامەتسىنى چۈك بىرلىنىشىغا
قارىماي ئاپپاق بولۇپ كەتكەن ساقال بۇرۇتلىرى، قاپقارا چاچلىرى بىلەن ساقال
بۇرۇت ماقالىدە ماقاللىرى ئۇلۇغ ئىكەن قاپ - قارا غولىلىق بىر كىشىنى
ماڭا كورسەتتى:
— ئۇلۇغ ئىشۇپ قۇيۇلغان، بۇ ئاپىرىن ياڭان، دېگەن ئىچىمەسە بولسۇن،
— دەپ كۈلدى. ئېچىنسە ئۇنىڭ ئولتۇرۇشىپ كەتكەن بىرمۇ ئىسىنى كۆپ قىپ،

بولۇپ كەتكەنىكەن. شۇنىڭ ئاغرىقىغا [illegible] يىساپ، شۇنچە ئادەم ۋە ماللار
ئۆلگەنچە تەخىر قىلىپ تۇرۇشىغا بار[illegible] قوشۇن ئابرىنى ئوقۇغان ئىدى.
مانا شۇ ئاپىرىنى بىلەن بوئاكىلىمىز "[illegible] پالگان" دەپ ئاتىلىپ كەتكەن
ئىدى. بولمىسا بۇنىڭ ئەزەلدىن [illegible] ۋە بولغان ئىسمى تاش بولسىغان...
شوفېرلىققا بوئاجايىپ ھېكا[illegible] ئامەتنى بۇرۇن ئاق مەز - ميران
بولۇشقان ئاغىلىقلار بىر پاراقلاپ [illegible] قاتتى. ھاموتخانىكام شوفېرنى
ماڭا تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ [illegible]ىنى شۇ ئۇلۇم سەپىرى موڭغۇلىيەگە
ئەۋەتىلىپ توختالغان ئىپتىدا[illegible] يىغىۋ شوفېرلارنى ئىتكەنلەرنى
سۆزلەپ بەردى، 1933 - 1885 [illegible] يىللىرى موڭغۇلىيەدىن شوفېرلىقنى
ئوقۇپ كەلگەن ئۇتتۇز[illegible] "ئۈچ چىراغلىق" "كوچىرلىرى" مەن
ياخشى بىلەتتىم. چۈنكى تۇلار [illegible] - قىسىلغۇزدە موڭغۇلىيەدىن يېپىڭ
كېلىشى بىلەن بىزگە [illegible] ئان بىر [illegible] زىيەدە ئۈچ ئاي يېتىپ قىستاپ
ئوۋدىكى تىلنى كورستىن ئۆگەنگەن [illegible] ئىدى. [illegible] يانسىز ئىسمائىل
ياشتۇق شوفېردىن [illegible] قوينىڭ [illegible] غازىقا لىقى
ئىشەنچىسىز پاسپ كەلگەن ئىدىم. [illegible] چىشنى [illegible] دەل شۇ يا -
سىنلىق ئۆزى بولتۇپ [illegible]. قوچا غىلىشىپ كۆرۈشتۇق ۋە ئولتۇرۇشتۇق.
ئۇ مەن بىر [illegible] تۇرۇپ ئۇنىڭ ئادەمى ۋە شۇ كۈنلەردىكى
ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇق. ماشىنلار بىلەن قاتناش ئۇنىڭ سۈرگۈن
لاگېرى قىلىشتىكى مەخسىدى، ئۇ ئاغىنى ئاھايىتى ئازغىنا [illegible] ئالماس
چىققان ئىكەن. سۈرگۈنگە بارغانلار [illegible] ئالماسلارنى قىسىۋالىدىكەن.
ئۆزى قورۇق، ئاشلىقى بىلەن جانلىق مالى يوق، يولى ئۇزاق ھەم جىگارە
بولغاچقا مەخبۇسلار ھېچ ياققا كېتەلمەيدىكەن. چوڭجان رايونىنىڭ ئىچىدە
بويىچە سۈرگۈنگە كەلگەن مەخبۇسلارنىڭ سانى ئۈچ مىڭدىن ئو-
شۇق بولۇپ، ئۇلار بىر قىسمى ئامان - ئېسەن ئۆز ئىللىرىغا قايتىپ كەت-
كەن. بىر قىسمى شۇ يەردە ئۆلۈپ قالغانلىرى بولسا مانغۇلىيەگە قېچىپ
ئوتتۇپ كەتكەنىكەن.
- بۇ كۈنلەردە ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ مەخبۇسلارنىڭ نەسلىنى ئەۋە -
رىدىغانلار كىشىلەر. - دەپ خۇلاسە چىقاردى ھاموتخانىكام يەنە
كۈلۈمسىرەپ. - شۇڭا بۇلارنىڭ مەھەللىسى ئەمگەكچى ئاپىرىپ چىققان
كىشى. مەسىلەن، بىرسى قەشقەرلىق بولسا بىرسى كۇچالىق. بىرسى
تۇرپانلىق بولسا بىرسى قۇمۇللۇق... موڭغۇل سەۋەپلىكمۇ ئۇلار
ئۇزاق يىللار مەشۇ يەرنىڭ قەدىمىي ئازسىنمىز" دەپ ئاھايىتى

توغرا ئېيتتىڭىز، شۇنداق ئەمەسمۇ، «ئاپىرىن يالغان»؟

«ئاپىرىن يالغان» ئاپپاق چىشلىرىنى چىقىرىپ، ساقال-بۇرۇتىنى تىترىتىپ تۇرۇپ سەمىمىي كۈلدى. ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسىدىن يالقۇنلۇق ھەسرەت، نادامەت ئىچىدە ئاقارغان ئاق چېچى-ساقاللىرى، قىلچە غۇبارى يوق ئازادىلىقى پۈتۈن ۋۇجۇدىدىن تۇرۇلمىغان، ئۇلارنى ئۇرۇپ تۇرغان ئوتلۇق كۆزلىرىدىكى نۇرلۇق، قەلبىمدىكى پارلاق نۇرلاردىن مەجرۇھ بولمىغان ئۇزاقلىقنى ئۇچۇن تىنىمسىز تۇرۇپ تۇرغان ھەقىقىي ئىنسان ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى. بۇنداق تاغ زور ئادەمدە، بۇ ئىشتا قانداق سىر بار؟! ساداقەتلىك مەرتلىك بىلەن قانداق بەختلىك يېزىلەر بولسۇن؟! ماناھ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلىرىمنى ئوقۇدۇم:

— ئاپىرىن ساڭا ئاكا! «ئاپىرىن يالغان»!

خۇلاسە

ئەگەر مەن بالا ۋاقتىمدا خىيالىي ساياھەتلىرىمگە ئىلھام بەخش ئاتا قىلغان خوتەننىڭ مەخپىي ئالىمىدا ئولتۇرۇپ بىر نەچچە ساياھەتنامىلارنى ئوقۇپ چىققان بولسام، ساياھەتتە يازغان خاتىرىلىرىم ساياھەتكە ئۈستىدە ئىز قالدۇرۇپ، ساياھەتتىن كېيىنكى خۇلاسىلەرنى ئىشلەش ئەسنالىرىدا خاتىرىلەرنى... بولدى. مەسىلەن، ... (مىلادىيە III ئەسىرى)، پاشيەن (مىلادىيە IV ئەسىرى)، شۇەنزاڭ (VII) لارنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى ئوقۇغان تىلغا تەرجىمە قىلىنغان ئوقۇشلۇق چىققان ئىدىم. ھىندى ئالىمى «...» (VI)، ئىتاليالىق ماركوپولو (XIII)، رۇس پرژېۋالسكىي، قازاق چوقان ۋەلىخانوف (XIX)، نېمىس خون لىكوك، ئاۋرېل ستېين قاتارلىق ساياھەتچىلەرنىڭ يازمىلىرى بىلەن تونۇشۇپ، شۇلارنىڭ ياپونىيە (ئۇلارنىڭ تەسىرىنىڭ باشلىنىشى) كىيىنكى ئاتاغلىق ساياھەتچىلەرنىڭ ئوقۇغۇچىسى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ باشلامچىلىرى بولغان ھەسسىلىرىنى قانداق قوشۇش مۇلاھىزە قىلغان ئىدىم.

بىز يېزىلىرىمىزنى ئىشلىگەن ساياھەت تەپسىلاتلىرىنى ... بۇ شۇ ئۆلكە، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر تۈركستاننى ھەرقايسى رايونلىرىنى ساياھەت قىلىپ چىقىشنى ... ئەمەلىيەتتە ھالقىغان ھەرقانداق ساياھەتچى ئالىم بولالماسلىقى (تۇدېيلوھان ئىدى)، شەرقى

تۈركىستاننى غەربىيتىكى يەرلىرى ... قالدۇرۇپ ئەجەبى ئەرەبلەشتى بىلەن
ئۆزىنىڭ قوغدىغان - تاقۇقۇزلار ... ماي ئىچىدە تارقىتىشتا رول ئوينىغان
ئىدى . بىز مۇھاجىرلار ... قوغدىغان بەزى بىر مەسىلىدىكى خىتاي
تارىخچىلىرى ئاغزىدىن چىققان ... كېلىشتۈرگەن ، ئۇيغۇرلارنىڭ خەنسۇ
يېزىقلىرىدىكى ... نىڭ ... مىلادىيە ...
839 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ... قىشلىق ... بولغان ئۇرۇشلارنىڭ
سىياسى ئۇيغۇرلارنىڭ ... قوللىنىپ ئۆزگەرگەن قىسمەن خىتاي
تىلى ۋە يېزىقلىرىنىڭ قانۇنى خىتاي مەدەنىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى -
سىرى ئەمەس . ئۇلار خىتاي يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر ...
ئىلمى ئۆتمۈشتىكى ... ئۆزگەرگەنلىكىنى
ئېيتقان ئىدى .[1]

بەلكى ئۇلۇغ رۇس سىياسىي ... ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان
نىڭ ئۇنچە خەرىتىلىرىنى ئىشلەپ ، ئۇنى دۇنيا خەرىتىسىگە قوشتى . ئۇ
گوزەل ئىلى ۋادىسىنى ئەرپىلەيدىكەن ، ئازىيادىكى ئومبار دىيار دۇر
دەپ سەمىمىي ماختاپ ، ئۇنى مانجۇر - خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ
قولىغا چۈشەپ بەرگەن پېتىروگراد كېلىشىمىنىڭ (1881) تۈزۈلگەن -
لىكىنى ئەلەمتە قىلغان ئىدى . مەشھۇر قازاق سىياسىي چوقان ۋالىخا -
نوۋنىڭ ، ئەگەر شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن بەھر -
مەن بولسا شەرقتىكى ئۇزۇن قاراڭغۇلۇق يالقۇن ئەللەرنى ياپىر ئەل
بولغان بولار ئىدى ، دېگەن ئەجايىپ سۆزلىرىنى ھۆرمەت قىلمايدىغان
شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ ؟! بۇ شۇڭا ياۋرۇپا
بىلەن قۇرۇلغان تارىخچىلارنىڭ ئەقلىگە ... يانىدا ئىسىملىرىنى ئۇ -
قۇغان ھەر بىر كىشى ئۇلارنى ... ئەسلەيدۇ ، ... ئۇنتۇلماي ئۆتەلمەي -
دۇ . چۈنكى مۇشۇ قانچە چېچەكلىنىش بىلەن ئۇلار چاغدا ئۇتتۇرىغان
... (ئۇلار پايدىلىق ھاشىيەتلەر) بولسا ئۇيغۇر بەر -
مىگىنىمىز ، شەرقىي تۈركىستان چېچەكلىرىنى ئۇنچە چاغدا تىنچ ... ۋە
ئوشۇنىڭ بىلەن ئاتلىق - چۈچۈك مۇۋە بەرگەن ئىلىك تۈركىستان سىياسى
... ئۇچۇر مەنبەلىك خەلقىمە بەدىئى ... .

ئەمما شۇنداق بولسىمۇ ئۇ سىياسەت ... قويغان يە بولسا
قىسمەن ئىشلىگەن بەزى بىر مۇھىم مەسىلىلەرنى ئاتاپ كەتمەسلىك كېلەڭ -
سىزلىك ئالىملار ئۈچۈن بولار ئىدى . چۈنكى ئۇلار ساددىلىق قىلغان

1) يۈسۈپ - ... « غەربىيتە ... » (خىتاي تىلىدا) شاڭخەي ، 1956 - يىل ، 9 - بەت .

خاتالىقلار نەتىجىسى ئۇ قوزغالغان كۆپلىگەن زىيالىيلارنى بولسا بۇ سەۋەبتىن ئۆز كۆزقارىشى بىلەن كۆرگەن ئەمەس. ئەمما تارىخشۇناسلىقنى پۈتۈن كىشىلىك كوچار ئەتراپىدىكى «ساك قەبىلىلىرى» تەكشۈرۈپ، دۇنياغا ئۇلارنى تونۇشتۇرغان ئالىملارنىڭ ئىشلىرىنى بارلىق ئالىملار ئەھمىيەتلىك دەپ قارىماقتا. ئەمما ئۇ كىشىنىڭ ئىنسان قولىنى تەك-كۆزۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرمىگەن شۇ چاغدىكى دېمى؟ قەدىمكى گۈزەل ئۆيلىرىنى شۇ قەدەر باشقا-باشقا خەلق بىلەن يۇغۇرغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى ساك تەتقىقاتىدىكى رو-سىيىلەرنىڭ ھەر بىلەن كىشىگە يول ساندۇق ئەمەلىيىتى بىلەن ئۇلارنىڭ تۈركى كەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا گىرمانىيە تەئەللۇق بولسا بۇنى كۆرگەن ۋە باشقا پوزى-سىيىلەر ئوتتۇرىلىرىدا قالغان ئەجابا سەنئەت ئۆتكەللىرىنى ئۆزلۈكچە بۇزۇپ يوقۇتۇشقا ئۇرۇنغان؟[1]

1920-يىللاردا ئۇرۇپان كوچار ۋە تاشپار ئەتراپلىرىدا ساياھەتتە بولغان خىتاي ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئىسىملىك كىشى ھەم ئوقسۇ ئاخىرىدىكى تۇغراق ئېقىن دەڭگەن يېرىدىكى «ساك قەبىلىرى» جىققان ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك ئاسارىئەتىقىلەرنى چېقىپ بۇزۇپ بىر كونا قور-ۇققا تاشلىۋەتكەن[2]. زىچ قۇدۇق ئىچىگە چۈشۈپ ئىشتىن چىققان ئۇ يادىكارلىقلار بىز كۆرگەندە ئۆزلۈك ئاسارىئەتىقىلىك خۇسۇسىيىتىنى تامامەن يوقاتقان ئىدى.

كوچار ئەتراپىدىكى «ساك ئويلىرىدە» ئاساسەن ئوتتۇرىدىن-يىپ-ىنسەيچە، تۆخارىقچە سانسكرىت يېزىقلىرى ئوچرايدۇ. 1946-يىلى بۇ يەرلەرنى تەكشۈرگەن خىتاي رەسسامى خۇاڭ-لۇچىڭ دېگەن كىشى قولمۇ-قول ئېغىزلىكى ئويلەرنى تەكشۈرگەنلەر ئويۇلغان تامغا ئالاھىدە ئىمكان بېرىلگەن قەدىمىي خەتلەرنى پۈتۈنلەي قىرىپ ئۇچۇرۇۋەتكەن[3]. ئۇ يەنە بۇ يېزىقلارنى مەخسۇس «ساك ئۆيى» تارىخى يېزىلغان ئوتتۇرى خىتاي رەسساملىرىغا قالغان. چۈنكى ئۇ بۇ يادىكارلىقلارنى خىتاي مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىسى دېگەن ئۇقۇمنىڭ مەخسۇس ئىسپاتى ئورنىدا بولغان. بۇ پاكىتنى مۇتەخەسسىسلەر باشقىچە چۈشەندۈرمىگەن.

«شىنجاڭ ئاسارىئەتىقىلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئىچىدە ئەمەن بىلەن بىللە بولغان خىتاي ئالىملىرىنىڭ ھەم باشقا خوجايىنلىرى ئۇقۇمى

1) ئاۋۇ تورخان تۇرسۇنوۋ 1-جىلد، 14-بەت.

2) ي. مۇخلىسوۋ - «مۇنازىرىلىك ئاتۇش» «...» [illegible] 1963، №44، 3)

يامان نىيەتتە بولغانلىقىنى كىتابىنىڭ ئالدى ھەققىدە تەكى بابىدا ئېيتقان ئىدىم.
گەرچە ئۇمەلق ئىشتا ياقلاشقا ئىنتىلىدۇ دەپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تارىخىي
خۇسۇسىيەتلەرنى، ھەممىسىنى بارلىق ئاڭلاپ، ھەرخىل پەرقلەرنى ئايرىپ، ئاتالغۇ مەھەللىۋى
لەرنىڭ بولۇشقا تېگىشلىك بولۇپ، ھەممىسى ئۈچۈن زىنالىق بىرلىكى يوقلۇقى ھەققىدە -
نىيىتى (ئۇلارنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ ئىدىيە ھەقىقىي نىيەت) ئىكەنلىكىنى ئەمەلىيەتتە
دە ئىسپاتلىغان ئۇلار ئۆزلىرىنى بۇ ئىلگىرى كەلگەن ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ چوڭقۇر تەتقىقاتىنى
ئۇلارنىڭ ئەسىرى قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى كۆزلىرىدە يەنە ساقتا
كىتابلىرىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇلار رەسمىي ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى تۇتۇپ -
دۇرمىلىرىنى ئېلىپ ساختا بولغان بىلەن بۇ ياپ كۆتۈرۈپ چىققان خىتاي
يېڭى ئىلمىي مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال يوق بولۇپ، مۇرەككەپ ئۇيغۇرلار، تۇرپان
ئۇلارنىڭ خىتاينىڭ تەۋەسى بولغان ئىدى، دەپ يازغان. ئۇلار ئۈچۈن خىتاي مەھەللە نىيىتى
بولغان ئۇيغۇرلارنى ساقلاپ قالالمىغانمىدى؟ ئەگەر بۇ يازغانلىرى راست
خىتاي مەنبەلىرى بىلەن راستلىنىشىدا ئۇلار ئىسپاتلاپ كېلەتتى، ئۇلار يازغان
مەلۇماتلار بىلەن قوشۇپ مۇلاھىزە قىلساق، ئۇلار ئاز ساندىكى خىتاي
تارىخچىلىرىنىڭ يالغان چوڭ مەلۇماتلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمەس، ئاساسسىز ئىكەنلىكى
ھامان ئېنىقلانغان مەقسەتلىرى بىلەن باشقا ئەقىلىنىڭ يالغان تارىخىغا ئورۇن
قالدۇرغانلىقىنى كۆرىمىز.

مىڭلىغان يىل داۋامىدا خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يامان
نىيەتلىرىگە ئاساسەن كېيىن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر-بىرىگە ئوخشاپ
كىتابلاردىن بولۇپ قالغۇسى، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچۇقلىقى، ھەمدە ئۇلارنىڭ كىتابلىرى
ئۇلارنىڭ خىتاي تارىخچىلىرى ئۆزلىرى يازغان نوقتىنى باشقىلارنىڭ
كۆزىنى كورچەكمەن تىلىنى كاپالەتلىك قىلىشنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئۇلار ئۈچۈن ئەممە
، توقۇلما قانۇن، خانلىق، شەھەرلىرىنى ئۆز مەقسەتلىرىگە ئويدۇرۇپ،
خاتا ئىگىلىكلىرىگە ئوخشاش تولۇق بولۇپ يېزىپ، تارىخچىلىرىنىڭ پىكىرلىرىگە
مۇناسىۋەتلىك ئۆزىگە خاس بولغان بىر قاتار ئۆزگىچە ئىسمى بىر تارىخنىڭ
پۈتۈن شاھىدىدۇر. شۇنداق بولغاچقا بىز تارىخنى توغرا تونۇپ ئالىمنى
بۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۆز ئىزگە قىزىقىپ ئۆگىنىشتىن مەھرۇم قالدۇق.
مۇھىمى، بۇ تارىخنى يازغان 21 مىليون ئۇيغۇر خەلقى بۈگۈن تېرىلەپ
ياشىماقتا.

1) ق. ن. ... «مانچىلارنىڭ تارىخىنى ساختىلاشتۇرۇش»
«تۇرۇق شەرق مەسىلىلىرى» ژۇرنالى، موسكۋا، 1983. ... 90-91 بەت.

ۋەتەندىن ياقا ژۇتلارغا چىقىپ كېتىش ئۈچۈن جابدۇنۇۋاتقان پەيتىم ئىدى. بىر كېچىسى ئۆيۈمگە بىر دوستۇم كېلىپ:

«قاچان ماڭىسەن؟» — دەپ سورىدى.

— دېكابىرنىڭ ئاخىرلىرىغا ماڭساق كېرەك.

— ئانداق بولسا، — ئۇ مۇرەمنى تۇتۇپ يېنىمغا ئېغىزى يېقىنلاشتى، — مەن سىزگە موشۇ سەپىرىڭىز ئۈستىدە بەزى جەھەتتىن ياردەملىشەي دەپ كېلىۋىدىم.

— بۇ ئىلتىپاتىڭىزغا رەھمەت. خوش، نېمىگە ياردەملىشەي دەپ كېلىۋىدىڭىز؟ — مەنمۇ دوستۇمغا بىر تەرەپتە سەمىمىيەت بىلدۈرسەممۇ، ئىككىنچى تەرەپتە ھەيران بولۇپ سورىدىم.

ئۇ بىر پەس ئۈنچىقماي ئۆيدىكى جەھاز-جابدۇقلىرىمىزغا نەزەر سېلىپ چىقتى. ئۆيىمىزدە ھېچ نېمە يوق ئىدى. ئۆزىمىزدىن ئاشمىغان يوتقان- كۆرپە، ئىككى ياغاچ كارىۋات، ئالتە يەشىك كىتاپ-موشۇلار ئىدى. بۇلنى كۆرۈپ كۈلۈمسىرىگەن دوستۇم:

—دېمەك، جەھاز-جابدۇقلارنى ئۆزىڭىزمۇ جىمىتقان ئوخشايسىز، — دېدى كۈلكىسىنى توختىتىپ، — مەنمۇ بۇ ھەقتە ھېچ نېمە دېمەيمەن. سىزگە دەيدىغان سىرىم، سىز ۋەتەندە مۇھىم ئىشلار ئۈستىدە 20 يىلدىن ئوشۇق ئىشلىگەن ئادەمسىز. «ئىچ يېغىڭىز» ئاز بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە. شۇنداققۇ دېمەمەن؟ ھە، شۇنداق! مانا شۇ «ياغنى» ئېرىتماي ئېلىپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن «داخۇر كالۋا» كېرەك. ئۇنى تېپىش ئۈچۈن ئۇزۇلۇق كېرەك. سىز ئۇنداق قۇۋۇلۇقلارنى بىلمەيسىز. قېنى، چىن سىرىڭىزنى ماڭا بىر دەپ بېقىڭ. قانچىلىك ئالتۇن- پالتۇنلىرىڭىز بار؟ — ئۇ كىرپىك قاقماي كۆزۈمگە بىر پەس قاراپ ئۇرغاندىن كېيىن، ئۇنداق قۇۋۇلۇقلارنىڭ بەش-ئالتە تۈرىنى ئۆزى سۆزلەپ چىقىپ يەنە سوئالنى تەكرارلىۋېدى:

— ئالتۇن-پالتۇنلىرىم بارۇ- بىراق ئۇنى ئېلىپ كېتەلمەيمەندە! - دېدىم مەن ئۇنىڭ كېچىلەپ كېلىپ غەمخورلۇق قىلىۋاتقىنىغا مىننەتدارلىق ئىزھار قىلغانىدىن كېيىن.

— ھە، نېمىشكە ئېلىپ كېتەلمەيسىز؟ يا بىرسىگە ئامانەت...

— ياقە.

— ھە، بىلدىم- بىلدىم. بىر جايلارغا پىنھان ئەيلەپسىز-دە؟

— ياق، ئالتۇننىڭ بولسۇنۇ، تۈپىغا كۆمۈپ بۇلغاتتىممۇ ئۇنى، بىرادىرىم.

— ئەلۋەتتە، شۇنداق. توغرا ئېيتتىڭىز. خوش، شۇ چاغدا ئۇنى قانداق ئېلىپ كېتەسىز؟

— گەپ مانا شۇ يەردە. راس ئۇنى قانداق ئېلىپ كېتىشىم مۇمكىن؟

— ھە، ھە ئەندى چۈشەندىم. دېمەك، ئۇ دۇنيالىرىڭىز جىق بولسا كېرەك؟

— توغرا، ئۇ شۇنچىلىك جىقكى، ئۆلچىمى يوق ئېغىر، تەڭدىشى يوق چوڭ، تەرىپى يوق ئېسىل — ۋەتەن!

مېنىڭ موشۇ ۋەتەندىن باشقا ئالتۇنۇم يوق. مەن ئۇنى ھېچ يەرگە ئېلىپ كېتەلمەيمەن ۋە ھېچ كىمگە ساتالمايمەن. گەر بۈگۈن بېشىمغا كۈن چۈشۈپ، ئۇنىڭ ئىسسىق باغرىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇۋاتقانىكەنمەن، بىر كۈنى يېنىپ كېلىپ يەنە ئۇنىڭ بىر زەررىسى بولۇپ قالىمەن. چۈنكى سەدەپسىز دۈرنىڭ بولۇشى مۇمكىنمۇ، ئاخىر؟!